

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

ISSN 2413-7154 (Print)
ISSN 2413-7553 (Online)

**ЕКОНОМІЧНА
ТА СОЦІАЛЬНА
ГЕОГРАФІЯ**

**Випуск 77
2017**

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у 1966 р.

ВИПУСК 77

Київ-2017

ББК 65.04

- Науковий збірник під назвою «Економічна географія» заснований у січні 1966 р.
- Зареєстрований Міністерством юстиції України 22 жовтня 2009 р. (наказ № 1924/15)
- Постановою Президії ВАК України № 1-01/10 від 13 грудня 2000 р. включений до переліку фахових періодичних наукових видань за спеціальностями «Географічні науки».
- Поновлено у переліку фахових видань Атестаційною колегією МОН України, наказ МОН України № 515 від 16 травня 2016 р.
- Видавець: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Економічна та соціальна географія / [Ред. кол.: Я.Б.Олійник (відп. ред) та ін.] – 2017. – Вип. 77. – 95 с.

Науковий журнал “Економічна та соціальна географія” висвітлює актуальні питання теорії, методології й методики суспільної географії, а також прикладні здобутки у цій галузі. Журнал вміщує також інформацію про видатних учених та педагогів, історичні пам’ятні дати, огляди та рецензії, хроніку подій. Місія журналу: сприяння поширенню географічних знань та географічного мислення, створення платформи для обміну знаннями, результатами досліджень, теоріями та поглядами серед науковців-географів.

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олійник Я.Б., акад. НАПН України, д. екон. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Заступник головного редактора: Мезенцев К.В., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Відповідальний секретар: Гнатюк О.М., к. геогр. наук; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Вітчизняна редакційна колегія:

Бейдик О.О., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Запотоцький С.П., д. геогр. наук, доцент; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Любіцева О.О., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Масляк П.О., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Мельничук А.Л., к. геогр. наук, доц.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Пістун М.Д., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Степаненко А.В., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Шищенко П.Г., член-кор. НАПН України, д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Яценко Б.П., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Міжнародна редакційна колегія:

Антіпова К.А., д. геогр. наук, проф; *Білоруський державний університет, м. Мінськ, Білорусь*

Арслан М., д. геогр. наук, проф; *Казахський національний університет імені аль-Фарабі, Алмати, Казахстан*

Бартошевич Б., д. геогр. наук, проф; *Лодзький університет, Польща*

Бурнейка Д., д. геогр. наук; проф.; *Вільнюський університет, Литовський центр соціальних досліджень, Інститут суспільної географії та демографії, м. Вільнюс, Литва*

Камінська В., д. геогр. наук; *Університет Яна Кухановського, м. Кельце, Польща*

Карачоні Д., д. геогр. наук; *Угорська академія наук, м. Будапешт, Угорщина*

Кріс’яне З., д. геогр. наук, проф.; *Латвійський університет, м. Рига, Латвія*

Стебельський І., д. геогр. наук, проф.; *Віндзорський університет, Канада*

Адреса редакційної колегії: м. Київ, МСП-680, проспект Академіка Глушкова, 2, Київський національний факультет імені Тараса Шевченка, географічний факультет, кафедра економічної та соціальної географії, тел. 521-32-04, 521-32-24

Офіційний веб-сайт: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017

HUMAN GEOGRAPHY SCIENTIFIC SCHOOLS IN UKRAINE (CONCEPTUAL APPROACHES TO THE STUDY)

¹Yaroslav OLIYNYK, ²Sergiy SHEVCHUK

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

²Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

¹oliynik_ya@univ.kiev.ua, ²S_Sevchuk@online.ua

Abstract: This research represents comprehensive analysis of the development of scientific schools in human geography in Ukraine with a disquisition of cognitive potential and specific results of scientific schools of various types. Taking into account the aim of the research, we focused on the essential logical model of a scientific school in human geography. The scientific school was considered as a creative team of scientists united by common approaches to problem solving, style of theoretical work, strategies for professional scientific thinking, ideas and methods of their implementation. Therefore, scientific school is a team of scientists, recognized in scientific community, which under the guidance of the leader develops certain direction of human geography. Based on the theoretical background and elaborated methodology, we analyzed the factors influencing the development of scientific schools, the periodization of this process, types of scientific schools (disciplinary schools, educational scientific schools, scientific schools as research teams), their place, role and achievements in the development of human geography in Ukraine. The authors determined internal and external factors, influencing the development of human geography scientific schools in Ukraine, and distinguished three phases of development with respective periods: Stage 1 (late XIX - early XX century: 1873-1904; 1905-1917; 1918-1921); Stage 2 (middle XX century: 1922-1933; 1934-1963; 1964-1990); Stage 3 (late XX - early XXI century: 1991-2015). The most significant characteristics of each stage and period were defined. Special attention was paid to certain types of scientific schools: raion scientific school (among disciplinary schools) and scientific school of academician Maksym Palamarchuk (among the research teams). The problems and challenges of scientific schools in human geography in Ukraine, as well as perspective areas of their further development, were figured out.

Key words: human geography in Ukraine, scientific schools, factors of development, disciplinary scientific school, educational scientific schools, scientific school as a research team.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.3-9>

UDC: 911.3:94:001.32(477)

НАУКОВІ ШКОЛИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ (КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

¹Ярослав ОЛІЙНИК, ²Сергій ШЕВЧУК

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

²Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Україна

¹oliynik_ya@univ.kiev.ua, ²S_Sevchuk@online.ua

Анотація: Дослідження присвячене цілісному аналізу процесу формування наукових шкіл в суспільній географії України з детальним розглядом пізнавальних можливостей і конкретних результатів функціонування наукових шкіл різних типів. У статті, реалізуючи поставлену мету, розкрито сутність логічну модель наукової суспільно-географічної школи, обґрунтовано її теоретичний апарат та методичні засади дослідження; проаналізовано фактори формування наукових шкіл в суспільній географії України, проведено періодизацію цього процесу; описано типи наукових шкіл: школи-напрями, науково-освітні та школи як дослідницькі колективи; визначено їх місце, роль та здобутки у формуванні суспільної географії в Україні; наголошено на окремих типах наукових шкіл: районній (як школі-напрямку) та науковій школі акад. М. Паламарчука (як школі-дослідницькому колективі); визначено проблеми розвитку наукових шкіл в суспільній географії України та перспективні напрямки їх досліджень.

Ключові слова: суспільна географія в Україні, наукові школи, фактори формування, школи-напрями, науково-освітні школи, школи як дослідницькі колективи.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.3-9>

UDC: 911.3:94:001.32(477)

Постановка проблеми дослідження. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. суспільна географія переживає процес оновлення, що пов'язано з переглядом методологічного статусу науки, необхідністю об'єктивного висвітлення тих подій та фактів,

які не могли з ідеологічних причин стати предметом дослідження у попередні роки або висвітлювалися тенденційно. Досвід еволюції суспільно-географічної науки важливий для розуміння перспектив її подальшого розвитку, адже містить відомості про становлення теоретичних засад науки, зародження конкретних напрямів досліджень, постановки й

розв'язання її прикладних завдань. Дослідження розвитку та накопичення конкретного суспільно-географічного знання має тривалу традицію і є елементом більшості сучасних досліджень, однак цього не можна сказати про вивчення наукових шкіл. Вивчення особливостей розвитку та функціонування наукових шкіл у суспільній географії дає змогу висвітлити більш узагальнено сутність наукової методології, її значення в еволюції науки, оскільки про найбільш продуктивні дослідження можна говорити саме в рамках наукових шкіл.

Досить пізнє оформлення історії суспільної географії в самостійний розділ науки призвело до того, що серйозні роботи з вивчення і виявлення наукових шкіл у суспільній географії України фактично не велися, завдання їх спеціального дослідження не ставилося. Уявлення про наукові школи у суспільній географії України формувалося стихійно й без урахування їх конкретно-історичних та теоретичних характеристик. Очевидним є той факт, що саме в рамках наукових шкіл велися і сьогодні ведуться найбільш продуктивні дослідження. Усе це обумовлює значимість вивчення наукових шкіл, адже ніколи раніше в суспільній географії України не ставилася мета розгляду наукової школи як самостійної структурної дослідницької діяльності в методологічному і в практичному відношенні.

Метою дослідження є цілісне вивчення феномену наукових шкіл у суспільній географії в Україні з детальним розглядом пізнавальних можливостей і конкретних наукових результатів різних типів наукових шкіл.

Аналіз останніх публікацій і джерельної бази дослідження. На сьогодні у суспільній географії детальний аналіз феномену наукових шкіл не здійснено. Доробок сучасних дослідників розвитку суспільної географії в Україні обмежується наступними питаннями: розробка теоретичних засад історії суспільної географії (О. Шаблій, Я. Жупанський, М. Пістун, Я. Олійник, О. Заставецька та ін.); дослідження діяльності окремих учених (О. Шаблій, Я. Олійник, М. Пістун, Л. Руденко, В. Нагірна, С. Ішук, О. Заставецька, О. Топчієв, В. Руденко, А. Доценко, І. Ровенчак, М. Костриця, П. Штойко, В. Матвієнко, О. Чернюх та ін.); вивчення еволюції суспільно-географічної науки в окремих регіональних наукових центрах (Л. Руденко, О. Шаблій, Я. Жупанський, Я. Олійник, В. Руденко, О. Вісьтак, Л. Немець, К. Немець, Ю. Кандиба та ін.); дослідження розвитку суспільної географії в Україні на конкретному етапі, чи в межах конкретного напрямку наукових досліджень (О. Шаблій, М. Пістун, Я. Олійник, С. Ішук, О. Вісьтак, О. Федюк та ін.); аналіз особливостей формування наукового потенціалу суспільної географії (Я. Олійник, К. Мезенцев, Н. Краснопольська та ін.); вивчення персональних наукових шкіл в суспільній географії (О. Шаблій, О. Заставецька, О. Ярошенко та ін.).

Проблеми вивчення наукових шкіл у суспільній географії були окреслені під час XI та XII з'їздів Українського географічного товариства [9, 12], а спроби теоретичного обґрунтування сутності

наукових шкіл в суспільній географії та особливостей їх функціонування здійснено у роботах [1 – 8, 10, 11].

Необхідність вивчення наукових шкіл визначається рядом обставин, зокрема в науці є чимало даних про конкретні географічні школи-напрями. У пізнавальному сенсі слід зрозуміти їх зміст, особливості та відмінності від інших форм організації наукової діяльності учених. В умовах оформлення історії суспільної географії як складової частини предмету географічної науки, виникає необхідність систематизації історико-наукового процесу її розвитку в поняттях, які враховують всі складові елементи, а одним з таких понять є – «наукова школа», адже найбільш суттєві результати мають саме такі форми самоорганізації учених як наукові школи.

Виклад результатів дослідження. Наукову школу слід розглядати як структурний елемент науки, що дає змогу сконцентрувати зусилля великої кількості учених під керівництвом засновника певного наукового напрямку для розв'язання визначеної, досить обмеженої сфери актуальних проблем суспільної географії. Наукова школа в суспільній географії – це колектив учених на чолі з лідером, які розробляють перспективний напрям і мають визнання у науковому співтоваристві. Наукові школи різняться між собою традиціями, проблематикою досліджень та дослідницькими програмами, основною концепцією, особливим підходом і стилем дослідження з відповідними йому методами, масштабами, характером, обсягом, результативністю дослідження.

Системоформувальними елементами у науковій школі, є її дослідницька програма; керівник як автор цієї програми; наступність у підготовці нових представників; розробка нових підходів, принципів, теорій, законів та закономірностей, започаткування нових наукових напрямів, визнання результатів її діяльності.

Підхід М. Ярошевського та А. Фурмана дозволяє виділити основні типи наукових шкіл суспільної географії в Україні:

- протошколи – наукові системи нагромадження об'єктивних знань у галузі суспільної географії, були характерними для другої половини XIX ст., характеризувалися індивідуальною діяльністю окремих дослідників, а в кінцевому результаті стали основою для зародження наукових шкіл різних типів (наприклад, описове країнознавство, статистика та етнографія);

- школи-напрями – найбільш ефективні та досконалі форми розвитку науки, що виступають концептуальною ланкою розвитку суспільної географії; вони характеризуються розробленою методологічною базою, репрезентують загальний стан її розвитку на тому чи іншому етапі (наприклад, школи галузевої статистики, географії людини, економічної географії тощо), у їх межах розвиваються відповідні науково-освітні школи та школи-колективи;

- науково-освітні школи формуються за наявності оригінальної дослідницької програми та здійснюють підготовку наукових кадрів; формуються на основі вищих навчальних закладів чи науково-дослідних установ (наприклад, суспільно-географічна школа

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, школа Українського науково-дослідного інституту географії та картографії тощо); такі школи ще називають регіональними (наприклад, львівська школа суспільної географії і т.д.);

- школи як дослідницькі колективи формуються на основі авторської дослідницької програми, яка є результатом наукової діяльності лідера, а потім уже розробляється його наступниками; такі школи, як правило, розробляють теоретико-методологічні засади відповідного наукового напрямку (наприклад, суспільно-географічна школа М. Паламарчука), їх ще називають персональними науковими школами;

- школи парадигмального типу являють собою науково-дослідницькі програми, що поєднують теорію, методологію та практику досліджень; такі наукові школи є загальноновизнаними галузями науки, вони включають у себе школи-напрями, науково-освітні школи та школи-дослідницькі колективи (наприклад, сучасна суспільно-географічна школа); школи парадигмального типу можуть ідентифікувати ще й за країною, називаючи їх національними школами (наприклад, українська школа суспільної географії).

Ієрархічними рівнями у методології пізнання розвитку суспільної географії в Україні є емпіричний (фактологічний) рівень пов'язаний з виявленням фактів накопичення суспільно-географічних знань і їх систематизацією; теоретичний рівень (еволюційно-науковий) передбачає об'єднання фактів спільною ідеєю; вивченням еволюції стилю наукового мислення, розвитку методів, концепцій, теорій, гіпотез, що визначали розвиток науки на певному етапі та наукознавчий рівень пов'язаний зі створенням моделі розвитку суспільної географії й можливістю його прогнозування.

Основні етапи ідентифікації наукових шкіл пов'язані з аналізом: публікацій з проблем розвитку географії з метою виокремлення чинників формування наукових шкіл, оцінки їх визнання; публікацій, у яких порушуються проблеми функціонування наукових шкіл, їхніх лідерів, складу тощо; праць представників наукової школи, які дають змогу визначити персональний склад школи, виявити єдність науково-дослідної програми школи, а також відстежити самоідентифікацію представників наукової школи, співавторство публікацій, взаємне цитування тощо; архівних джерел для виявлення тієї інформації, що відсутня у друкованих публікаціях і стосується організаційного оформлення школи, формування її персонального складу, біографій представників школи, етапів розвитку; масиву дисертацій з метою виявлення керівництва науковими роботами, тобто встановлення міцних зв'язків «учитель – учень», що є найбільш об'єктивним методом ідентифікації наукових шкіл не лише за їхнім персональним складом, а й з погляду аналізу науково-дослідної програми школи, реалізованої у тематиці дисертацій; результатів опитування учених – лідерів наукових шкіл з метою отримати інформацію щодо їх самоідентифікації, особливостей формування й ознак їхніх наукових шкіл, простежити виділення інших шкіл у структурі наукового співтовариства.

Методика ідентифікації наукових шкіл дає змогу за формальними та змістовними критеріями виявити сучасні школи у суспільно-географічній науці; визначити рівень їх сформованості; дати персоналізовану характеристику суспільної географії в Україні шляхом аналізу діяльності лідера наукової школи та його учнів і послідовників; виявити наукові здобутки та схарактеризувати результативність діяльності наукової школи; визначити проблеми функціонування та окреслити перспективи розвитку наукових шкіл. Методика вивчення наукових шкіл в суспільній географії включає вісім послідовних етапів: 1) формулювання мети і завдань; 2) вироблення концепції; 3) обґрунтування методології та розробка методики; 4) пошук джерельної бази; 5) фактична і аналітична частина дослідження; 6) прогностична частина дослідження; 7) узагальнення наслідків та результатів; 8) формулювання висновків.

Формування суспільно-географічних шкіл є результатом різноманітних шляхів становлення суспільної географії в Україні як науки, у яких відображаються не лише загальні тенденції розвитку суспільно-географічної думки, але й своєрідні особливості її еволюції на окремих етапах чи в окремих регіонах, що є свідченням багатоманіття шляхів її формування.

Тенденції та концепції розвитку зарубіжної суспільної географії в кін. XIX – на поч. XX ст. мали безпосередній вплив на зародження наукових шкіл суспільної географії в Україні. У кін. XIX – на поч. XX ст. європейська географія була репрезентована працями О. Гумбольта, К. Ріттера, Й. Тюнена, Ф. Ріхтгофена, Ф. Ратцеля, Д. Ріхтера, А. Геттнера, А. Вебера, А. Пенка та ін. В умовах розв'язання методологічної кризи науки кін. XIX ст. (питання статусу географії як науки, місця в системі наук, делімітація предмету досліджень, визначення моністичної та дуалістичної структури науки, проблема єдності географії, співвідношення між загальною географією та описовим країнознавством) сформувалися провідні наукові школи в зарубіжній географії – природнича, суспільно-географічна, а також ландшафтна й хорологічна концепції. Під впливом цих шкіл і концепцій зародилися наукові школи суспільної географії в Україні. Упродовж XX ст. спостерігався інтенсивний розвиток національних (німецької, французької, британської, американської та радянської) географічних шкіл, що були представлені різними науковими напрямами (країнознавство, географія людини, геополітика та політична географія, культурна, економічна, соціальна, історична географія, регіоналістика, просторовий аналіз, гуманістична, математична, поведінкова географія, регіональна економіка, радикальна, когнітивна, позитивістська, постколоніальна, структурна географія тощо), які вплинули на формування школи суспільної географії в Україні. Вона у кін. XIX – на поч. XX ст. розвивалася під впливом європейської географії, він відчувався ще в 1920-х рр., а на західноукраїнських землях і в 1930-х рр., упродовж 1940–80-х рр. суспільна географія розвивалася в межах радянської економіко-географічної школи

і лише на поч. 1990-х рр. здобула можливість долучитися до надбань світової науки та репрезентувати власні досягнення на світовому рівні.

Зародилася школа суспільної географії в Україні в останній чверті XIX ст., а оформилася – у першій чверті XX ст. На початку минулого століття відбулася інституалізація географії в самостійну галузь знань, яка інтегрувала в себе природничо-географічні, демографічні, етногеографічні та економіко-географічні знання про територію України. Ключовою у цьому зв'язку була діяльність акад. С. Рудницького, яка поклала початок сучасній географії в Україні загалом і суспільній географії безпосередньо, базуючись на європейських традиціях та власному науковому потенціалі. Школа суспільної географії доби СРСР була «розчинена» у панівній системі радянської економічної географії з оперттям на методологію марксистсько-ленінської філософії з єдиними вимогами, завданнями, цілями тощо. Усі дослідження у сфері суспільної географії чітко дотримувалися позицій діалектичного та історичного матеріалізму, унаслідок чого склався догматичний підхід до розгляду економіко-географічних проблем, а сама наука перетворилася на одну із складників з обслуговування й підтримки державної політики та офіційної ідеології. Теоретиком радянської економічної географії в Україні та лідером її наукової школи був М. Паламарчук. Із поч. 1990-х рр., в умовах незалежності України, почала формуватися нова система суспільно-географічних наук, основу якої склали соціально-економічна географія, відбулося методологічне переосмислення науки, диференціація практичних досліджень сприяла формуванню нових наукових напрямів. Провідним організаційним осередком суспільно-географічних досліджень в Україні нині є ІГ НАНУ на чолі з Л. Руденком.

В розвитку наукових шкіл суспільної географії доцільно виділяти три етапи: 1-й етап – кін. XIX – поч. XX ст.: 1873–1904 рр.; 1905–1917 рр.; 1918–1921 рр.; 2-й етап – сер. XX ст.: 1922–1933 рр.; 1934–1963 рр.; 1964–1990 рр.; 3-й етап – кін. XX – поч. XXI ст.: 1991–2015 рр. На першому етапі поширилися країнознавча, антропогеографічна та галузево-статистична концепції; сформувалися методологічні основи науки (антропогеографії та економічної географії), розпочалося комплексне вивчення території України та етнічних земель, розселення українців, їхнього побуту, географії галузей господарства, транспорту, торгівлі тощо; спостерігалось становлення науково-освітніх шкіл та шкіл-колективів у Львові (Г. Величко, С. Рудницький, В. Геринович), Києві (К. Воблий, А. Синявський, В. Садовський), Харкові (О. Івановський, К. Дубняк, Ф. Матвієнко-Гарнага) та Одесі (О. Сухов). Другий етап засвідчив спочатку розвиток шкіл географії людини (С. Рудницький, Г. Величко, О. Івановський, В. Геринович, В. Кубійович), галузевої статистики (К. Воблий, О. Сухов, С. Остапенко, Г. Кривченко), хорологічної та районної шкіл (В. Садовський, А. Синявський, К. Дубняк, Ф. Матвієнко-Гарнага). Після 1934 р. суспільну географію було штучно перенесено на методологію районно-комплексної економічної

географії. Вчені України упродовж 1950–80-х рр. здійснили теоретико-методологічне обґрунтування й практично вивчили ТВК, розробили теорію господарського комплексоутворення та районного планування; теорію територіальної організації виробництва, виробничо-територіального комплексоутворення й суспільно-територіальних систем; вивчали проблеми природокористування, територіальної структури природно-ресурсного потенціалу та розселення населення, працересурсного потенціалу тощо. У процесі реалізації цих дослідницьких програм були створені школи-колективи М. Паламарчуком, О. Дібровою, Д. Богорадом, О. Ващенком, Л. Корецьким, М. Ігнатенком, І. Твердохлебовим та ін. Третій (сучасний) етап характеризується розвитком традиційної проблематики (географія природних ресурсів, господарства, населення та розселення, картографії) та новими напрямками: соціальної (географія сфери послуг, релігій та культури, якості та способу життя, рекреаційна, медична географія), політичної географії та геополітики (електоральної та етнополітичної географії), проблем сталого розвитку, геоінформаційних систем та технологій, історичної географії та історії географії. Найбільш потужними науково-освітніми та школами-колективами є київська (Л. Руденко, М. Пістун, Я. Олійник, С. Іщук), львівська (Ф. Заставний, О. Шаблій), харківська (А. Голіков, Л. Немець, К. Немець), одеська (О. Топчієв), чернівецька (Я. Жупанський, В. Руденко), тернопільська (О. Заставецька) та до 2014 р. сімферопольська (М. Багров) школи.

Аналізу умов та особливостей розвитку наукових шкіл у суспільній географії в Україні дає підстави виокремити школи-напрями: на першому етапі географії людини та галузевої статистики, на другому – економіко-географічну, а на третьому – суспільно-географічну.

Школа географії людини сформувалася в кін. XIX – на поч. XX ст. Її основоположником був С. Рудницький. У межах цієї школи на західноукраїнських землях у перших десятиліттях XX ст. відбулася швидка внутрішня диференціація суспільно-географічного знання – зародилися нові галузі науки: теорія та методологія географії (С. Рудницький, В. Геринович, М. Дольницький), географічна регіоналістика та краєзнавство (С. Рудницький, В. Огоновський, В. Кубійович, О. Степанів), політична географія та геополітика (С. Рудницький), географія розселення, демографія та етногеографія (Г. Величко, С. Рудницький, В. Кубійович, О. Степанів), географія сільського господарства (В. Кубійович), географічна картографія (Г. Величко, С. Рудницький, В. Кубійович).

Галузево-статистична парадигма економічної географії активно розвивалася в Україні, прихильники якої організували роботи по обґрунтуванню розвитку і розміщення виробництв галузей господарства України. На принципах галузево-статистичного підходу, почали розвиватися географія галузей світового господарства, готувалися фундаментальні статистичні довідники з економічної географії

України та її окремих регіонів. Представниками галузево-статистичної школи були К. Воблій, В. Кістяківський, О. Сухов, С. Остапенко, І. Феценко-Чопівський, Г. Кривченко та ін. Основними напрямками їх досліджень було визначення наукових засад економічної географії як науки, вивчення розміщення продуктивних сил, економіко-географічне українознавство, географія промисловості та сільського господарства, географія природно-ресурсного потенціалу, а також географія торгівлі та комерційна географія.

Районна школа сформувалася під впливом німецької школи географії й особливо хорологічної концепції А. Геттнера. Її становлення пов'язане з розвитком комплексного країнознавства в кін. XIX ст., коли особливого значення набуло наукове обґрунтування об'єктивної необхідності творення України як національної держави. Районна школа оформилася в 1920-х рр. і була представлена В. Садовським, В. Тимошенком, К. Дубняком, А. Синявським, Ф. Матвієнко-Гарнагою та ін. Учень А. Геттнера харківський географ О. Івановський, був керівником дисертацій К. Дубняка та Ф. Матвієнка-Гарнаги, які обґрунтували наукові засади хорологічного напрямку в науці, що досить швидко трансформувалася в районний. Представники хорологічного напрямку трактували район як господарський ландшафт, теоретичні основи якого були обґрунтовані А. Синявським. Вагомий внесок у становлення районної школи здійснили вчені України, які працювали за кордоном: В. Садовський та В. Тимошенко. Із поч. 1930-х рр. географічна школа України змушена була переформатувати свою методологію на засади районної економіко-географічної школи М. Баранського – М. Колосовського.

Школа радянської районно-комплексної економічної географії в Україні характеризується солідними теоретичними розробками та вагомими практичними напрацюваннями. Її лідерами були О. Діброва, М. Паламарчук, Д. Богорад, Л. Корецький, О. Ващенко, М. Ігнатенко, І. Твердохлебов та ін. Їм належить створення найбільших персональних шкіл. У 1930–40-х рр. економіко-географи розробляли науково-методичні основи обласного районування, а наприкінці 1950-х рр. розпочали дослідження великих економічних районів, їхньої спеціалізації та рівнів економічного розвитку, впливу мінерально-сировинних ресурсів на функціональну й територіальну структуру районів. Зусилля вчених у 1950–60-х рр. були спрямовані на обґрунтування схем розвитку економічних районів, дослідження мінерально-сировинних ресурсів, оптимальної системи форм розселення, схем територіальної організації виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, сільськогосподарського районування території України, вивчення галузей промисловості, сільського господарства, трудових ресурсів та шляхів їх раціонального використання. М. Паламарчук зорієнтував науковців на вивчення територіальної структури великих економічних районів, унаслідок

чого в 1960–80-х рр. було опрацьовано основи класифікації, встановлено типи ТВК, що дало змогу розробити теоретичні основи формування комплексів різних типів, і, як наслідок, створити теорію територіальної структури економічного району. У цей час було зrealізовано багато теоретичних і практичних програм досліджень наукових шкіл: спеціалізація та комплексний розвиток економічних районів; географія природних ресурсів; формування промислових територіальних комплексів і географія промисловості; агропромислове комплексотворення та географія сільського господарства; географія населення і систем розселення; економіко-географічна картографія; районне планування тощо.

У межах галузево-статистичної, антропогеографічної та районної шкіл не лише постала вузівська суспільна географія, а й зароджуються такі її напрямки, як географія галузей господарства, географія населення, українознавство та краєзнавство, політична географія та геополітика. У суспільно-географічних дослідженнях українських учених, що працювали під владою різних імперій, спостерігалася позитивна тенденція україноцентризму, а це сприяло формуванню школи суспільної географії України.

Процес формування наукових шкіл був надовго призупинений з огляду на зовнішні чинники, а відновився із поч. 1990-х рр., коли соціально-економічна географія в Україні трансформувалася в складнішу суспільну географію як науку про територіальну організацію суспільства, що вивчає процеси, умови, фактори та наслідки її формування; на основі системної методології розпочалося комплексне вивчення природи й суспільства. Дослідження були спрямовані на розвиток теорій розміщення та територіальних систем, на розв'язання проблем просторової еволюції й типології суспільно-територіальних систем, закономірностей територіальної організації суспільства. Спостерігалася загальна тенденція гуманізації науки, що відобразилося в розширенні досліджень територіальних рекреаційних систем, вивченні взаємозв'язків між економічними, демографічними та екологічними компонентами територіальних систем.

Дослідження особливостей розвитку суспільної географії в Україні упродовж останніх десятиліть свідчать, що в цей час були зроблені вагомі напрацювання в галузі теоретичної інтерпретації територіальної організації суспільства. Сучасна суспільна географія забезпечує теоретичне обґрунтування процесів регіонального розвитку та глобалізації, територіального планування та управління регіональним розвитком, прогнозування та програмування соціально-економічного розвитку окремих територій чи населених пунктів тощо. Проаналізовано результати реалізованих робіт у межах напрямів розвитку науки: методології, теорії і методики науки; географії природокористування; географії населення та розселення; географії галузей промисловості та сільського господарства; соціальної та політичної географії; суспільно-географічного регіоназнавства; управління розвитком регіону та регіональної політики; суспільної географії

зарубіжних країн та регіонів; суспільно-географічної картографії та історичної суспільної географії.

Лідерами сучасної школи української суспільної географії є доктори наук, які в межах своїх персональних шкіл також підготували докторів наук: Л. Руденко, М. Багров, Ф. Заставний, Я. Жупанський, М. Пістун, О. Шаблій, О. Топчієв, І. Горленко, С. Ішук, Я. Олійник, Б. Яценко, К. Немець, О. Любіцева, В. Руденко; доктори наук, які підготували значну кількість кандидатів наук – Г. Балабанов, В. Нагірна, О. Заставецька, Л. Немець та К. Мезенцев.

Найбільш потужні науково-освітні школи сформувалися в Києві, Львові, Одесі, Чернівцях, Харкові та Сімферополі; також варто виокремити науковий центр, у якому також спостерігаються процеси становлення регіональної наукової школи (Тернопіль) та наукові центри, де перспективним може бути започаткування наукових шкіл (Луцьк, Ніжин, Умань, Полтава, Херсон та Рівне).

Найбільшою за чисельністю і найпотужнішою за своїм кадровим потенціалом школою-колективом в суспільній географії стала наукова школа М. Паламарчука (15 докторів та 32 кандидати наук). Ним була обґрунтована дослідницька програма школи «Географічні основи удосконалення територіальної організації суспільства та комплексоутворення в матеріальному виробництві», що оформилася як теорія територіального комплексоутворення, а вже подальша її розробка відбувалася в межах наукової школи вченого: теорія та методика дослідження господарського комплексоутворення (докторські дисертації: Я. Жупанський, С. Ішук, Д. Стеченко, Л. Руденко; кандидатські дисертації: В. Белозьорова, О. Заставецька, Л. Ковтун, Ю. Палеха, Н. Процько, Д. Стеченко, К. Тащук); географія природо-користування та ПРП (докторські дисертації: І. Горленко, Р. Іванух, Я. Олійник; кандидатські дисертації: І. Горленко, С. Лісовський, А. Ткачов, Т. Яснюк); географія промисловості та промислове комплексоутворення (докторські дисертації: П. Масляк; кандидатські дисертації: В. Захарченко, С. Ішук, Р. Литвиненко, П. Масляк, Л. Немченко, К. Пироженко, В. Полюхович, І. Смирнов, Р. Язиніна); географія сільського господарства та агропромислове комплексоутворення (докторські дисертації: Г. Балабанов, В. Нагірна, М. Пістун, В. Семенов, Р. Язиніна; кандидатські дисертації: Г. Балабанов, Є. Битаєва, М. Бредихін, В. Жабицька, О. Крайовий, Н. Курилюк, С. Малюк, Я. Олійник, І. Пушкар, В. Семенов, В. Щабельська).

У межах основних напрямів сучасних суспільно-географічних досліджень учні М. Паламарчука заснували власні наукові школи: Л. Руденко (С. Лісовський, І. Гукалова, Ю. Палеха, І. Яковенко, В. Захарченко, Є. Маруняк), Я. Олійник (Л. Немець, М. Дністрянський, К. Мезенцев, К. Немець, І. Швець, М. Барановський, А. Калько, О. Афанасьєв, С. Запотоцький, В. Дармограй), М. Пістун (О. Паламарчук, П. Луцишин, І. Дудник, Н. Коцан), С. Ішук (О. Любіцева, І. Смирнов, В. Джаман, О. Гладкий), Я. Жупанський (В. Круль, П. Сухий),

І. Горленко (Г. Підгрушний). Підготовлені учнями М. Паламарчука доктори наук – О. Любіцева та К. Немець – також підготували докторів наук (О. Колотуха, П. Шуканов).

Починаючи із кін. ХХ ст. в умовах поглиблення досліджень процесів розвитку суспільства суспільна географія розпочала системне вивчення територіальної організації суспільства, процесів, умов, факторів і наслідків її формування та управління. Розвиток школи суспільної в Україні упродовж останніх років відбувається швидкими темпами. Окремі напрями науки, які ще в 1990-х рр. вважалися новими, уже сьогодні можуть розглядатися як традиційні, а у середовищі суспільної географії в Україні починають розвиватися нові напрями науки: геософія, геоглобалістика, сакральна, перцепційна, ментальна, гендерна, урбаністична, поведінкова географія. Усе це дає підстави стверджувати, що за останні роки сучасна школа суспільної географії в Україні (у розумінні школи-напрямку) еволюціонувала у школу парадигмального типу, а її основні галузі уже можуть розглядатися як окремі школи-напрями.

Висновки. Нагальною потребою сьогодення є реконструкція минулого суспільно-географічної науки, яка б дала змогу об'єктивно та неупереджено репрезентувати внесок у її розвиток наукових шкіл. Дослідження наукових шкіл суспільної географії сприяє поверненню наукових надбань, вилучених, сфальсифікованих чи просто замовчуваних; допомагає активізувати процес подальшого розвитку суспільно-географічної науки в Україні, а також дає змогу науці посісти гідне місце не лише у вітчизняній, а й у світовій культурі. У результаті виконання дослідження вперше розв'язано важливу наукову проблему – комплексно досліджено феномен наукових шкіл суспільної географії в Україні, детально розглянуто пізнавальні можливості формування й конкретні наукові результати функціонування різних типів наукових шкіл. Проблема розвитку наукових шкіл, а отже, і суспільно-географічної науки загалом є індивідуалізованість їх діяльності без формулювання конкретної мети реалізації свого часткового внеску в загальноукраїнську школу суспільної географії, а останньої, відповідно, у світову науку; самоідентифікація, що пов'язана з одночасним уживанням різних назв науки «економічна та соціальна географія», «соціально-економічна географія», «суспільна географія»; диференціація суспільно-географічної науки та відсутність системи логічно завершених законів науки, які змогли б інтегрувати різні наукові напрями; нереалізованість прикладної функції науки тощо.

Перспективи розвитку суспільної географії пов'язані з оформленням її теоретичної бази відповідно до реалій поч. ХХІ ст., підвищенням уваги до прикладних аспектів науки, і уникнення безцільного абстрагування. Стратегічною метою науки є визначення економічної, демографічної, соціальної, політичної та екологічної ємності географічної оболонки на різних ієрархічних рівнях, обґрунтування параметрів регіонального та глобального природо-користування, виявлення основних тенденцій

технологічного, галузевого та територіального розвитку господарства України і її регіонів. Вивчення наукових шкіл суспільної географії в Україні свідчить, що вона має потужний інтелектуальний потенціал, який здатний до генерації наукових ідей світового рівня.

References:

1. *Geografična nauka v Nacional'nij akademij nauk Ukraïni* [Geographical science at the National Academy of Sciences of Ukraine]. Eds.: L. G. Rudenko, O. M. Marinič, V. P. Paliënko etc. Kyiv: Akademperiodyka, 2009, 252 p.
2. Župans'kij Â. Î. Îstoriâ geografii v Ukraïni [The history of geography in Ukraine], Lviv: Svit, 1997, 261 p.
3. Olijnik Â. B., Ševčuk S. M. Teoretični pidhodi do rozuminnâ sutnosti naukovoï školi v geografii [Theoretical approaches to understanding the essence of the scientific school in geography]. *Geografiâ ta sučasnist'* [Geography and modernity], 2010, Vol. 24, pp. 6–11.
4. Olijnik Â. B., Ševčuk S. M. Metodi vivčennâ naukovih škil v istorii Ukraïns'koï suspil'noï geografii [Methods of studying scientific schools of Ukrainian human geography]. *Časopis ekonomičnoï ta social'noï geografii* [Human Geography Journal], 2012, Vol. 13 (2), pp. 9–14.
5. Olijnik Â. B., Ševčuk S. M. Metodologični osnovi istoriko-naukovih doslidžen' u suspil'nij geografii (na prikladi vivčennâ naukovih škil) [Methodological principles of historical research in social geography (via the example of research schools)]. *Ekonomichna ta sotsialna geography* [Economic and social geography], 2013, Vol. 67, pp. 3–12.
6. Olijnik Â. B. Naukovi školi âk ob'êkt doslidžennâ v istorii geografii [Scientific schools as an object of research in the history of geography]. *History of Ukrainian Geography* [The history of geography in Ukraine], 2013, Vol. 27, pp. 23–32.
7. Pistun M. D. Peredumovi ta argumenti formuvannâ Ukraïns'koï ekonomiko-geografičnoï školi v 20-h rokah HH stolittâ [Prerequisites and arguments for the development of the Ukrainian school of economic geography in the 20's of the twentieth century]. *Ukraïns'kij geografičnij žurnal* [Ukrainian Geographical Journal], 2004, N. 3, pp. 68–74.
8. Shabliy O. I. *Lviv School of Social Geography* [Lviv school of human geography]. Lviv, 2004, 167 p.
9. Ševčuk S. M. Aktual'ni naprâmki doslidžen' naukovih škil v Ukraïns'kij suspil'nij geografii [Scientific schools of human geography in Ukraine: actual areas of research]. *Ukraïna: geografiâ cilej i možlivostej* [Ukraine: Geography of Goals and Opportunities], Nizyn, 2012, T. III, pp. 405–409.
10. Ševčuk S. M. Vivčennâ naukovih škil v Ukraïns'kij suspil'nij geografii: postanovka problemi [Study of scientific schools in Ukrainian human geography: problem statement]. *History of Ukrainian Geography* [The history of geography in Ukraine], 2012, Vol. 25, pp. 19–22.
11. Ševčuk S. M. *Naukova škola Ukraïns'kogo naukovo-doslidnogo institutu geografii ta kartografii* [Scientific school of the Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography]. Poltava, 2013, 270 p.
12. Ševčuk S. M. Naukovi školi v Ukraïns'kij suspil'nij geografii: metodologični problemi identifikacii [Scientific schools in Ukrainian social geography: methodological problems of identification]. *Ukraïns'ka geografiâ: sučasni vikliki* [Ukrainian Geography: Modern Challenges]. Kyiv, 2016, T. 1, pp. 119–121.

TYPOLOGICAL FEATURES OF THE SEVERODONETSK-LYSYCHANSK AGGLOMERATION

¹Nataliya GUSEVA, ²Oleksiy ZADYESYENTSEV

¹V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

²Luhansk Taras Shevchenko National University

¹gusewa-nv@yandex.ua, ²super.zadesentsev2012@yandex.ua

Abstract: Urban agglomerations become more and more important centres of urban life. Six urban agglomerations have developed in Luhansk region during the second half of the XX century. Nowadays, only Severodonetsk-Lysychansk agglomeration is located on territory controlled by Ukrainian authorities. Considering recent events in eastern Ukraine, this agglomeration has changed due to the functioning as the most important administrative, social, economic and political centre of the region. Since its origins, agglomeration had different names – Lysychansk-Rubizhne, Lysychansk-Severodonetsk, Severodonetsk-Lysychansk. The last name is the most appropriate, because now Severodonetsk is the largest city of the agglomeration by population and the main industrial core. Given the 1-hour and 30-kilometer availability of settlements from the main cities of agglomeration, Severodonetsk-Lysychansk agglomeration consists of 47 settlements, including 8 cities, 10 townships and 29 villages. Urban agglomerations significantly differ from each other by population, land area, spatial structure, economic functions and other criteria. Our study revealed that Severodonetsk-Lysychansk agglomeration is polycentric (by the number of urban cores), polycentric with elements of scattered (by the spatial model), small (by area), medium-size (by population), multifunctional (by economic functions), poorly developed (second class of complexity by the development rate), non-dynamic (by dynamism). Agglomeration was developed both «from city» and «from district». Now this agglomeration is in the first phase development, representing a labour market agglomeration.

Key words: urban agglomeration, classification of agglomerations, development (complexity) rate of agglomeration, model of agglomeration development, phase of agglomeration development, model of the spatial structure of agglomeration.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.10-18>

UDC: 911.3

ТИПОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ СЕВЕРОДОНЕЦЬКО-ЛИСИЧАНСЬКОЇ АГЛОМЕРАЦІЇ

¹Наталія ГУСЕВА, ²Олексій ЗАДЕСЕНЦЕВ

¹Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

²Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

¹gusewa-nv@yandex.ua, ²super.zadesentsev2012@yandex.ua

Анотація: Головними центрами сучасного суспільного життя все більше стають міські агломерації. Протягом другої половини XX ст. – першого десятиліття XXI ст. на території Луганської області утворилося шість міських агломерацій. З них тільки Северодонецько-Лисичанська агломерація на сьогоднішній день розташована на підконтрольній українській владі території. В світлі останніх подій на сході України дана агломерація зазнала дуже сильних змін, оскільки стала найголовнішим адміністративним, соціально-економічним, політичним центром регіону. За часи свого існування агломерація мала різні назви – Лисичансько-Рубіжанська, Лисичансько-Северодонецька, Северодонецько-Лисичанська. Остання назва є найбільш доцільною, оскільки зараз саме Северодонецьк є найбільшим містом агломерації за чисельністю населення та головним її промисловим центром. Враховуючи 1-годинну та 30-ти кілометрову доступність населених пунктів до центрів агломерації, до складу Северодонецько-Лисичанської агломерації входять 47 населених пунктів, у т.ч. 8 міст, 10 селищ міського типу та 29 сільських поселень. Міські агломерації значно відрізняються одна від одної за чисельністю населення, площею території, просторовою структурою, господарськими функціями та іншими критеріями. Северодонецько-Лисичанська агломерація: за кількістю ядер – поліцентрична; за просторовою моделлю – поліцентрична з елементами розсіяної; за площею – мала; за чисельністю населення – агломерація з середньою чисельністю населення; за господарськими функціями – поліфункціональна; за коефіцієнтом розвиненості (складності) – слабо розвинена (II клас складності), за динамічністю – нединамічна. Утворення агломерації відбувалося як шляхом «від міста», так і шляхом «від району». На сьогоднішній день агломерація перебуває на I фазі розвитку, представляючи собою агломерацію ринку праці.

Ключові слова: міські агломерації, класифікація агломерацій, коефіцієнт розвиненості (складності) агломерацій, моделі розвитку агломерацій, фази розвитку агломерацій, моделі просторової структури агломерацій.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.10-18>

UDC: 911.3

Вступ. Головними центрами сучасного суспільного життя все більше стають міські агломерації, які виступають як локальні системи розселення вищого рівня [9]. Вони вважаються більш розумною, раціональною формою організації території, для якої характерно найкраще і найефективніше спільне використання територіальних та інших ресурсів.

Одним з регіонів України з високими темпами процесів утворення агломерацій до недавнього часу була Луганська область. Протягом другої половини XX ст. – першого десятиліття XXI ст. на території регіону за різними джерелами утворилося шість міських агломерацій:

- Луганська (Північно-Луганська) з центром у місті Луганськ;

- Алчевсько-Кадіївська (Центрально-Луганська) з центрами в містах Алчевськ, Кадіївка (до 2016 р. – Стаханов), Брянка, Голубівка (до 2016 р. – Кіровськ) і Первомайськ;

- Хрустальненсько-Антрацитівська і Довжансько-Ровеньківська (Південно-Луганська) з центрами в містах Хрустальний (до 2016 р. – Красний Луч), Антрацит, Довжанськ (до 2016 р. – Свердловськ) і Ровеньки;

- Сорокинська з центром у місті Сорокине (до 2016 р. – Краснодар);

- Северодонецька-Лисичанська з центрами в містах Северодонецьк, Лисичанськ і Рубіжне.

Проте, на сьогоднішній день на підконтрольній українській владі території залишилась всього одна – Северодонецька-Лисичанська агломерація, яка потребує проведення ретельних досліджень з боку різних науковців. Незважаючи на велику кількість робіт, присвячених дослідженням міських агломерацій України, Северодонецько-Лисичанська агломерація на сьогоднішній день є практично не дослідженою. Крім того, в світлі останніх подій на сході України дана агломерація зазнала дуже сильних змін, оскільки стала найголовнішим адміністративним, соціально-економічним, політичним центром регіону. Все це обумовлює надзвичайну актуальність дослідження даної агломерації з позицій різних наук, у т.ч. суспільної географії. Важливим практичним завданням є визначення типологічних ознак агломерації.

Метою дослідження є визначення типу Северодонецько-Лисичанської агломерації за різними підходами і критеріями. Для досягнення мети були поставлені наступні **завдання**:

- обґрунтувати назву і склад Северодонецько-Лисичанської агломерації;

- визначити модель, фазу та чинники розвитку Северодонецько-Лисичанської агломерації;

- провести класифікацію міських агломерацій за різними критеріями – площею, чисельністю населення, кількістю ядер, господарськими функціями тощо – та визначити тип Северодонецько-Лисичанської агломерації за кожним з них.

Виклад основного матеріалу. Северодонецько-Лисичанська агломерація розташована на сході України, в західній частині Луганської області, вздовж середньої течії річки Сіверський Донець.

Назва агломерації. На сьогоднішній день немає однозначної думки щодо назви цієї агломерації. У 50-х – на початку 60-х років XX ст. радянські вчені називали агломерацію Лисичансько-Рубіжанською. Дійсно, в той час Лисичанськ і Рубіжне були найбільшими містами агломерації, мали значний економічний, зокрема, промисловий потенціал. Однак уже в 60-х роках XX ст. Северодонецьк випередив Рубіжне за чисельністю населення та обсягом виробленої промислової продукції. І все ж таки до 90-х років XX ст. найбільш уживаною залишалась назва «Лисичансько-Рубіжанська агломерація». Лише в перші роки незалежності України вітчизняні вчені змінили назву агломерації на Лисичансько-Северодонецьку, що дійсно відповідало існуючим реаліям, оскільки Лисичанськ у той час був найбільшим за кількістю жителів та економічним потенціалом містом агломерації, випереджаючи Северодонецьк. Однак у результаті глибокої економічної кризи в Лисичанську в 2010-2012 рр., закриття більшості промислових підприємств міста, активних депопуляційних процесів та міграційного скорочення населення місто втратило свою першість в агломерації. Зараз саме Северодонецьк є найбільшим містом агломерації за чисельністю населення та головним її промисловим центром. Тому агломерцію доцільно називати Северодонецько-Лисичанською.

Склад агломерації. До складу Северодонецько-Лисичанської агломерації входять 47 населених пунктів, у т.ч. 8 міст, 10 селищ міського типу та 29 сільських поселень (рис. 1, табл. 1).

Межі агломерації визначені з урахуванням 1-годинної доступності населених пунктів до центрів агломерації. В результаті, до складу досліджуваної агломерації увійшли населені пункти, відстань яких від Северодонецька, Лисичанська та Рубіжного не перевищує 30 км. Цю відстань обрано на підставі того, що вона є максимально можливою: якщо населений пункт пов'язаний з центрами агломерації дорогою загальнодержавного значення, на якій середня швидкість пасажирського автотранспорту становить 30-35 км/год., 1-годинна доступність – це розміщення на відстані до 30 км [9].

Модель, фаза і чинники розвитку. Формування агломерацій є об'єктивною необхідністю розвитку міських територій, як точок випереджального економічного розвитку та підвищення міжнародної конкурентоспроможності регіону та країни в цілому [11, с. 295]. Виділяють моделі розвитку агломерації «від міста» і «від району» (рис. 2).

Формування агломерації «від міста» відбувається в тому випадку, коли велике місто, що динамічно розвивається, починає відчувати все більшу потребу в нових ресурсах розвитку – територіях, джерелах водопостачання, інфраструктурі тощо, однак у межах міста вони виявляються вичерпаними або близькими до вичерпання. Тому центр тяжіння розвитку об'єктивно переміщується в приміській території. Виникають поселення-супутники різного профілю (найчастіше на основі близько розташованих невеликих населених пунктів) (рис. 2А). З одного боку, все, що не поміщається в місті, «виплескується» за

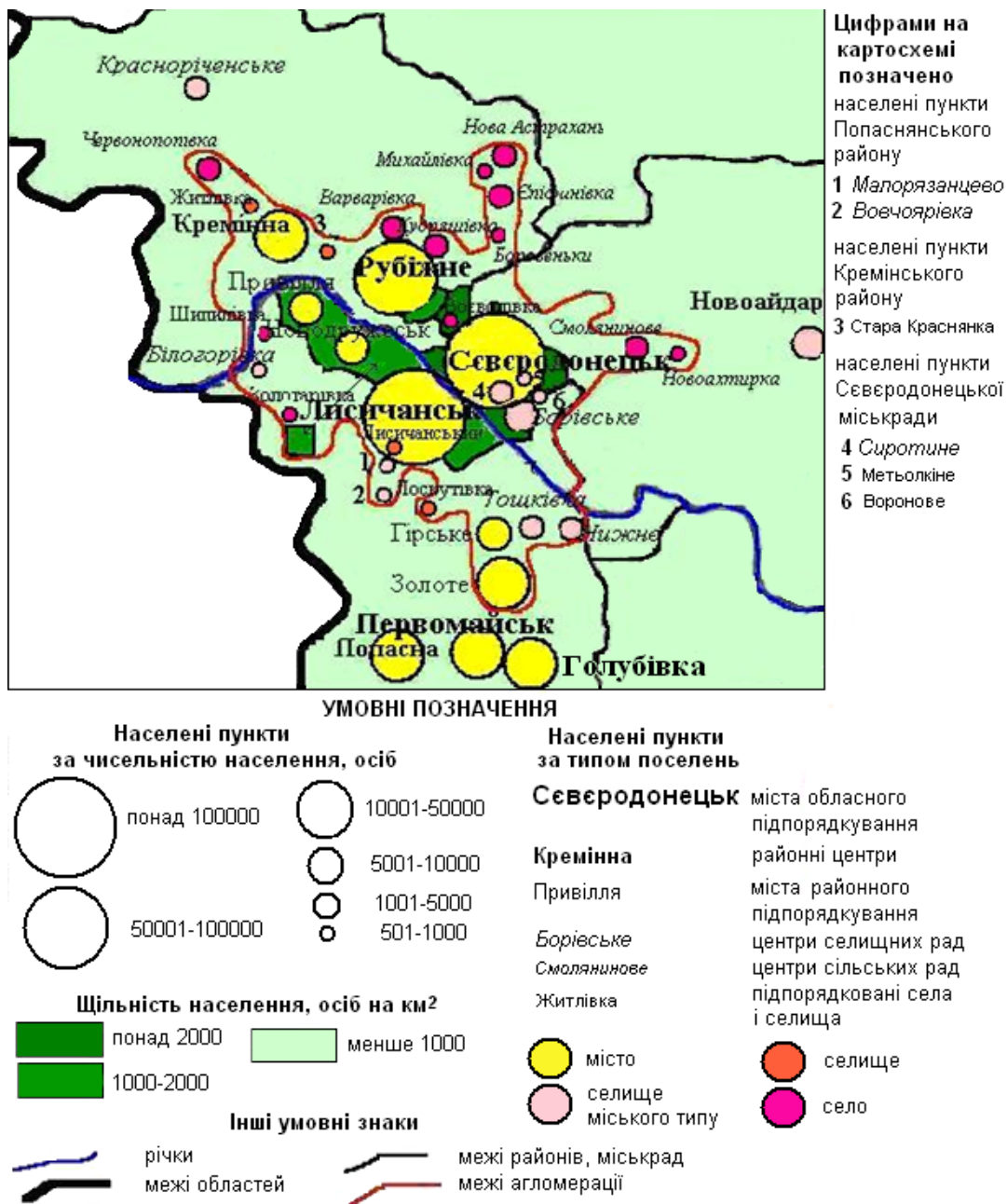


Рис. 1. Сєверодонецько-Лисичанська агломерація (побудовано авторами).

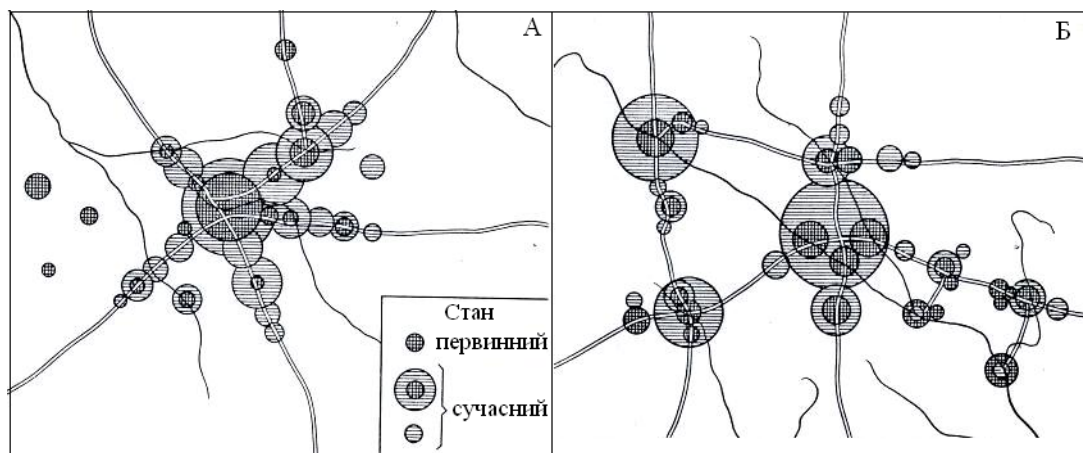


Рис. 2. Моделі розвитку міських агломерацій: А – «від міста», Б – «від району» (за М. Хауке) [6].

Таблиця 1

Склад, площа і чисельність населення Северодонецько-Лисичанської агломерації (складено та підраховано авторами) за [12; 13; 16])

Населений пункт	Площа ¹ , км ²	Чисельність населення, осіб		Темпи росту населення за 2001–2015 рр., %
		2001 р. ²	2015 р. ³	
Лисичанська міськрада	95,6	133258	116001	87,05
<i>Міські населені пункти Лисичанської міськради</i>	<i>95,6</i>	<i>133249</i>	<i>116001</i>	<i>87,06</i>
м. Лисичанськ	75,9	115220	101134	87,77
м. Новодружеськ	13,6	9025	7462	82,68
м. Привілля	6,1	9004	7405	82,24
м. Рубіжне	33,8	65300	59141	90,57
Сєвєродонецька міськрада	58	129752	117505	90,56
<i>Міські населені пункти Сєвєродонецької міськради</i>	<i>49,8</i>	<i>128443</i>	<i>116278</i>	<i>90,53</i>
м. Сєвєродонецьк	29,4	119940	107167	89,35
смт. Борівське	11	5967	5833	97,75
смт. Воронове	3,8	763	877	114,94
смт. Метьолкіне	1,6	531	779	146,70
смт. Сиротине	4	1242	1622	130,60
<i>Сільські населені пункти Сєвєродонецької міськради</i> (с. Боброве, с. Воєводи́вка, с. Осколо́нівка, с-ще Лісова Дача, с-ще Павлоград, с-ще Синєцький)	<i>8,2</i>	<i>1309</i>	<i>1227</i>	<i>93,74</i>
Населені пункти Новоайдарського району (західної частини)	10,994			
<i>Сільські населені пункти Новоайдарського району</i> (с.Олександрівка, с. Пурді́вка, с. Смолянино́ве, с. Новоохти́рка)	<i>10,994</i>			
Населені пункти Кременського району (південної та східної частини)	71,7			
<i>Міські пункти Кременського району</i>	<i>16,2</i>	<i>24447</i>	<i>19727</i>	<i>80,69</i>
м. Кременна	16,2	24447	19727	80,69
<i>Сільські населені пункти Кременського району</i> (с. Боровеньки, с. Варварівка, с. Єпіфанівка, с. Кудряшівка, с. Михайлівка, с. Нова Астрахань, с. Піщане, с. Червонопопівка, с-ще Житлівка, с-ще Стара Краснянка)	<i>55,5</i>			
Населені пункти Попаснянського району (північної та східної частини)	87,3			
<i>Міські населені пункти Попаснянського району</i>	<i>73,1</i>	<i>41466</i>	<i>33567</i>	<i>80,95</i>
м. Гірське	до жовтня 2014 р. входили до складу Первомайської міськради	13,2	11473	86,47
м. Золоте		24,9	17836	79,27
смт. Нижнє		9,7	3115	78,75
смт. Тошківка		9,1	5116	82,54
смт. Білогорівка		3,3	1186	76,73
смт. Вовчоярівка		4	1276	64,97
смт. Малорязанцеве		7,6	984	77,2
смт. Мирна Долина		1,3	480	321
<i>Сільські населені пункти Попаснянського району</i> (с. Біла Гора, с. Верхньокам'янка, с. Золотарівка, с. Устинівка, с. Шипилівка, с-ще Лисичанський, с-ще Лоскутівка, с-ще Підлісне, с-ще Тополівка)	<i>14,2</i>			

¹ Джерело: Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/>

² Джерело: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/city/>

³ Джерело: Чисельність наявного населення України на 1 січня 2016 року [Електронний ресурс] / Відп. за випуск М. Б. Тимоніна. – К. : Державна служба статистики України. – 86 с. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

його межі. З іншого – багато з того, що прагне до нього ззовні, осідає на підступах. Таким чином, агломерація формується двома зустрічними потоками [6].

Формування агломерації «від району» характерно для територій, що спеціалізуються на добувній промисловості. При розробці великих родовищ виникає група поселень схожої спеціалізації. З часом населений пункт, який розташований найзручніше та має кращі умови для розвитку, стає організаційно-господарським і культурним центром, а всі інші поселення – його супутниками (рис. 2Б). Так відбувається становлення міста, яке бере на себе функції центру агломерації [6].

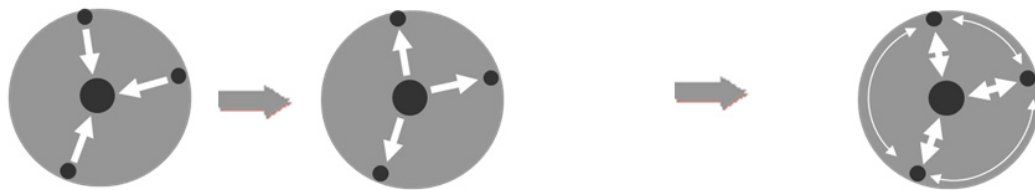
Причиною виникнення Северодонецько-Лисичанської агломерації є злиття населених пунктів у результаті екстенсивного розвитку території. Практично неможливо назвати чітко, яким із шляхів – «від міста» чи «від району» – формувалась досліджувана агломерація. Агломераційні процеси відбувались таким чином, що поєднали певні характеристики обох шляхів розвитку. Так, Лисичанськ та ряд шахтарських містечок (Гірське, Золоте, Привілля, Новодружеськ) і селищ утворились шляхом «від району». Існувало декілька шахтарських селищ, що знаходились неподалік один від одного, потім на основі цих селищ виникло місто. Наприклад, Лисичанськ утворився в результаті злиття селищ Лисичанськ, Пролетарськ і Верхнє. Северодонецьк утворився шляхом «від міста». Він

наче «відбрунькувався» від Лисичанська, оскільки була потреба в будівництві хімкомбінату «Азот», а на території Лисичанська і прилеглих селищ на правому березі Сіверського Дінця не було придатного місця для будівництва. Тому було прийнято рішення будувати «Азот» на лівому пологому березі річки, за 5 км від Лисичанська. Спочатку утворилось селище Лисхімбуд, що повністю залежало від Лисичанська. Після того як «Азот» був побудований і відбувся його запуск, селищу було надано статус міста і перейменовано на Северодонецьк. Місто розвивалося (збільшувалась чисельність населення, кількість підприємств) і з часом перетворилося на ядро агломерації.

В процесі розвитку агломерації можна виділити 3 фази (рис. 3). За більшістю ознак можна зазначити, що Северодонецько-Лисичанська агломерація на сьогоднішній день перебуває на I фазі розвитку, тобто є агломерацією ринку праці.

Класифікація аглоерацій. Міські аглоерації значно відрізняються одна від одної за чисельністю населення, розміром території, кількістю населених пунктів, просторовою структурою та іншими критеріями. Згідно зазначеної класифікації (Рис. 4), визначимо тип Северодонецько-Лисичанської аглоерації.

1. Кількість ядер. За кількістю ядер Северодонецько-Лисичанська аглоерація відноситься до поліцентричних аглоерацій – конурбацій.



I фаза – аглоерація ринку праці: чисельність населення ядра збільшується, а периферії – зменшується. Але в цілому населення аглоерації зростає [10]

II фаза – аглоерація ринків торгівельної, житлової та виробничої нерухомості: ряд функцій ядра (споживання, ємність і різноманітність розваги, виробництво) переміщується на периферію, і якість попиту на всі види де росте попит на землю інфраструктур в центрах та інфраструктуру (тепло, електроенергію, водопостачання, ними – аеропорти, дороги, дороги). Зростають і ядро, і телекомунікація, інженерно-периферія; спостерігається освоєні території [10]

сильна концентрація по всій території аглоерації. Набирають силу процеси винесення промислових підприємств з центру на периферію з одночасною їх модернізацією, старі заводи банкрутують, а нові інвестиційні проекти реалізуються в приміських зонах [10]

Рис. 3. Фази розвитку міських аглоерацій.

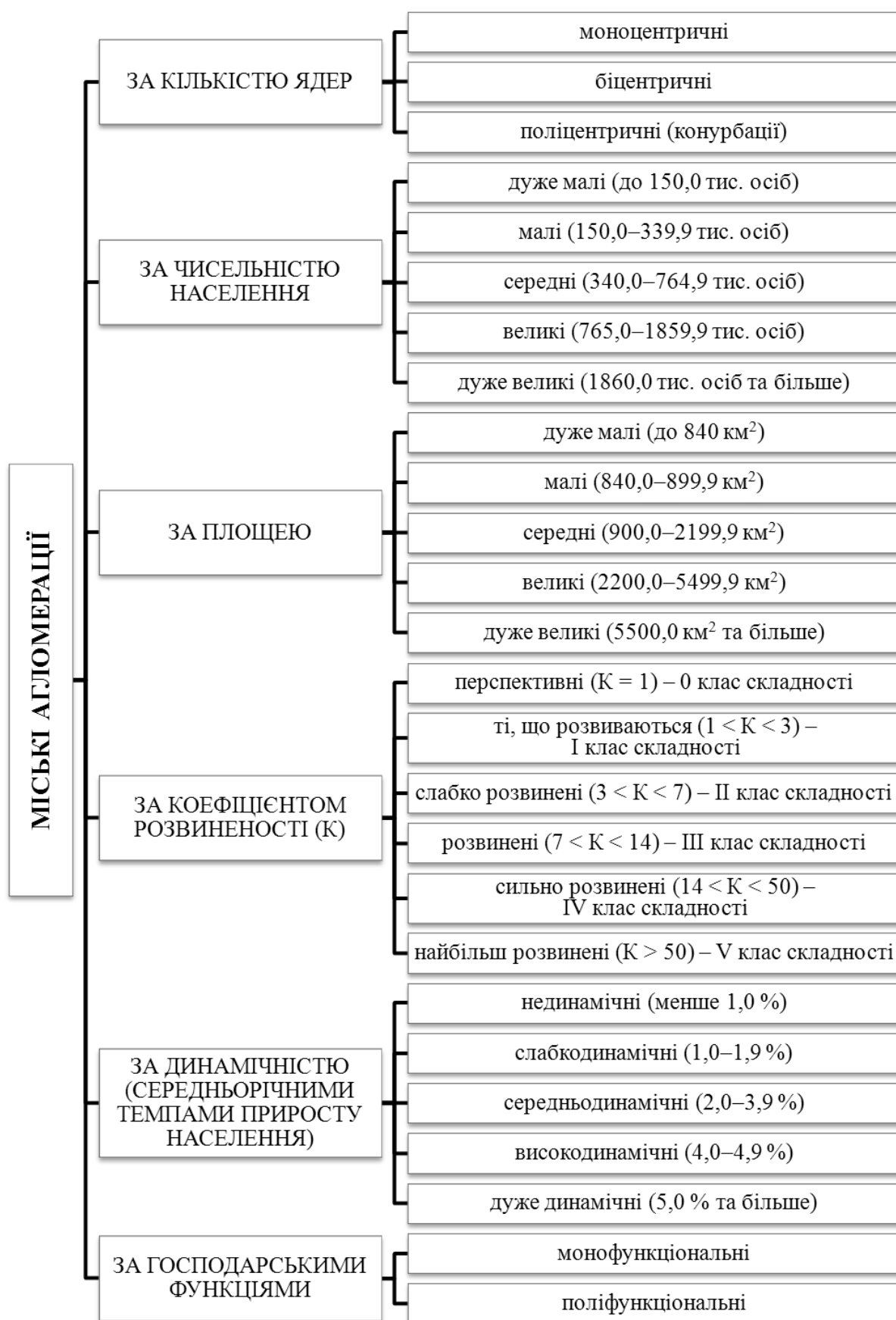
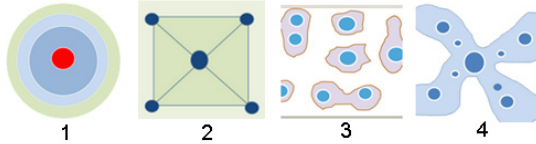


Рис. 4. Класифікація міських агломерацій (побудовано авторами за [2; 3; 4; 15]).

В ролі ядер виступають міста обласного підпорядкування – Северодонецьк, Лисичанськ та Рубіжне (тому можна зустріти іншу назву агломерації – «Троєград»).

2. Просторова модель. За кількістю ядер, їх взаєморозташуванням та взаємопов'язаністю визначають просторову модель агломерації. Виділяють кілька типів (моделей) просторового розвитку міських агломерацій [1]:



- *моноцентрична модель* (розвиток зосереджено в існуючому центрі, від якого колами розходяться зони розширення і розвитку);

- *поліцентрична модель* (розвиток компактного міста з максимальним переосвоєнням міських земель і розвитком тісно пов'язаних між собою і з головним містом міст-супутників);

- *розсіяна модель* (розвиток міста супроводжується розвитком ряду не пов'язаних між собою об'єктів);

- *променева або лінійна модель* (розвиток міста вздовж транспортних коридорів з утворенням в кожному з напрямів «променів» розвитку, тісно пов'язаних з головним містом, але зовсім необов'язково – між собою)

За більшістю ознак, просторова модель Северодонецько-Лисичанської агломерації є поліцентричною з елементами розсіяної.

3. Площа агломерації. Северодонецько-Лисичанська агломерація – мала агломерація. Її площа складає 872 км² (розраховано за топографічними та google-картами), з них 357,4 км² знаходиться під населеними пунктами (розраховано як сума площ всіх населених пунктів агломерації, взятих з облікових карток населених пунктів офіційного порталу

Верховної Ради України), у т. ч. 187,36 км² – під містами обласного підпорядкування (табл. 1, рис. 4). Питома вага агломерації в площі Луганської області складає 3,3 % [14].

Протяжність агломерації з північного заходу (с. Червонопопівка Кременського району) на південний схід (сmt. Нижнє Попаснянського району) складає 54 км; з північного сходу (с. Нова Астрахань Кременського району) на південь (м. Золоте Попаснянського району) – 48 км; із заходу (ПрАТ «ЛІНІК» (Лисичанський НПЗ) м. Лисичанська) на схід (с. Новоохтирка Новоайдарського району) – 42 км (рис. 1).

4. Чисельність населення. Северодонецько-Лисичанська агломерація має середню чисельність населення. За даними Всеукраїнського перепису населення, в межах агломерації станом на 2001 р. проживало 411736 осіб, з них 392905 осіб – у міських населених пунктах (95,4 % всього населення). В 2015 р. підрахувати чисельність населення з урахування сільських населених пунктів немає можливості, оскільки офіційна статистика не дає такої інформації. Проте, зважаючи на дуже незначну питому вагу сільських жителів у населенні агломерації (4,6 % у 2001 р.), можна розглянути чисельність і динаміку населення агломерації на прикладі міського населення. Так, у 2015 р. міське населення агломерації складало 344,7 тис. осіб (15,6 % населення Луганської області) (табл. 1). Це підтверджує обраний тип агломерації за чисельністю населення.

5. Господарські функції. Северодонецько-Лисичанська агломерація є поліфункціональною, що забезпечується в основному за рахунок міст-ядер. Так, Северодонецьк, Лисичанськ і Рубіжне на сьогоднішній день виконують наступні функції:

А. Промислова функція (всі міста-ядра агломерації – Северодонецьк, Лисичанськ і Рубіжне – є промисловими центрами; інші міста і селища міського типу агломерації є промисловими



Рис. 5. Структура території Северодонецько-Лисичанської агломерації, км² (%) (побудовано авторами за [12; 14]).

пунктами. Промислові пункти і центри формують Северодонецько-Лисичанський промисловий вузол, що є складовою Донецького промислового району. Основними галузями промислової спеціалізації Северодонецько-Лисичанської агломерації є хімічна, нафтопереробна, вугільна і машинобудівна галузі).

Б. Транспортна функція (через міста переміщуються значні вантажні і пасажирські потоки, оскільки вони розташовані на перетині регіональних і територіальних автомобільних доріг, залізничних шляхів, важливих нафто- і газопроводів; в Северодонецьку діє міжнародний аеропорт).

В. Науково-освітня функція (функціонують науково-дослідні та вищі навчальні заклади, які тісно взаємодіють не тільки з підприємствами міст, але й один з одним. Протягом 2014-2015 рр. в міста агломерації перемістилася половина ВНЗ з Луганська – Східноукраїнський національний університет імені В. Даля та Луганський державний університет внутрішніх справ імені Едуарда Дідоренка переведені до м. Северодонецька, а ДЗ «Луганський державний медичний університет» переїхав до м. Рубіжного).

Г. Селітебна функція (концентрація значної чисельності населення в містах Лисичанськ, Северодонецьк і Рубіжне (267,4 тис. осіб у 2015 р.) та забезпечення жителів комунально-побутовими послугами).

Д. Екологічна функція (високий рівень розвитку промисловості і транспорту обумовлюють значне забруднення навколишнього природного середовища).

Е. Рекреаційна функція (формування навколо міст-ядер зон відпочинку і туризму. Агломерація займає частину Кремінського району, який називають «перлиною Донбасу», його «легенями» через наявність значних лісових площ (Кремінський масив лісів). Також ці території відомі джерелами мінеральних вод, які за своїм хімічним складом і вмістом радону придатні в бальнеології. Важливим рекреаційним ресурсом Северодонецько-Лисичанської агломерації є Сіверський Донець).

Северодонецьк, Лисичанськ і Рубіжне наряду з вищеперерахованими виконують також культурні,

організаційно-господарські, торговельні та інші функції. Оскільки в Северодонецьку з 2014 р. розташована Луганська обласна державна (військово-цивільна) адміністрація та ряд інших обласних закладів, то агломерація на сьогоднішній день виконує ще й адміністративну функцію.

6. **Коефіцієнт розвиненості.** Коефіцієнт розвиненості (складності) агломерації запропонував М. П. Полян. Його обчислюють за формулою:

$$K = P \times (M \times m + N \times n)$$

де P – людність агломерації, млн осіб;

M – кількість міст в агломерації, поселень;

m – частка міст у сумарній людності агломерації

N – кількість селищ міського типу в агломерації, поселень;

n – частка селищ міського типу в сумарній людності агломерації [8].

Агломерація вважається сформованою, якщо K не менше 1,0. Коефіцієнт розвиненості (складності) Северодонецько-Лисичанської агломерації складає:

$$K = 0,411736 \text{ млн осіб} \times (8 \text{ міст} \times 0,9 + 10 \text{ снт} \times 0,05) = 3,18$$

Враховуючи той факт, що для обчислення коефіцієнту розвиненості агломерації потрібні дані, які можна отримати тільки в ході перепису населення, цей показник був обрахований станом на 2001 р. Отриманий коефіцієнт свідчить, що Северодонецько-Лисичанська агломерація, згідно класифікації Г. Лаппо, розвинена слабо та має II клас складності.

7. **Динамічність.** Чисельність населення Северодонецько-Лисичанської агломерації протягом останніх десятиліть зменшується (рис. 6). Так, за 2001-2015 рр. чисельність тільки міського населення агломерації зменшилася на 48191 особу (темпи приросту населення склали -12,3 %). Враховуючи, що сільське населення зменшується ще більшими темпами, можна говорити про негативну динаміку агломерації.

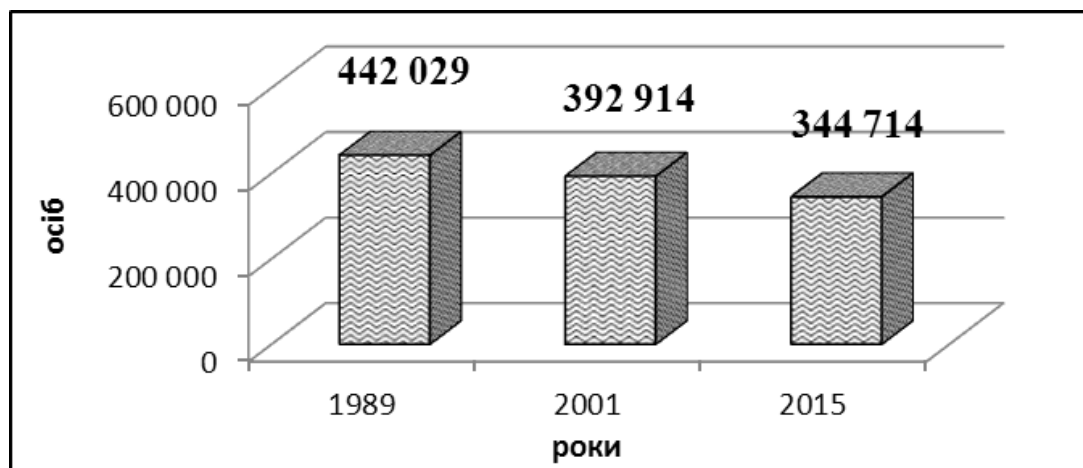


Рис. 6. Динаміка чисельності населення міських населених пунктів Северодонецько-Лисичанської агломерації протягом 1989-2015 рр., осіб (побудовано авторами за [5; 13; 16])

Висновки. Існує цілий рід параметрів для класифікації міських агломерацій. Северодонецько-Лисичанська агломерація: за кількістю ядер – поліцентрична; за просторовою моделлю – поліцентрична з елементами розсіяної; за площею – мала; за чисельністю населення – агломерація з середньою чисельністю населення; за господарськими

функціями – поліфункціональна; за коефіцієнтом розвиненості (складності) – слабо розвинена (II клас складності), за динамічністю – нединамічна. Утворення агломерації відбувалося як шляхом «від міста», так і шляхом «від району». На сьогоднішній день агломерація перебуває на I фазі розвитку, представляючи собою агломерацію ринку праці.

References:

1. *Aglomeracii: vozmojnosti razvitiya gorodov i modeli* [Agglomeration: opportunities of urban development and models]. Access mode: <http://conflictmanagement.ru/aglomeratsii-vozmozhnosti-razvitiya-gorodov-i-modeli> (In Russian).
2. Bilous'ko N. V. *Aglomeracii Ukraïni: osoblivosti vidilennâ, rozvitku ta rozmišennâ* [Ukrainian agglomeration: features of allocation and development]. Access mode: http://ns0.kdpu.edu.ua/confgeog/doku.php/apxiv_za_2011_pik/sekcija_1/statija_9 (In Ukrainian).
3. Bičenko L. A. *Regulivannâ social'no-ekonomičnogo rozvitku regionu z urahuvannâm vplivu aglomeracijnih procesiv* [Regulation of social and economic development of the region taking into account the influence of agglomeration effects]. Kharkiv, 2015, 225 p. (In Ukrainian).
4. Volchkova I. V. *Osobennosti socialno-ekonomicheskogo razvitiya gorodskih aglomeracij v Rossii* [Features of the social and economic development of the urban agglomerations in Russia]. Tomsk, 2013, 92 p. (In Russian).
5. *Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1989 g. Chislennost naseleniya soyuznih respublik SSSR i ih territorialnih edinic po polu* [All-Union Population Census of 1989]. Access mode: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng89_reg1.php (In Russian).
6. Gorodkov A. V. *Osnovi territorialno-prostranstvennogo razvitiya gorodov* [Basics of urban territorial development]. Saint-Petersburg, 2014, 320 p. (In Russian).
7. Gubanov E. S., Selyakova S. A. *Voprosi razvitiya gorodskoi aglomeracii* [Issues of urban agglomeration development]. *Ekonomicheskie i socialnie peremeni v regione: fakti, tendencii, prognoz* [Economic and social changes in the region: facts, trends, forecast], 2009, Vol. 46, pp. 30–40. (In Russian).
8. Kostûk Î., Lozins'kij R. *Metodični pitannâ suspil'no-geografichnogo doslidžennâ mis'kih aglomeracij* [Methodical questions of human geographical research of city agglomeration]. *Naukovij visnik Černivec'kogo universitetu. Geografiâ*. [Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Geography], 2011, Vol. 587-588, pp. 146-151. (In Ukrainian).
9. Lozins'kij R., Kostûk Î. *Sučasni meži L'vivs'koï mis'koï aglomeracii* [The modern limits of the Lviv urban agglomeration]. *Ekonomična ta sotsialna geografiya*, 2011, Vol. 62, pp. 55-60. (In Ukrainian).
10. Neschadin A., Prilepin A. *Gorodskie aglomeracii kak instrument dinamichnogo socialno-ekonomicheskogo razvitiya regionov Rossii*. [Urban agglomerations as an instrument for rapid economic and social development of regions of Russia]. Access mode: 2020strategy.ru/data/2011/07/15/1214720692/2.doc (In Russian).
11. Osipov V. M., Kukoš M. S. *Konkurentospromožnist' mis'kih aglomeracij: svitovî trendi ta perspektivi formuvannâ v Ukraïni* [Metropolitan areas competitiveness: global trends and prospects of formation in Ukraine]. *Ekonomični innovacii* [Economic innovations], 2014, Vol. 57, pp. 283-296. (In Ukrainian).
12. *Oficijnij portal Verhovnoi Radi Ukraïni* [The official portal of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Access mode: <http://www.rada.gov.ua/>
13. *Pro kil'kist' ta sklad naselennâ Ukraïni za pidsumkami Vseukraïns'kogo perepisu naselennâ 2001 roku* [On the Population of Ukraine and its composition as a result of the All-Ukrainian population census 2001]. Access mode: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/city/> (In Ukrainian).
14. Protopopov D. Â. *Statističnij šoričnik Lugans'koï oblasti za 2015 rik* [Statistical Yearbook of the Lugansk region for 2015]. Sêvêrodonec'k, Golovne upravlinnâ statistiki u Lugans'kij oblasti, 2016, 428 p. (In Ukrainian).
15. Volchkova I. V., Eliseev A. M., Danilova M. N., Lichagina L. L., Minaev N. N., Podoprighora Yu. V., Ufimceva E. V., Shadeiko N. R. *Upravlenie gorodskimi aglomeracijami* [Managing urban agglomerations]. Tomsk, 2015, 100 p. (In Russian).
16. Timonin M. B. *Čisel'nist' naôvnogo naselennâ Ukraïni na 1 sičnâ 2016 roku*. [The population of Ukraine for January 1, 2016]. Kyiv: State Statistics Service, 86 p. (In Ukrainian).

ECONOMIC AND MATHEMATICAL MODELLING OF THE EFFICIENT LAND UTILIZATION IN THE FARM CULTURE OF UKRAINE

¹Myroslav ZAYACHUK, ²Oksana ZAYACHUK, ³Natalia ZABLOTOVSKA

^{1,2,3}Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine

¹zayachukmyroslav@ukr.net

Abstract: When explaining the efficient land utilization in the farm culture of Ukraine we should discuss natural and geographical peculiarities of the peculiar territory which will define potential opportunities of the agricultural activities and their productions; possibilities of agricultural land uses together with other categories of land. While evaluating the development perspectives of the definite farm within the its administrative district, it is worth paying attention to the productive area of the region such as supply and demand at the food market, the main type of occupation of the population, the number of effective agricultural enterprises and their employers or families who wish to do farming, the level of unemployment and the availability of infrastructure facilities.

On the theoretical and empirical level of the social and geographic research the use of such universal method as modeling is of great value. During the investigation of the farm culture, economic and mathematical modeling has been used to analyze particular processes and interdependences that exist under conditions defined by the temporary and regional peculiarities. The optimizing models have been designated to define the best ways of goal achievement. The use of economic and mathematical model of the income maximization gained from agricultural products can be effectively used on the regional and local levels to further explain the choice of industrial specialization (types, subtypes, groups). The proposed model of the optimal use of the infrastructure facilities for the farm industries is vital for a farmer who has enough infrastructure facilities to pick the area.

On the basis of statistics we have used and suggested economic and mathematical model of income maximization gained from all the agricultural products. As there is a significant number of farm cultures then for our calculations we picked only the most important ones, such as grain legume crops, beetroots, sunflowers, potatoes and vegetables. Consequently, we have received the best volumes of agricultural productions within the efficient land utilization by the farm industries of Ukraine.

Thus, the use of the economic and mathematical model of the efficient income maximization gained from the agricultural products has proved that the huge volume -based grain and sunflower productions in general do not provide the best income and very often by being the main infrastructure type in farms these industries are only highly profitable in some of them.

Key words: farm culture, economic and mathematical model, efficient land utilization.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.19-24>

UDC: 911.3:338

ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ОПТИМАЛЬНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ У ФЕРМЕРСЬКОМУ УКЛАДІ УКРАЇНИ

¹Мирослав ЗАЯЧУК, ²Оксана ЗАЯЧУК, ³Наталія ЗАБЛОТОВСЬКА

^{1,2,3}Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна

¹zayachukmyroslav@ukr.net

Анотація: При обґрунтуванні оптимального землекористування фермерських господарств необхідно обґрунтувати природно-географічні особливості тієї чи іншої території, що визначатимуть потенційні можливості ведення сільськогосподарської діяльності та її виробничого напрямку; можливості ведення сільськогосподарської діяльності та її виробничого напрямку; можливості використання сільськогосподарських угідь та інших категорій земель тощо. При оцінці перспектив розвитку окремого фермерського господарства в межах адміністративного району доцільно звернути увагу на виробничу спеціалізацію району, попит і пропозиції на ринку продовольства, основний вид зайнятості населення, кількість діючих сільськогосподарських підприємств та зайнятих в них; кількість фермерських господарств та зайнятих в них; наявність сімей (окремих громадян), що бажають розпочати фермерську справу; рівень безробіття; наявність інфраструктурних об'єктів та ін.

На теоретико-емпіричному рівні суспільно-географічних досліджень достатньо ефективним є використання такого універсального методу як моделювання. При дослідженні фермерського укладу економіко-математичне моделювання застосовується для аналізу конкретних процесів і взаємозумовленостей, що існують за умов, які визначені просторовими та часовими властивостями. Оптимізаційні моделі призначені для визначення оптимального (найкращого) у певному розумінні варіанту реалізації мети. Застосування економіко-

математичної моделі максимізації прибутку від виробництва сільськогосподарської продукції досить ефективно можна використовувати на регіональному і локальному рівнях з метою обґрунтування вибору виробничої спеціалізації (типів, підтипів та груп). Запропонована модель оптимального використання фермерським господарствам площ сільськогосподарських угідь є актуальною для фермера, який має достатні для вибору площі сільськогосподарських угідь.

На основі статистичної інформації нами використана й запропонована економіко-математична модель максимізації прибутку від виробництва усієї сільськогосподарської продукції. Оскільки сільськогосподарських культур є значна кількість, то для розрахунку обрано лише ті, які є основними у сільськогосподарському виробництві фермерських господарств: зернові та зернобобові, цукрові буряки, соняшник, картопля та овочі. В результаті отримано оптимальні обсяги вирощування сільськогосподарських культур фермерськими господарствами України за існуючого землекористування.

Отже, застосування економіко-математичної моделі максимізації прибутку від виробництва сільськогосподарської продукції показало, що існуючі значні за обсягами виробництва зернових культур та соняшника загалом не забезпечують максимізації прибутку, а досить часто, будучи основним виробничо-територіальним типом у фермерських господарствах, дані виробництва є високорентабельними лише в окремих з них.

Ключові слова: фермерське господарство, економіко-математичне моделювання, оптимальне землекористування.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.19-24>

UDC: 911.3:338

Актуальність дослідження. Фермерське господарство, економічною основою якого виступає приватна власність на земельну ділянку і засоби виробництва, трактується як форма малого підприємництва, що здійснює свою діяльність на принципах юридичної та економічної самостійності, його правомірно розглядати як вільне економічне господарювання в аграрній сфері, яке здійснюється фермерами, дає змогу їм одержувати прибуток, що достатній для виробництва конкурентоспроможної продукції. Цей тип підприємництва характеризується ефективністю діяльності індивідуальних і сімейних ферм, виробничим зв'язком виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції за мінімізації витрат для досягнення ними високої рентабельності.

За сучасного періоду становлення фермерського укладу в Україні доцільно виділити чотири етапи. На першому етапі (1992-1995 рр.) відбувається масове утворення господарств в усіх регіонах України, на кінець періоду їх кількість сягнула 34,8 тис. од.. При цьому мінімальна кількість утворення фермерських господарств у Житомирській області (310 госп.), а максимальна у Миколаївській і Одеській областях (4981 і 4095 госп. відповідно). Зазначимо, що в одному Баштанському районі Миколаївської області було утворено втричі більше господарств ніж у Житомирській області (986 госп., найменша кількість). На цьому етапі, окрім ентузіазму та престижності бути фермером, селяни отримували значну державну підтримку. Другий етап (1996-2000 рр.) характеризується істотним зменшенням темпів приросту кількості фермерських господарств, припиненням діяльності певної кількості збиткових ферм за одночасного утворення нових господарств. Загальна чисельність фермерських господарств сягнула 38,4 тис. Прийняття нового Земельного кодексу та певні державні ініціативи сприяли активізації процесу утворення господарств фермерського типу на третьому етапі (2000-2005 рр.), що проявилось у зростанні їхньої загальної чисельності до 42,4

тис. В цей період простежується тенденція до ліквідації малоземельних та формування крупних (великоземельних) фермерських господарств. Від 2005 р. (початок четвертого етапу) посилюється тенденція зменшення кількості фермерських господарств за укрупнення окремих фермерських господарств (в т.ч. і шляхом поглинання дрібніших). Це призвело до зменшення загальної чисельності фермерських господарств до 41,4 тис. (2010 р.). Найбільша кількість фермерських господарств функціонувала у Одеській (5766 госп.) та Миколаївській (4555 госп.) областях. У 2014 році в Україні функціонувало 40,9 тис. господарств [5].

Методика дослідження. При обґрунтуванні оптимального землекористування фермерських господарств необхідно обґрунтувати природно-географічні особливості тієї чи іншої території, що визначатимуть потенційні можливості ведення сільськогосподарської діяльності та її виробничого напрямку; можливості ведення сільськогосподарської діяльності та її виробничого напрямку; можливості використання сільськогосподарських угідь та інших категорій земель тощо. Загалом у кожному конкретному випадку необхідно враховувати рельєф і особливості території (розчленованість рельєфу, стрімкість схилів, абсолютну висоту, ризики виникнення несприятливих екзогенних процесів тощо), кліматичні умови (температурний режим, кількість опадів, тривалість вегетаційного періоду, несприятливі метеорологічні явища тощо); гідрологічні умови (забезпеченість водними ресурсами, можливість підтоплення), ґрунтові умови (родючості, механічний склад ґрунту тощо); особливості рослинного світу (використання кормової бази для тваринництва, поширення бур'янів тощо). Комплексну оцінку соціально-економічних характеристик необхідно здійснювати на основі історико-культурних чинників розвитку територіальних громад, переваг географічного положення території, зайнятості населення та традицій сільськогосподарської діяльності й

народних промислів. З-поміж кількісних соціально-економічних показників варто аналізувати чисельність і щільність міського й сільського населення, частку працездатного сільського населення, кількість домогосподарств, природний та механічний приріст, тривалість життя, наявність регіональних програм і процесів розвитку та участь населеного пункту в них, розміри доходів та пересічний розмір заробітної плати, величину споживчого кошика, частку сільськогосподарської продукції поза товарно-грошовими відносинами.

При оцінці перспектив розвитку окремого фермерського господарства в межах адміністративного району доцільно звернути увагу на виробничу спеціалізацію району, попит і пропозиції на ринку продовольства, основний вид зайнятості населення, кількість діючих сільськогосподарських підприємств та зайнятих в них; кількість фермерських господарств та зайнятих в них; наявність сімей (окремих громадян), що бажають розпочати фермерську справу; рівень безробіття; наявність інфраструктурних об'єктів та ін.

На теоретико-емпіричному рівні суспільно-географічних досліджень достатньо ефективним є використання такого універсального методу як моделювання. При дослідженні фермерського укладу економіко-математичне моделювання застосовується для аналізу конкретних процесів і взаємозумовленостей, що існують за умов, які визначені просторовими та часовими властивостями [1].

Оптимізаційні моделі призначені для визначення оптимального (найкращого) у певному розумінні варіанту реалізації мети. Запропонована модель оптимального використання фермерським господарствам площ сільськогосподарських угідь є актуальною для фермера, який має достатні для вибору площі сільськогосподарських угідь. Формалізуємо одну з таких моделей: сільгоспугіддя фермера розбиті на m ділянок, на кожній з яких він може вирощувати одну із n можливих сільськогосподарських культур (надалі через i та j позначимо відповідно індекс i – тої ділянки землі та j – тої культури). Крім того, будемо вважати, що фермерське господарство прагне виростити не менше, ніж k_j одиниць j – тої культури, знаючи собівартість c_{ij} виробництва одиниці продукції j – го виду на i – тій ділянці та площу b_i i – тої ділянки ($i = \overline{1, m}$).

Відомі також величини a_{ij} ($i = \overline{1, m}; j = \overline{1, n}$), що означають частину i – тої ділянки землі, необхідної для виробництва одиниці j – тої продукції на i – тій ділянці землі (це величина, обернена до врожайності).

Якщо позначити через x_{ij} обсяг виробництва j – тої продукції на i – тій ділянці, то перед фермером ставиться одна із задач, яка полягає у тому, щоб скласти такий план виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції, при якому його витрати будуть мінімальними.

Очевидно, що модель оптимального використання фермером площ сільськогосподарських угідь формалізується у вигляді [1]:

$$\begin{cases} \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n c_{ij} x_{ij} \rightarrow \min, \\ \sum_{i=1}^m x_{ij} \geq k_j, j = \overline{1, n}, \\ \sum_{j=1}^n a_{ij} x_{ij} \leq b_i, i = \overline{1, m}, \\ x_{ij} \geq 0, i = \overline{1, m}, j = \overline{1, n}. \end{cases} \quad (1)$$

Іншою моделлю оптимального використання фермером своїх сільськогосподарських угідь є модель максимізації прибутку від виробництва усієї сільськогосподарської продукції. Якщо, p_{ij} – прибуток, отриманий фермером від виробництва одиниці j – тої продукції на i – тій ділянці землі, то ця модель описується так:

$$\begin{cases} \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n p_{ij} x_{ij} \rightarrow \max, \\ \sum_{i=1}^m x_{ij} \geq k_j, j = \overline{1, n}, \\ \sum_{j=1}^n a_{ij} x_{ij} \leq b_i, i = \overline{1, m}, \\ x_{ij} \geq 0, i = \overline{1, m}, j = \overline{1, n}. \end{cases} \quad (2)$$

У математичному плані обидві моделі ((1.6) і (1.7)) є задачами лінійного програмування, але записаними для двоіндексних величин. Перейшовши від двоіндексних величин до одноіндексних $x_{ij} \rightarrow y_{(i-1)n+j} = y_l, c_{ij} \rightarrow c_{(i-1)n+j} = \tilde{c}_l, a_{ij} \rightarrow a_{(i-1)n+j} = \tilde{a}_l, p_{ij} \rightarrow p_{(i-1)n+j} = \tilde{p}_l$ моделі (1) та (2) відповідно:

$$\begin{cases} \sum_{l=1}^{mn} \tilde{c}_l y_l \rightarrow \min, \\ \sum_{l=(i-1)n+j}^{(i-1)n+j} y_l \geq k_j, j = \overline{1, n}, \\ \sum_{l=(i-1)n+j}^{(i-1)n+j} \tilde{a}_l y_l \leq b_i, i = \overline{1, m}, \\ y_l \geq 0, l = \overline{1, mn}, (l = (i-1)n + j, i = \overline{1, m}; j = \overline{1, n}); \end{cases} \quad (3)$$

$$\begin{cases} \sum_{l=1}^{mn} \tilde{p}_l y_l \rightarrow \max, \\ \sum_{l=(i-1)n+j}^{(i-1)n+j} y_l \geq k_j, j = \overline{1, n}, \\ \sum_{l=(i-1)n+j}^{(i-1)n+j} \tilde{a}_l y_l \leq b_i, i = \overline{1, m}, \\ y_l \geq 0, l = \overline{1, mn}, (l = (i-1)n + j, i = \overline{1, m}; j = \overline{1, n}). \end{cases} \quad (4)$$

Наявність відповідного інформаційного забезпечення дозволяє розв'язати моделі (1), (2) чи (3), (4) та визначити оптимальний розподіл фермером площ сільськогосподарських угідь, знаючи який фермер має можливість прийняти оптимальне рішення.

Результати дослідження. Від 2005 року простежується тенденція скорочення чисельності й укрупнення окремих високорентабельних фермерських господарств. Пересічний розмір фермерського господарства зріс до 103 га (це спостерігалось у 13 областях). Малоземельними залишались фермерські господарства Закарпатської (8,5 га/госп.), Івано-Франківської (41,9 га/госп.) та Чернівецької (36 га/госп.) областей. До 2010 р. площа фермерських угідь в Україні зросла більше ніж у 6,2 рази порівняно з 1995 роком і продовжує збільшуватись – 4436,2 тис. га, як і пересічний розмір – 109,1 га/госп [7].

При цьому, в окремих областях частка фермерських землекористувань була дещо більшою за пересічноукраїнську: у Хмельницькій – 12,8%, Черкаській – 12,4% та Вінницькій – 10,7%. Найбільша у користуванні фермерських господарств Кіровоградської (21,9%), Дніпропетровської (20,5%) та Миколаївської (20,2%) областей, що свідчить про стійкі позиції фермерського укладу в даних регіонів. Значно менша частка сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської та Чернігівської областей (менше 5%), що пояснюється відносно несприятливими природними передумовами.

На початок 2013 р. у користуванні фермерів України було 4389,4 тис га, з-поміж областей найбільші площі мали місце у фермерів Дніпропетровської (443,5 тис. га), Кіровоградської (401,4 тис. га) та Одеської (364,4 тис. га) областей. Понад 10 тис. га сільськогосподарських угідь було відведено фермерам 169 адміністративних районів (найбільше їх фіксувалося у Дніпропетровській області – 20, Кіровоградській – 18, Миколаївській – 17, Запорізькій – 16, Одеській – 15, Херсонській – 13 тощо). Лідируючі позиції закріплювалися за тими ж районами – Сватівським Луганської (52,1 тис. га), Кіровоградським Кіровоградської (42,3 тис. га), Васильківським

Дніпропетровської (40,3 тис.га). Понад 200 га/госп. припадало в 65 районах з 18 областей України (з них 11 у Харківській області). Найвища землезабезпеченість у Куликівському районі (870,5 га/госп.) Чернігівської області, Куп'янському (502,3 га/госп.) Харківської, Олександрійському (484,4 га/госп.) Кіровоградської області. Територіальні відміни у величині площ землекористування фермерських господарств подано на рис. 1.

Особливістю використання земельних ресурсів фермерськими господарствами є їхнє максимальне залучення до активного сільськогосподарського обігу, 90% угідь фермери України розорюють. Наприклад, у Карпатському регіоні України із загальної площі 2830,3 тис. га сільськогосподарських угідь розорані майже 60%, у фермерських господарствах рівень розораності становить 92 %, що зумовлено максимальною економічною зацікавленістю, потребою забезпечити сплату оренди землі та кредитними зобов'язаннями [2]. У структурі земельного фонду фермерських господарств частка орних земель є домінуючою і коливається від 75,57% (Рівненська обл.) до 97,51% (Тернопільська обл.). З-поміж інших категорій земель сільськогосподарського призначення значні площі під сіножатями і пасовищами (в окремих регіонах до 10%).

За сучасних умов, через певне укрупнення фізичних розмірів фермерських господарств, основну групу (30,9% від загальної чисельності) становлять фермерські господарства розміром 20-50 га. Менш чисельними є групи з площею 10-20 га (10,9%), 50-100 га (10,4%) та 100-500 га (11,7%). Загалом, площею понад 100 га в Україні користується 6,6 тис. госп. (16,2% ферм), понад 1000 га – 973 госп (2%) [3].

Перед фермерами в кожному конкретному випадку постає завдання всебічно обґрунтувати вибір основних і додаткових галузей виробництва, але вони повинні доповнювати одна одну, зменшувати ступінь ризиків і забезпечувати ефективне господарювання на базі раціонального викорис-тання наявних в господарстві ресурсів. Водночас фермери, як підприємці вільні у виборі виду підприємницької діяльності, можуть займатися тим, чим вважають за потрібне, виходячи з економічної ситуації, своїх уподобань і здібностей, традицій, досвіду,

Таблиця 1

Основні показники вирощування окремих видів сільськогосподарської продукції [5]

Сільськогосподарські культури	Прибуток від реалізації 1 ц, тис.грн.	Пересічно-річний валовий збір, ц	Площа земельної ділянки, необхідна для вирощування 1 ц сільгосп культури, культури, га
Зернові та зернобобові	10,416	34403575	0,03125
Цукрові буряки	2,87	13998540	0,00266
Соняшник	76,755	5759420	0,05
Картопля	41,76	17613110	0,004425
Овочі	19,305	6601975	0,003472

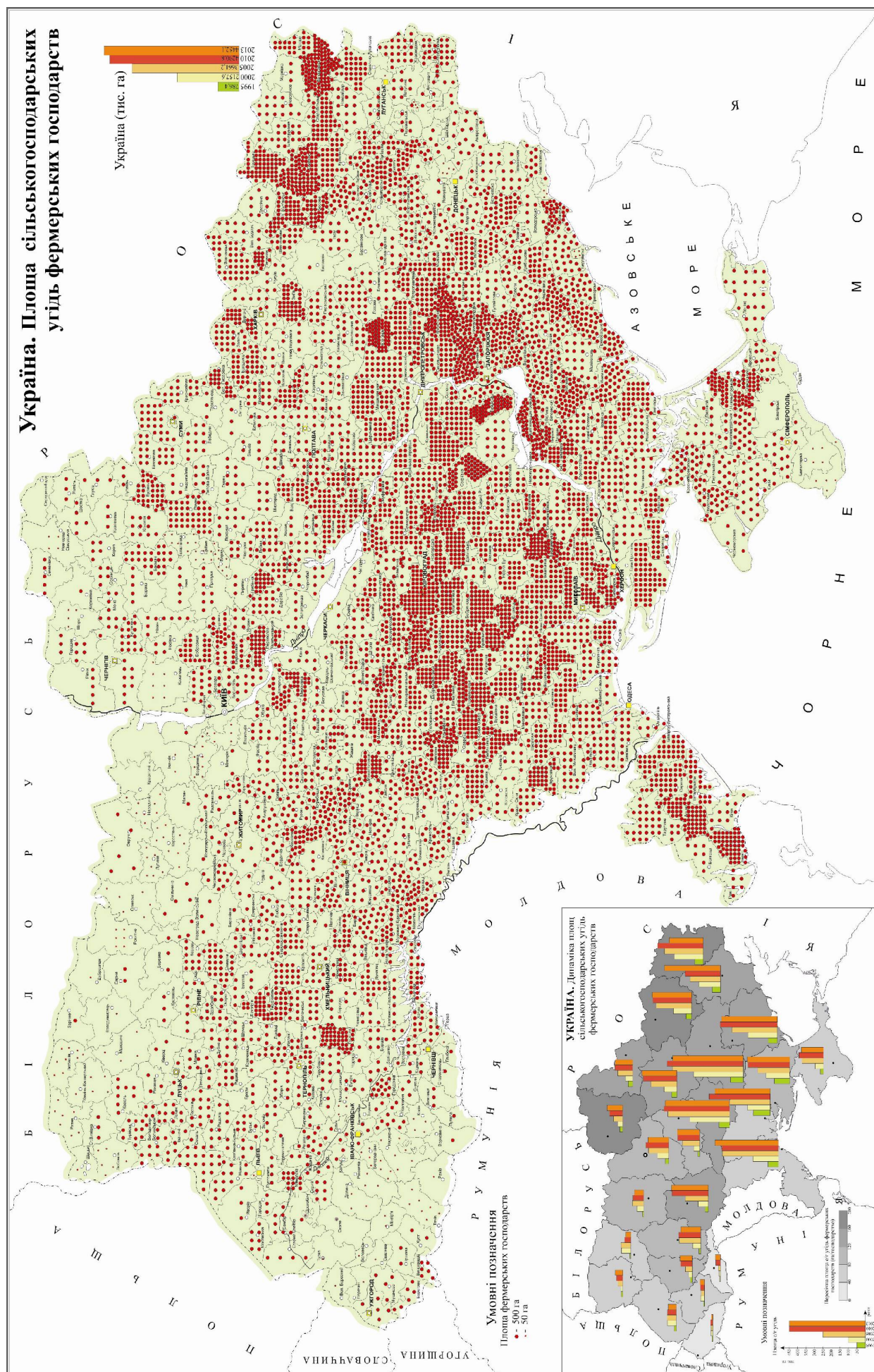


Рис. 1. Площа сільськогосподарських угідь фермерських господарств.

бажання, пошуку найбільш ефективних варіантів. Як підприємець, фермер має серед багатьох видів продукції визначити ті, що гарантують йому збут товару і забезпечать рентабельність [10]. Тобто фермер перебуває у пошуку ніші, переважно на внутрішньому ринку, і намагається використати всі існуючі переваги. Тому фермери займаються виробництвом різноманітної сільськогосподарської продукції, що користується попитом на ринку і яка високо ціниться. Досить часто це вирощування азонанних для регіону культур, в тому числі овочевих і плодово-ягідних культур, винограду, розсади, саджанців, ріпаку, сої, тютюну, гарбузів, розводять страусів, жаб тощо. Звісно, ці виробництва можуть формувати виробничо-територіальні типи тільки в окремих невеликих фермерських господарствах і не є головними в районному чи обласному масштабі.

На основі статистичної інформації нами використана й запропонована економіко-математична модель максимізації прибутку (1, 2, 3, 4) від виробництва усієї сільськогосподарської продукції. Оскільки сільськогосподарських культур є значна кількість, то для розрахунку обрано лише ті, які є основними у сільськогосподарському виробництві фермерських господарств: зернові та зернобобові, цукрові буряки, соняшник, картопля та овочі. У користуванні фермерських господарств перебуває 4451700 га (див. табл. 1).

Із урахуванням вищенаведених показників модель набуде вигляду:

$$\begin{cases} 10,416x_1 + 2,87x_2 + 76,755x_3 + 41,76x_4 + 19,305x_5 \rightarrow \max, \\ x_1 \geq 34403575, \\ x_2 \geq 13998540, \\ x_3 \geq 5759420, \\ x_4 \geq 17613110, \\ x_5 \geq 6601975, \\ 0,03125x_1 + 0,00266x_2 + 0,05x_3 + 0,004425x_4 + 0,003472x_5 \leq 4451700, \\ x_j \geq 0, j = \overline{1,5}. \end{cases}$$

де x_j , $j = 1,5$ обсяг виробництва відповідних сільськогосподарських культур (зернові та зернобобові, цукрові буряки, соняшник, картопля, овочі).

В результаті отримано оптимальні обсяги вирощування сільськогосподарських культур фермерськими господарствами України за існуючого землекористування: зернових і зернобобових – 34403575 ц (сучасне виробництво – 146,7%); цукрових буряків – 13998540 ц (87,9%); соняшнику – 5759420 ц (275,0%); картоплі – 684432793 ц (0,37%); овочів – 6601975 ц (52,42%). При цьому сумарний прибуток всіх фермерських господарств становитиме 29549,95 млн. грн. (у 2013 р. 17936,5 млн.грн., або 60,7% від теоретично можливого).

Висновки. Існуючі значні за обсягами виробництва зернових культур та соняшника загалом не забезпечують максимізації прибутку, а досить часто, будучи основним виробничо-територіальним типом у фермерських господарствах, дані виробництва є високорентабельними лише в окремих з них (переважно це великі фермерські господарства). Вважаємо, що застосування економіко-математичної моделі максимізації прибутку від виробництва сільськогосподарської продукції досить ефективно можна використовувати на регіональному і локальному рівнях з метою обґрунтування вибору виробничої спеціалізації (типів, підтипів та груп).

Головна суть малоземелля не в тому, що не вистачає земельних наділів (порівняно з європейськими країнами їх достатньо), а в незбалансованості між потенціалом трудових та земельних ресурсів і неефективному їхньому використанні. У регіонах із дефіцитом сільськогосподарських земель необхідно вишукувати резерви економії, фінансових та матеріально-технічних ресурсів, опираючись на агрополітичні, технологічні та конструктивні вдосконалення техніки й технологій.

References:

1. Grigorkiv V. S., Buâk L. M., Îsenko S. V. *Modeliuvannâ ekonomîčnoï dinamiki z urahuvannâm rinku sil's'kogospodars'kogo priznačennâ* [Modeling of economic dynamics in view of the agricultural market]. Chernivtsi, Chernivtsi National University, 2015, 264 p. (In Ukrainian).
2. Zayachuk M. D. *Geoprostorova organizaciâ fermers'kogo ukladu Ukraïni* [Geospatial organization of the farmer economy in Ukraine]. Chernivtsi: Bukrek, 2015, 520 p. (In Ukrainian).
3. Prejger D. *Sil's'ke gospodarstvo Ukraïni: miž Zahodom i Shodom* [Agriculture of Ukraine: between the West and the East]. *Ekonomika APK*, 1994, N. 8, pp. 51–59. (In Ukrainian).
4. Rezoluciâ spil'nogo z'ïzdu Vseukraïns'kogo soûzu sil's'kogospodars'kih pidpriïemstv i asociaciï fermeriv ta privatnih zemlevlasnikiv v Ukraïni [Resolution of the joint congress of the All-Ukrainian Union of Agricultural Enterprises and the Association of Farmers and Private Landowners in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 2006, N. 12, pp. 15–17. (In Ukrainian).
5. *Sil's'ke gospodarstvo Ukraïni za 2015 rik* [Agriculture in Ukraine in 2015]. Ed.: N. S. Vlasenko. Kyiv, State Enterprise "Information Analysis Agency", 2016, 386 p. (In Ukrainian).
6. T'orlo V.O. *Sil's'kogospodars'ke zemlekoristuvannâ Ukraïni (teritorial'ni osoblivosti, problemi, naprâmi vdoskonalennâ)* [Agricultural land use in Ukraine (territorial peculiarities, problems, and directions of improvement)]. *Ukrainian Geographical Journal*, 1995, N. 3, pp. 16–24. (In Ukrainian).
7. *Formi gospodariuvannâ na seli (analiz rozvitku)* [Forms of rural economy (development analysis)]. Eds.: P.T. Sabluk, V.Â. Mesel'-Veselâk. 4 th edition. Kyiv, 2008, 102 p. (In Ukrainian).
8. Škaraban M.Î. *Stan ta perspektivi rozvitku fermerstva v Ukraïni* [Farming in Ukraine: current status and prospects]. *Ekonomika APK*, 1996, N. 2, pp. 15–19. (In Ukrainian).
9. Ūrčišin V.V. *Fermerstvo: problemi kooperuvannâ* [Farming: problems of co-operation]. *Ekonomika APK*, 1994, N. 2-3, pp. 25–31. (In Ukrainian).
10. Âvors'ka T.Î. *Malij biznes u sil's'komu gospodarstvi: teoriâ i praktika* [Small Business in Agriculture: Theory and Practice]. Kyiv, 2012, 386 p. (In Ukrainian).

THE GEOGRAPHY OF THE END CONSUMERS OF THE LOGISTIC PRODUCT FLOWS IN WESTERN UKRAINE

¹Volodymyr GRYTSEVYCH, ²Mariana SENKIV

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

¹gvsmg@ukr.net, ²m.senkiv@lnu.edu.ua

Abstract: Consumption is the end stage of the logistic movement of the final products. The main end consumer of these flows are people (individuals and households). Therefore, human-geographical analysis, directed on the regional spatial population pattern, is important for optimization of logistic flows. In this paper, the population of the region is segmented by three important aspects: place of residence (urban or rural), sex (female, male), main age groups. The maximal amounts of consumers in the Western Ukraine is concentrated in Lviv region, while Chernivtsi region has minimal amount of consumers. Consumers from urban settlements dominate in Lviv, Khmelnytskyi and Volyn regions, while rural consumers prevail in all other regions. Generally, in Western region of Ukraine, rural consumers dominate over urban ones. The share of female consumers dominates over the share of male consumers in the Western Ukraine in whole and in all separately taken districts. Administrative districts, located along the Western Ukrainian borderland, have deviation from the average regional structure, specifically, a larger share of female population. On the contrary, deviation from the average regional structure in internal regions consists in a larger share of male population. Concerning the age structure, consumers of the working age dominate in Western region of Ukraine, and the younger working age customers prevail over the older working age consumers. Zakarpattia and northern part of Volyn have relatively larger share of younger working age customers, while Podolian areas are characterized by relatively larger share of older working age consumers.

Key words: region, administrative district, end consumer, population structure.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.25-32>

UDC: 911.3

ГЕОГРАФІЯ КІНЦЕВИХ СПОЖИВАЧІВ ЛОГІСТИЧНИХ ТОВАРНИХ ПОТОКІВ У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

¹Володимир ГРИЦЕВИЧ, ²Мар'яна СЕНЬКІВ

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

¹gvsmg@ukr.net, ²m.senkiv@lnu.edu.ua

Анотація: Кінцевою стадією руху логістичного потоку готової продукції є споживання. Головним кінцевим споживачем цих потоків є населення (окремі особи, а також домашні господарства). Тому важливим є суспільно-географічний аналіз особливостей просторової диференціації населення регіону для планування оптимальних логістичних потоків. Населення регіону сегментоване за трьома важливими аспектами: місцем проживання (місто, село), статтю (жінки, чоловіки), головними віковими групами. Найбільша кількість споживачів в регіоні характерна для Львівської області, найменша – для Чернівецької. У структурі чисельності споживачів Львівської, Хмельницької і Волинської областей переважають споживачі міських поселень, в усіх інших областях переважають споживачі сільської місцевості. Загалом, у ЗРУ частка споживачів сільської місцевості переважає над часткою споживачів міських поселень. У ЗРУ загалом і в усіх окремо взятих районах частка споживачів-жінок є більшою, ніж частка споживачів-чоловіків. Для адміністративних районів областей західноукраїнського прикордоння спостерігається відхилення від середньорегіональної структури в сторону більшої частки жінок. Водночас, для внутрішніх областей спостерігається відхилення від середньорегіональної структури в сторону більшої частки чоловіків. За віком у ЗРУ переважають споживачі працездатного віку, а частка споживачів молодших за працездатний вік є більшою, ніж частка споживачів старших за працездатний вік. Для адміністративних районів Закарпаття та півночі Волині характерне відхилення від середньорегіональної вікової структури в сторону більшої частки споживачів молодших працездатного віку. Райони Поділля характеризуються відхиленням від середньорегіональної вікової структури в сторону більшої частки споживачів старших працездатного віку.

Ключові слова: регіон, адміністративний район, кінцевий споживач, структура населення.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.25-32>

UDC: 911.3

Постановка проблеми.

У логістичній системі регіону кінцевою стадією руху логістичного потоку готової продукції

є споживання. Головним споживачем логістичних потоків готової продукції є населення (окремі особи, а також домашні господарства). Посередники, зокрема, організації гуртової і роздрібної торгівлі також оперують логістичними потоками готової

продукції. Для ефективного планування логістичних потоків і відповідного сегментування ринку та розумної маркетингової політики потрібен детальний аналіз географії кінцевого споживання в досліджуваному регіоні. При цьому зрозуміло, що ця географія істотно залежить від співвідношення суспільно важливих груп населення, що істотно відрізняються за характером особистого споживання. Ми розглянемо три варіанти декомпозиції населення: за місцем проживання (місто, село), за статтю (жінки, чоловіки) та за трьома головними віковими групами з точки зору транспортної та розподільчої логістики.

Аналіз останніх публікацій.

Дослідження географії кінцевих споживачів товарів регіону у логістичному контексті є новими і мало розробленими в Україні. У публікації Грицевича В. С. [1] запропонована структура демогеографічних даних регіону, розроблені математичні моделі таксонів, розглянуте застосування інтелектуального аналізу даних до демографічних показників самоорганізації регіону на прикладі асоціативного аналізу. Окремим аспектам вивчення споживчого ринку в Україні присвячені праці Гродецької Т. М. [2], Сухаревської І. В. [7], Шевчук О. В. [16] та ін. Використання маркетингових технологій в збутовій діяльності переробних підприємств на продовольчому ринку досліджене в роботі Івасенко О. А. [3]. Аналіз основних регіональних особливостей формування та розвитку споживчого ринку регіону, а також чинники, які на них впливають, здійснено у статті Кондри О. Р. [4]. Методику застосування логістичного підходу до вдосконалення регіонального ринку споживчих товарів і послуг досліджено в статті Мигаленка О. І. [5]. Статистична інформація щодо людності адміністративних районів ЗРУ міститься у статистичних щорічниках областей [8–15].

Формулювання цілей статті.

Метою роботи є суспільно-географічний аналіз особливостей просторової диференціації населення Західного регіону України, як кінцевого споживача товарних логістичних потоків, за головними варіантами декомпозиції населення, що потрібно для науково обґрунтованої сегментації ринку товарів, логістичних товарних потоків і відповідної маркетингової політики суб'єктів транспортної та розподільчої логістичної діяльності.

Виклад основного матеріалу.

Кінцевими споживачами матеріальних і супутніх йому потоків у ЗРУ є окремі особи і домашні господарства. Найбільша кількість споживачів в регіоні характерна для Львівської області, найменша – для Чернівецької. Міста регіону з найбільшою кількістю споживачів є обласними центрами: Львів, Хмельницький, Чернівці, Рівне, Івано-Франківськ, Луцьк, Ужгород. Серед міст обласного значення регіону виділяються великою кількістю споживачів міста Кам'янець-Подільський, Дрогобич, Мукачеве, Ковель, Калуш, Коломия та ін. Розглянемо територіальну диференціацію трьох головних декомпозицій населення: урботоруральну, статеву і вікову.

Територіальна диференціація кінцевих споживачів за урботоруральною структурою.

Місце проживання людей має великий вплив на спеціалізацію товарних потоків, які вони споживають. Наприклад, жителі міст купляють практично всі продукти харчування, відносно менше товарів для будівництва, значну частку сучасної домашньої техніки. Навпаки, жителі сіл купляють більше засобів для сільськогосподарської діяльності, частину продуктів харчування виробляють для себе самі, ведуть власне житлове будівництво. Також частка витрат на купівлю промислових товарів, у тому числі одягу і взуття, в споживчих витратах набагато вища у сільського населення, ніж у міського.

Нехай p_k^i і $p_k^{\tilde{n}}$ відповідно кількість міських і сільських жителів у k -му адміністративному районі регіону, $k = 1, \dots, K$; K – кількість адміністративних районів.

Обчислимо низку необхідних похідних величин:

$p_k = p_k^i + p_k^{\tilde{n}}$ – кількість населення k -го району;

$P^i = \sum_{k=1}^K p_k^i$ – кількість міських жителів регіону;

$P^{\tilde{n}} = \sum_{k=1}^K p_k^{\tilde{n}}$ – кількість сільських жителів регіону;

$P = P^i + P^{\tilde{n}}$ – загальна чисельність населення регіону;

$p_k^i = \frac{p_k^i}{p_k}$ – частка міських жителів k -го району;

$p_k^{\tilde{n}} = \frac{p_k^{\tilde{n}}}{p_k}$ – частка сільських жителів k -го району;

$\bar{p}^i = \frac{P^i}{P}$ – середня частка міських жителів регіону;

$\bar{p}^{\tilde{n}} = \frac{P^{\tilde{n}}}{P}$ – середня частка сільських жителів регіону.

Далі обчислимо відносне перевищення чисельності сільських жителів над чисельністю міських жителів у кожному адміністративному районі за формулою:

$$\frac{p_k^{\tilde{n}} - p_k^i}{p_k} \cdot 100\%$$

і картографічно покажемо це перевищення за допомогою картограми.

Для більш рельєфного картографічного відображення часток міських і сільських жителів за районами обчислимо їхні відхилення від відповідних середньорегіональних величин, тобто:

$$(p_k^i - \bar{p}^i) \text{ і } (p_k^{\tilde{n}} - \bar{p}^{\tilde{n}})$$

і зобразимо відхилення картографічно за допомогою стовпчикових діаграм. Зрозуміло, що серед відхилень будуть як додатні, так і від'ємні значення. Отримаємо картосхему (рис. 1).

У структурі чисельності споживачів Львівської, Хмельницької і Волинської областей переважають споживачі міських поселень, в усіх інших областях переважають споживачі сільської місцевості, для яких, як відомо, характерні менші доходи, а отже, нижчі рівні платоспроможності і споживання

товарів. Загалом, у ЗРУ частка споживачів сільської місцевості переважає над часткою споживачів міських поселень, така ж тенденція стосується усіх районів, за виключенням міст (рис. 1). Найбільші в регіоні відхилення часток споживачів міських поселень і сільської місцевості від середньорегіональних значень мають райони: Герцаївський, Іршавський, Глибоцький, Путильський, Пустомитівський, Новоушицький та ін. Ці ж райони мають максимальне в регіоні відносне перевищення кількості сільського населення над кількістю міського населення.

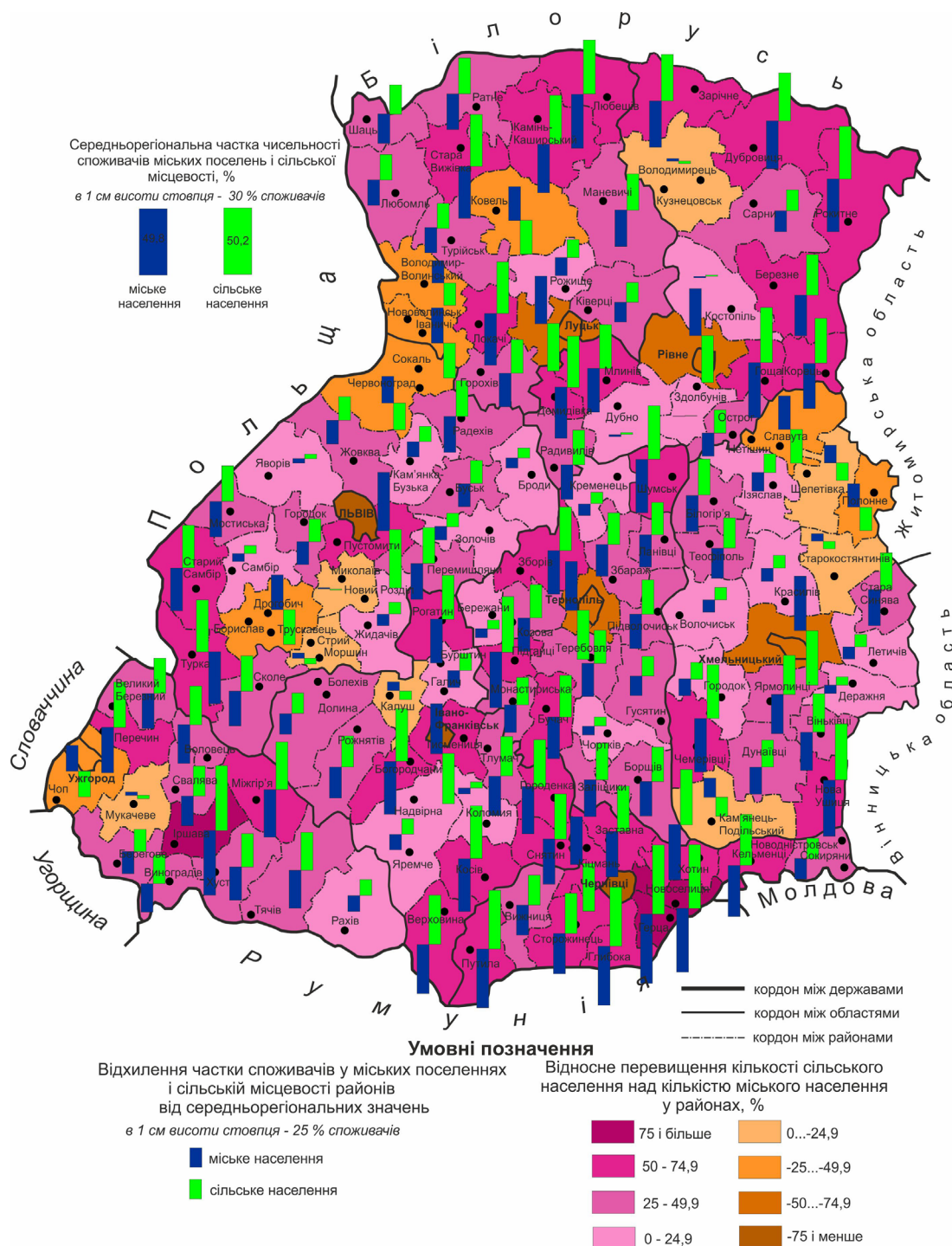


Рис. 1. Кінцеві споживачі ЗРУ за місцем проживання.

Територіальна диференціація кінцевих споживачів за статевою структурою.

Статева структура населення також має велике значення у формуванні його споживчого попиту і відповідних логістичних товарних потоків. Жінки та чоловіки відрізняються за обсягом та характером попиту на одяг, взуття, інструменти для ручної роботи, транспортні засоби, ліки, друковані видання. Чоловіки більше, ніж жінки, споживають алкогольні і тютюнові вироби.

Нехай p_k^e і p_k^+ відповідно кількість жінок і чоловіків у k -му адміністративному районі регіону, $k = 1, \dots, K$.

Обчислимо низку необхідних похідних величин:

$$p_k = p_k^e + p_k^+ \quad \text{— кількість населення } k\text{-го району;}$$

$$P^e = \sum_{k=1}^K p_k^e \quad \text{— кількість жінок у регіоні;}$$

$$P^+ = \sum_{k=1}^K p_k^+ \quad \text{— кількість чоловіків у регіоні;}$$

$$P = P^e + P^+ \quad \text{— загальна чисельність населення регіону;}$$

$$p_k^e = \frac{p_k^e}{p_k} \quad \text{— частка жінок } k\text{-го району;}$$

$$p_k^+ = \frac{p_k^+}{p_k} \quad \text{— частка чоловіків } k\text{-го району;}$$

$$\bar{p}^e = \frac{P^e}{P} \quad \text{— середня частка жінок у регіоні;}$$

$$\bar{p}^+ = \frac{P^+}{P} \quad \text{— середня частка чоловіків у регіоні.}$$

Далі обчислимо відносне перевищення чисельності чоловіків над чисельністю жінок у кожному адміністративному районі за формулою:

$$\frac{p_k^+ - p_k^e}{p_k} \cdot 100\%$$

і картографічно покажемо це перевищення за допомогою картограм.

У зв'язку з тим, що частки жінок та чоловіків за районами відрізняються мало і тому їх безпосередньо незручно картографувати, обчислимо їхні відхилення від відповідних середньорегіональних величин, тобто:

$$(p_k^e - \bar{p}^e) \text{ і } (p_k^+ - \bar{p}^+)$$

і зобразимо відхилення картографічно за допомогою стовпчикових діаграм. Зрозуміло, що серед відхилень будуть як додатні, так і від'ємні значення. Отримаємо картосхему (рис. 2).

У ЗРУ загалом і в усіх окремо взятих районах частка споживачів-жінок є більшою, ніж

частка споживачів-чоловіків (рис. 2). Найбільше відхилення часток груп споживачів за статтю від середньорегіональних значень характерне для Чемеровецького (від'ємне – для чоловіків, додатне – для жінок), Турківського (додатне – для чоловіків, від'ємне – для жінок), Любешівського (додатне – для чоловіків, від'ємне – для жінок) та ін. Максимальні в регіоні значення відносного перевищення кількості жінок над кількістю чоловіків мають райони: Чемеровецький, Ярмолинецький, Віньковецький, Збаразький, Городоцький (Хмельницької обл.), Дунаєвецький, Луцький (включно з м. Луцьк), Чортківський, Волочиський, Полонський та ін.

Територіальна диференціація кінцевих споживачів за віковою структурою.

Структура населення за головними віковими групами (молодші працездатного віку, працездатного віку, старші працездатного віку) також впливає на специфіку попиту на товари та їхні логістичні потоки. Ці групи відрізняються за характером попиту на одяг та взуття, молодші працездатного віку формують попит на ігри та шкільні товари, особи працездатного віку формують головний попит на різноманітні товари широкого асортименту, старші працездатного віку звужують попит відповідно до своїх уподобань. Наприклад, відомо, що члени молодшої сім'ї без дітей витрачають багато грошей на одяг, меблі і побутову техніку; з появою дитини серед членів сім'ї зростає попит на такі товари, як дитяче харчування, вітаміни, іграшки, коляски, трохи пізніше – велосипеди, піаніно тощо; люди похилого віку часто купляють медичні препарати і медичні прилади.

Нехай p_k^{iia} , $p_k^{\tilde{a}}$ і $p_k^{nii\tilde{a}}$ відповідно кількість осіб молодших працездатного віку, працездатного віку і старших працездатного віку в k -му адміністративному районі регіону, $k = 1, \dots, K$.

Обчислимо низку необхідних похідних величин:

$$p_k = p_k^{iia} + p_k^{\tilde{a}} + p_k^{nii\tilde{a}} \quad \text{— кількість населення } k\text{-го району;}$$

$$P^{iia} = \sum_{k=1}^K p_k^{iia} \quad \text{— кількість осіб молодших працездатного віку в регіоні;}$$

$$P^{\tilde{a}} = \sum_{k=1}^K p_k^{\tilde{a}} \quad \text{— кількість осіб працездатного віку в регіоні;}$$

$$P^{nii\tilde{a}} = \sum_{k=1}^K p_k^{nii\tilde{a}} \quad \text{— кількість осіб старших працездатного віку в регіоні;}$$

$$P = P^{iia} + P^{\tilde{a}} + P^{nii\tilde{a}} \quad \text{— загальна чисельність населення регіону;}$$

$$p_k^{iia} = \frac{p_k^{iia}}{p_k} \quad \text{— частка осіб молодших працездатного віку в } k\text{-му районі;}$$

$$p_k^{\bar{a}} = \frac{p_k^{\bar{a}}}{p_k} - \text{частка осіб працездатного віку в } k\text{-му районі;}$$

$$p_k^{\bar{n}\bar{a}} = \frac{p_k^{\bar{n}\bar{a}}}{p_k} - \text{частка осіб старших працездатного віку в } k\text{-му районі;}$$

$$\bar{p}^{\bar{n}\bar{a}} = \frac{P^{\bar{n}\bar{a}}}{P} - \text{середня частка осіб молодших працездатного віку в регіоні;}$$

$$\bar{p}^{\bar{a}} = \frac{P^{\bar{a}}}{P} - \text{середня частка осіб працездатного віку в регіоні;}$$

$$\bar{p}^{\bar{n}\bar{a}} = \frac{P^{\bar{n}\bar{a}}}{P} - \text{середня частка старших працездатного віку в регіоні.}$$

У цьому випадку за допомогою картограми показуємо за адміністративними районами частку осіб працездатного віку $p_k^{\bar{a}}$.

Частки вікових груп за районами відрізняються мало і їх незручно безпосередньо картографувати, тому обчислимо їхні відхилення від

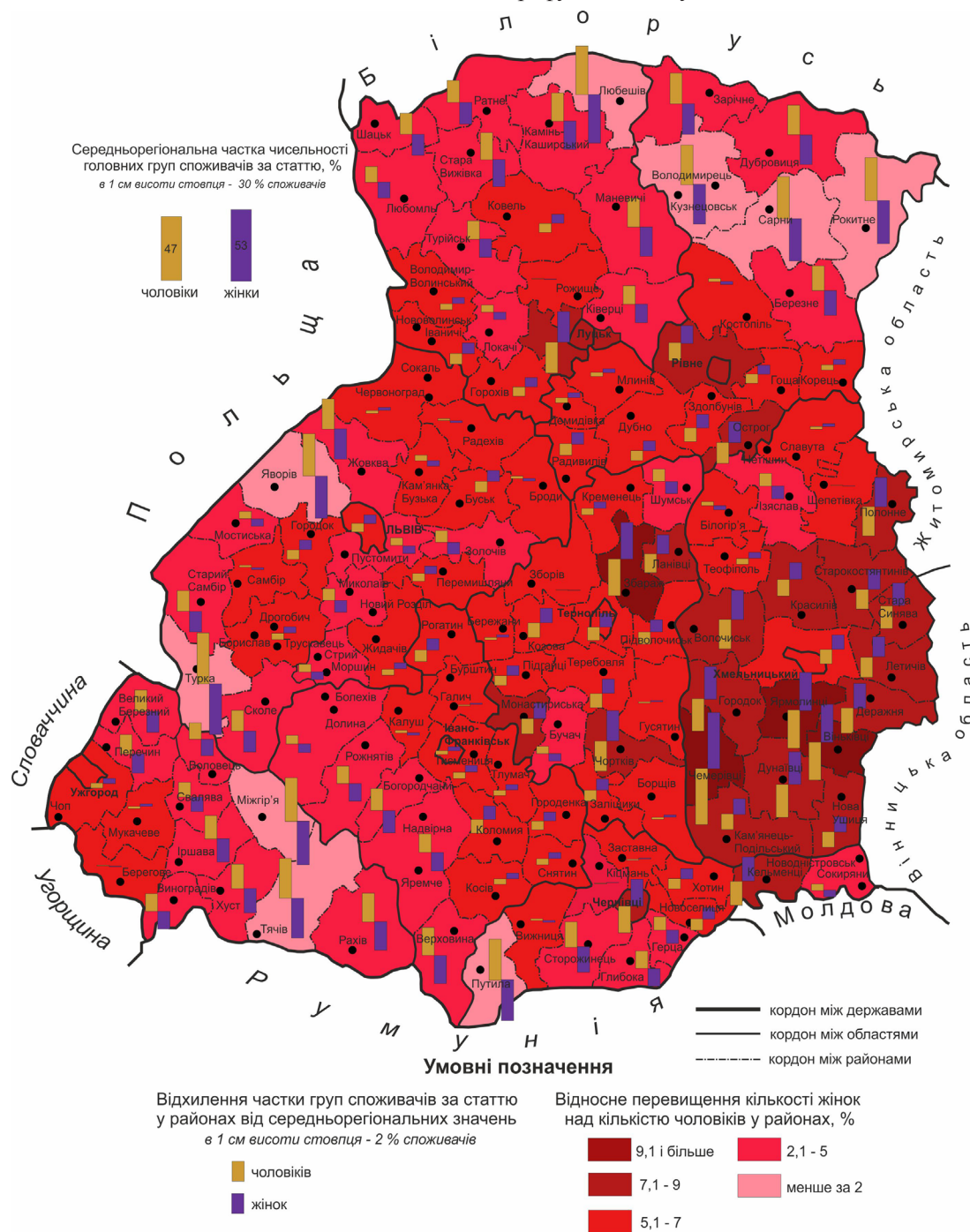


Рис. 2. Кінцеві споживачі ЗРУ за статтю.

середньорегіональних величин, тобто:

$$\left(p_k^{i\bar{a}} - \bar{p}^{i\bar{a}} \right), \left(p_k^{\bar{a}} - \bar{p}^{\bar{a}} \right) \text{ і } \left(p_k^{\bar{i}\bar{a}} - \bar{p}^{\bar{i}\bar{a}} \right)$$

і зобразимо відхилення картографічно за допомогою стовпчикових діаграм. Зрозуміло, що серед відхилень будуть як додатні, так і від'ємні значення. Отримаємо картосхему (рис. 3).

За віком у ЗРУ переважають споживачі працездатного віку, а частка споживачів молодших за працездатний вік є більшою, ніж частка споживачів старших за працездатний вік (рис. 3). Особливості купівельної поведінки людей різного віку є різними.

Важливим фактором споживчої спроможності населення є дохід. Середня заробітна плата в областях ЗРУ за грудень 2013 року становила 2938 грн, що на 681 грн менше, ніж в середньому по Україні за цей місяць, і на 1720 грн більше, ніж прожитковий мінімум для працездатних осіб у грудні 2013 року. Максимальні значення середньої зарплати за грудень 2013 року у регіоні були характерні для Рівненської, Хмельницької та Львівської областей. Абсолютним лідером за кількістю домогосподарств у регіоні є Львівська область, найменше їх у Чернівецькій області. У структурі сукупних ресурсів домогосподарств областей регіону переважають

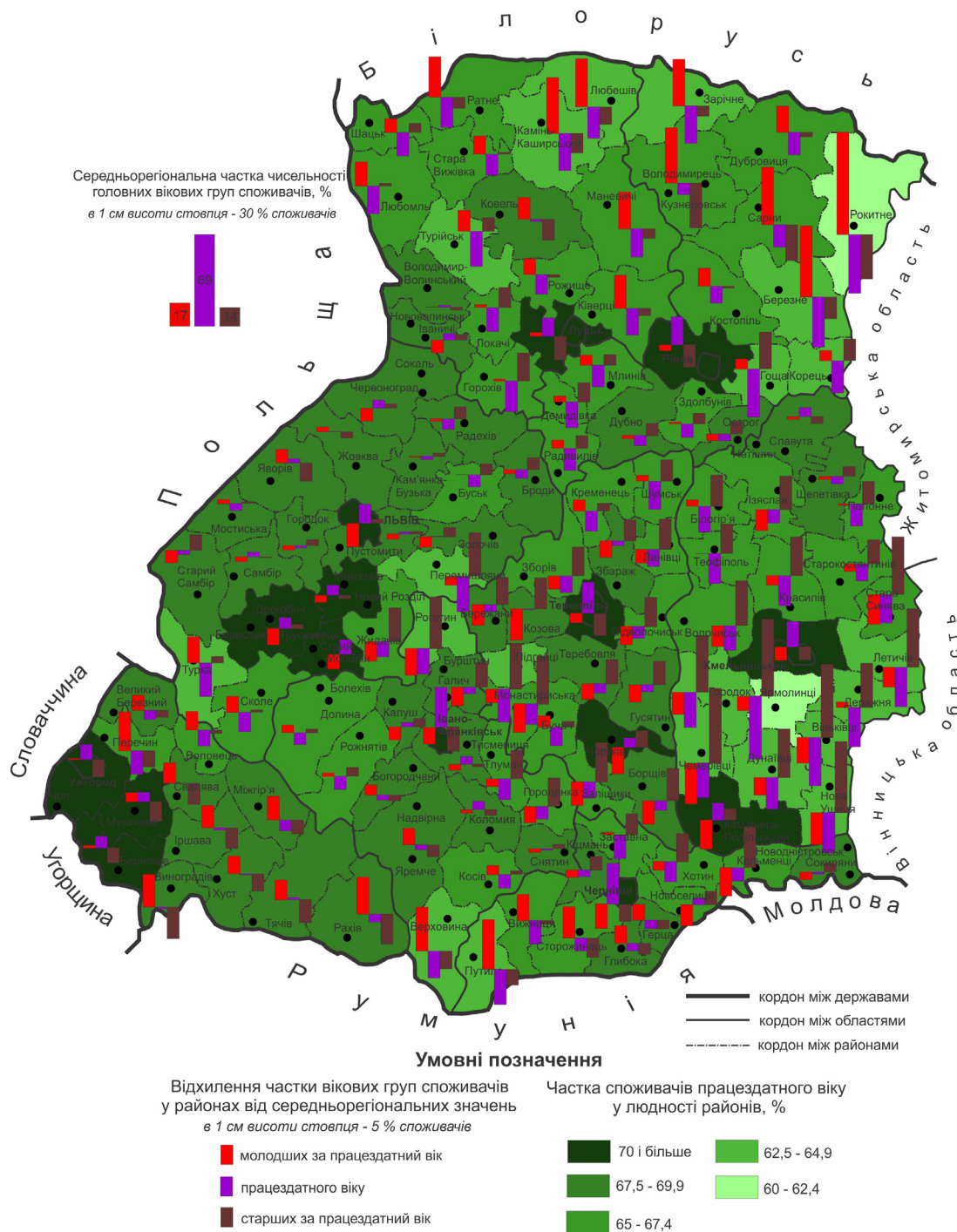


Рис. 3. Кінцеві споживачі ЗРУ за віком.

грошові доходи, зокрема, оплата праці, а також пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою. У структурі сукупних ресурсів домогосподарств Закарпатської, Чернівецької та Івано-Франківської областей значний відсоток припадає на доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості. У структурі розподілу населення за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць в областях регіону переважають частки з показниками 1560, 1–1920 грн і 1200, 1–1560 грн.

В усіх областях регіону у структурі сукупних витрат домогосподарств переважають витрати на продукти харчування та безалкогольні напої, а також витрати на непродовольчі товари і послуги (найбільше – одяг і взуття; житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива). Серед продуктів харчування у домогосподарствах найбільше споживають молоко і молочні продукти, а також яйця. В усіх областях регіону найбільша кількість домогосподарств має такі товари тривалого користування: кольорові телевізори, холодильники, мобільні телефони, пральні машини, електропилососи та ін., найменша кількість господарств володіє кондиціонерами, мотоциклами та снубомобілями [6].

Висновки. На території Західного регіону України в більшості адміністративних одиниць переважає сільське населення і лише в окремих

високоурбанізованих ареалах спостерігається переважання міського населення, що разом із фактом кращого транспортного забезпечення урбанізованих ареалів є підставою для оптимальних логістичних рішень.

У ЗРУ різниця між статевою структурою різних районів на загал є невеликою, однак вона існує і можна сказати, що для адміністративних районів областей західноукраїнського прикордоння спостерігається відхилення від середньорегіональної структури в сторону більшої частки жінок. Водночас, для внутрішніх областей (а це Поділля) спостерігається відхилення від середньорегіональної структури в сторону більшої частки чоловіків. Тобто маємо хорошу географічну закономірність, яку можна врахувати при плануванні логістичних потоків.

Аналогічно є підстави для оптимізації логістичних потоків, виходячи з вікової структури населення. Для адміністративних районів Закарпаття та півночі Волині характерне відхилення від середньорегіональної вікової структури в сторону більшої частки осіб молодших працездатного віку. Райони Поділля характеризуються відхиленням від середньорегіональної вікової структури в сторону більшої частки осіб старших працездатного віку.

References:

1. Gricevič V. S. *Metodični osnovi vivčennâ demografičnoï samoorganizacii regionu v svitli intelektual'nogo analizu danih* [Methodical bases of studying regional demographic self-organization in the context of the intellectual data analysis]. In: Regional'ni problemi Ukraïni: geografičnij analiz ta pošuk šlâhiv virišennâ [Regional problems of Ukraine: geographical analysis and searching for solutions], Kherson, 2011, pp. 88–96. (In Ukrainian).
2. Grodec'ka T. M. *Transformaciâ spoživčogo rinku ta jogo reguluvannâ v perehîdnij ekonomici*. [Transformation of consumer market and his regulation in transitional economy]. Author's abstract from PhD thesis. Kharkiv, 2002, 16 p. (In Ukrainian).
3. İvasenko O. A. *Marketing zbutovoï diâl'nosti pererobnih pidpriemstv na prodovol'čomu rinku*. [Marketing of sale activity of processing enterprises on the food market]. Author's abstract from PhD thesis. Donetsk, 2009, 20 p. (In Ukrainian).
4. Kondra O. R. *Regional'ni osoblivosti formuvannâ ta rozvitku spoživčogo rinku regionu*. [Regional consumer market: spatial patterns and development]. *Ekonomični nauki. Ceriâ: Oblik i finansi* [Economic sciences. Series: Accounting & Finance]. Luts'k, 2013, pp. 338–344.
5. Migalenko O. I. *Logističnij pidhid vdoskonalennâ regional'nogo spoživčogo rinku* [Logistic approach to improve regional consumer market]. *Teoretičnij i praktičnij aspekti ekonomiki ta intelektual'noi vlasnosti* [Theoretical and practical aspects of economics and intellectual property]. Mariupol, 2013, pp. 318–322. (In Ukrainian).
6. Official portal of the State Statistics Service of Ukraine. Access mode: <http://ukrstat.gov.ua>
7. Suharevs'ka I. V. *Spoživčij rinek v sučasnih umovah*. [Consumer market in modern conditions]. Author's abstract from PhD thesis. Donetsk, 2009, 20 p. (In Ukrainian).
8. Statističnij šoričnik "Volin' 2014". [Statistical yearbook "Volyn in 2014"]. Luts'k, 2015, 560 p. (In Ukrainian).
9. Statističnij šoričnik "Zakarpattâ 2014". [Statistical yearbook "Zakarpattia in 2014"]. Uzhhorod, 2015, 550 p. (In Ukrainian).
10. Statističnij šoričnik İvano-Frankivs'koï oblasti za 2014. [Statistical yearbook of Ivano-Frankivsk region in 2014]. Ivano-Frankivsk, 2015, 534 p. (In Ukrainian).
11. Statističnij šoričnik L'vivs'koï oblasti za 2014. Častina 1. [Statistical yearbook of Lviv region in 2014. Part 1]. Lviv, 2015, 370 p. (In Ukrainian).
12. Statističnij šoričnik Rîvnens'koï oblasti za 2014. [Statistical yearbook of Rivne region in 2014]. Rivne, 2015 p, 480. (In Ukrainian).
13. Statističnij šoričnik Ternopil's'koï oblasti za 2014. [Statistical yearbook of Ternopil region in 2014]. Ternopil, 2015, 470 p. (In Ukrainian).

14. Statističnij šoričnik Hmel'nic'koï oblasti za 2014. [Statistical yearbook of Khmelnytsky region in 2014]. Khmelnytskyi, 2015, p. 426. (In Ukrainian).
 15. Statističnij šoričnik Černivec'koï oblasti za 2014. [Statistical yearbook of Chernivtsi region in 2014]. Chernivtsi, 2015, p. 604. (In Ukrainian).
 16. Ševčuk O. V. *Rozvitok spoživčogo rinku v transformacijnij ekonomici*. [Development of consumer market in conditions of transformational economy]. Author's abstract from PhD thesis. Kyiv, 2011, 21 p. (In Ukrainian).
-
-

THE SYSTEM OF PUBLIC TRADE SERVICE IN KHARKIV REGION: PROBLEMS AND DIRECTIONS OF IMPROVEMENT

Pavlo KOBYLIN

*V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
kobilin333@gmail.com*

Abstract: The system of the public trade service is an important component of the national economy, satisfying the material and spiritual needs of people and stimulating in this way regional socio-economic development. However, in Ukraine, this sector has certain development problems to be solved. The aim of the article is identification of territorial development problems of the system of public trade service and working out scientifically justified recommendations for improvement of this system from the perspective of human geography. A method of the component analysis of the developmental vector was applied to characterize the dynamic development of the system of public trade service based on calculations of sum codes of the time derivatives of the research parameters. After grouping of the studied indicators, 5 groups of indicators were distinguished based on prevailing trend of the dynamics of parameters within districts and cities of regional subordination of Kharkiv region and average dynamic within the region on the whole. The distinguished groups of indicators allow identifying level of the problems (regional/local) and determine priorities in their solving.

Key words: component analysis, system of the public trade service, region, code of the time derivative, district, city, development problems.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.33-40>

UDC: 911.3

ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ТОРГОВЕЛЬНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Павло КОБИЛІН

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна
kobilin333@gmail.com*

Анотація: Система торговельного обслуговування населення є важливим компонентом народногосподарського комплексу, яка задовольняє матеріальні і духовні потреби людей, стимулює соціально-економічний розвиток. Проте ця сфера діяльності має певні проблеми розвитку, які потребують вирішення. Метою публікації є виявлення територіальних проблем розвитку системи торговельного обслуговування населення та розробка науково-обґрунтованих рекомендацій з удосконалення цієї системи з позицій суспільної географії. Для характеристики динаміки розвитку системи торговельного обслуговування населення Харківської області використано метод компонентного аналізу вектору розвитку, в основу якого покладено розрахунки суми кодів часових похідних за досліджуваними параметрами. На основі виявлення переважаючої тенденції розвитку окремих параметрів у розрізі районів та міст обласного підпорядкування Харківської області і середньої динаміки по регіону в цілому проведено групування досліджуваних показників, зокрема виділено 5 груп параметрів. Виділені групи параметрів дозволяють ідентифікувати проблеми (регіональні/локальні) та виявити пріоритетність у їх вирішенні.

Ключові слова: компонентний аналіз, система торговельного обслуговування населення, регіон, код часової похідної, район, місто, проблеми розвитку.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.33-40>

УДК: 911.3

Актуальність. Центральне місце у суспільстві посідає соціум, який, генеруючи потреби, стає стимулом суспільного розвитку. Задоволення соціальних потреб відбувається через сферу послуг та виробництво. Враховуючи широкий спектр потреб людини, сфера послуг налічує велику кількість галузей. Однією з таких виступає система торговельного обслуговування населення, яка задовольняє різні матеріальні і духовні потреби людей, потреби у товарах, торгових послугах. Розвиток торгівлі свідчить про ефективність

державної політики, впровадження соціально-економічних реформ, оскільки створення умов для задоволення потреб людей є головним пріоритетом державної соціальної політики. Ця сфера впливає на організацію побуту людей, зайнятість населення, сприяє збільшенню вільного часу.

Функціонування будь-якої сфери господарського комплексу характеризується певними проблемами, враховуючи, що система торговельного обслуговування населення дуже чутлива до споживчих настроїв населення, кризових явищ в країні. Проблеми в торгівлі мають комплексний характер, тобто їх аналіз потребує спеціальних правових,

фінансових, економічних та інших досліджень. Проблеми у сфері торгівлі, ресторанного господарства також мають територіальний характер, обумовлений нерівномірним розподілом закладів торгівлі, різною динамікою зміни окремих параметрів, що характеризують діяльність сфер, в адміністративно-територіальних одиницях регіону. Виявлення таких проблем потребує використання просторово-часового аналізу, який має сформовану методологічну основу у суспільній географії.

Попередні дослідження. Суспільно-географічні аспекти торговельної діяльності регіону розглядалися у роботах М.Григор'євої [5], В.Дорошенко [6], Е.Калмуської [10], О.Мамчур [14], І.Осіпчук [17], І.Уколової [25], Л.Шенцевої [27], з позицій регіональної економіки – у роботах Т.Білоконя [2], О.Головні [4], Є.Колосінського [11], М.Мальської [13], В.Пахомова [19], С.Дудек-Манковської (S. Dudek-Mańkowska) [30], П.Гуїмарес (P. Guimaraes) [32], Д. Шиманської, С. Сроди-Муравської (D. Szymańska, S. Środa-Murawska) [35]. Також система торговельного обслуговування населення у складі соціальної інфраструктури, сфери обслуговування розглядалася у роботах М. Барановського [1], С. Жовнір [7], І.Запотоцької [8], Ю.Зеленюк [9], О. Корнус, К.Немець, Л. Немець, А. Корнус [12], Б. Дале, П. Сьохольт (B. Dale, P. Sjöholt) [29], Д. Соколовські (D. Sokolowski) [33], Я. Спілкової (J. Spilkova) [34] та інших вчених. Вищезгаданими науковцями досліджувалися різні регіони України, Росії, Молдови, Польща, Польщі, Чехії, Португалії, Норвегії. Окремі питання системи торговельного обслуговування населення Харківської області розкрито у роботі А.П. Голікова, Н.А. Казакової, М.В. Шуби [3], Стратегії розвитку Харківської області до 2020 року [24], Програмах економічного та соціального розвитку регіону [20], у Регіональній програмі удосконалення функціонування роздрібних ринків до 2016 року [21]. В програмах і стратегіях розвитку визначаються загальні проблеми розвитку, пропонуються шляхи їх вирішення, але переважно вони мають організаційний характер, розглядаються в економічній площині, не враховуються проблеми територіального характеру. Саме тому **метою** даною публікації виступає виявлення територіальних проблем розвитку системи торговельного обслуговування населення та розробка науково-обґрунтованих рекомендацій удосконалення цієї системи з позицій суспільної географії.

Виклад основного матеріалу. Для виявлення проблем розвитку системи торговельного обслуговування населення Харківської області було використано метод компонентного аналізу вектору розвитку, розроблений на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна [15]. Метод дозволяє проаналізувати динаміку окремих досліджуваних параметрів. Так, на кожний період часу параметру присвоюється код часової похідної – у разі збільшення показника код складає «+1», якщо залишається без змін – «0», при зменшенні показника – «-1». Потім розраховується сума кодів часових похідних за весь досліджуваний період.

Якщо показник зростає, це говорить про позитивні зрушення у розвитку певного явища, райони та міста використовують свої ресурси у повній мірі. Тенденції без змін свідчать про стабільність певного явища, процесу, які при прийнятті неправильних управлінських рішень можуть погіршуватися. Якщо показники зменшуються, це говорить про деградацію системи, в цьому проявляється проблема розвитку і на неї необхідно звертати увагу місцевим органам державної влади при плануванні своєї діяльності [15].

Більшість досліджуваних параметрів розглядаються як в абсолютному вимірі (фізична кількість об'єктів), так і у відносному (на душу населення, на площу території), що відображає ступінь забезпечення об'єктами роздрібною торгівлі, ресторанного господарства та їх територіальної доступності. Окремо слід зупинитися на динаміці зміни параметрів на душу населення. Якщо показник за досліджуваний період зростає, проте в абсолютному вимірі скорочується, це свідчить про більш уповільнене зменшення кількості закладів торгівлі, ресторанного господарства порівняно із чисельністю населення (вона має тенденцію до скорочення в усіх районах та містах області). Динаміка без змін говорить про синхронне скорочення як чисельності об'єктів, так і населення, а динаміка скорочення – більш швидке зменшення кількості закладів торгівлі порівняно із чисельністю населення. Остання тенденція є загрозливою та потребує негайного вирішення.

Для виявлення проблем розвитку системи торговельного обслуговування населення Харківської області автором здійснено групування досліджуваних параметрів за наступними критеріями. Першим критерієм є визначення середньої динаміки зміни параметрів у розрізі районів та міст. Наприклад, якщо у більшості районів показник має позитивну динаміку, то він характеризується тенденцією зростання. Показники, що описуються в абсолютному та у відносному вимірах, також враховувалися при групуванні. Визначалася їх середня динаміка: якщо за трьома ознаками динаміка негативна – середня динаміка також негативна, а якщо одна ознака відмінна від інших (негативна або без змін), середня динаміка враховує більшість (тобто негативна динаміка). Другим критерієм є визначення середньої динаміки зміни параметрів за усіма районами та містами обласного підпорядкування, що засновано на розрахунку суми кодів часових похідних, тобто визначає середню тенденцію параметру по регіону в цілому. Як і в попередньому випадку, враховується динаміка параметру як в абсолютному, так і у відносному вимірах, визначається середня динаміка та середнє значення суми кодів часових похідних, що кількісно характеризує зміну параметрів. Велике значення суми кодів (позитивне або негативне) свідчить про певну стійку тенденцію зміни параметру у регіоні, а у разі наближення до 0 – переважання тенденції до змін, або нестабільної тенденції. Групування дає змогу визначити пріоритетність проблем та їх локальність. Проблеми,

які мають місце для регіону в цілому, мають вирішуватися на регіональному рівні, локальні – на рівні місцевих громад (Таблиця 1).

Враховуючи вищезгадані критерії, автором виділено 5 груп параметрів. У I групу увійшли показники, які мали середню динаміку зміну параметру до зменшення як у розрізі міст і районів, так і по регіону в цілому, у тому числі в абсолютному і відносному вимірах. II група включає параметри, які мають середню негативну динаміку зміни параметру як у розрізі районів, міст, так і по регіону в цілому, але на душу населення у деяких показників спостерігається зростання. III група складається з показників, для яких середня динаміка зміни параметру у розрізі районів є незмінна, а в середньому по області – негативна. До IV групи увійшли параметри, які в середньому в переважній більшості районів, міст мають динаміку без змін, а по регіону в цілому – динаміка позитивна. V групу складають показники, які за усіма ознаками мають тенденцію зростання (таблиця 1). Розглянемо групи більш детально.

Так, у *першу групу* увійшли 20 показників, які характеризують демографічну ситуацію в регіоні, а також чисельність об'єктів роздрібної торгівлі. Практично в усіх адміністративно-територіальних одиницях спостерігалось скорочення закладів торгівлі, що є загрозливим для регіону в цілому, оскільки погіршується забезпеченість населення цими закладами та їх територіальна доступність. Скорочення напівстаціонарних об'єктів торгівлі обумовлено політикою місцевих органів державної влади щодо благоустрою території населених пунктів, боротьбою зі стихійною торгівлею, малими архітектурними формами та побудови/перебудови їх у сучасні торговельні павільйони. З одного боку, цей процес свідчить про підвищення культури ведення торговельної діяльності, з іншого, це зменшує доступність населення до торговельних об'єктів, особливо у міській місцевості, погіршує можливості ведення бізнесу. В цілому, скорочення магазинів, об'єктів ресторанного господарства обумовлено погіршенням фінансово-економічного стану підприємств внаслідок зниження купівельної спроможності населення, доходів громадян, загального скорочення чисельності населення, зростання кількості вибухів, що за своєю суттю є негативним явищем (також характерно для цієї групи), проте скорочення торговельних об'єктів відбувається більш швидкими темпами порівняно із динамікою чисельності населення. Дана тенденція буде продовжувати зростати, тому місцевим органам державної влади слід в першу чергу вжити заходів із стимулювання зайнятості населення, підвищення купівельної спроможності населення, збільшення їх доходів, сприяння збереженню торговельної мережі та відкриттю нових закладів, особливо у сільській місцевості, надання пільгових умов при державній реєстрації фізичних/юридичних осіб, державної підтримки в наданні мікрокредитів на започаткування власної справи, зниження обсягів оподаткування підприємств, надання пільг на оренду

плату та на комунальні послуги, електроенергію, сприяння розвитку позамагазинної торгівлі, особливо у сільській місцевості.

До *II групи* відносяться 4 параметра: кількість місць для відвідувачів у закладах ресторанного господарства, їдалень, непродовольчих магазинів, спеціалізованих непродовольчих магазинів. Ці показники мають також негативну динаміку, але кількість закладів скорочується повільніше за чисельність населення, тому ситуація є не такою загрозливою порівняно із динамікою параметрів попередньої групи, але при незмінності управлінських рішень ця тенденція буде погіршуватися. Проблеми повинні також вирішуватися на регіональному рівні, зокрема необхідно сприяти розвитку мережі непродовольчих магазинів, їдалень, впровадженню сучасних технологій ведення торгівлі, наданні пільгових умов підприємцям при відкритті власної справи, особливо у сільській місцевості, зменшенні податкового тиску на підприємців.

До *III групи* віднесені такі показники: кількість продовольчих, непродовольчих ринків, непродовольчих магазинів з універсальним асортиментом товарів, торгових місць та лотків на ринках, індекс товарообороту торгової мережі. У більшості районів області кількість продовольчих ринків не змінюється, проте в середньому по регіону можна стверджувати про негативну динаміку, що обумовлено нерентабельністю продажу виключно продовольчої продукції, внаслідок чого ринки трансформуються у змішані; крім того, супермаркети стають суттєвими гравцями на ринку продовольчих товарів. Враховуючи цю тенденцію, розроблено Програму удосконалення функціонування роздрібних ринків Харківської області на перспективу, відповідні районні програми, в яких передбачалося створення на ринках торгових місць на пільгових умовах, які будуть надаватися виробникам сільськогосподарської продукції, проведення продовольчих ярмарок, які підвищать питому вагу продовольчих товарів на ринках [21]. Програмою також було передбачено боротьбу зі стихійною торгівлею, реконструкцію ринків, створення торговельних павільйонів, що пояснює зменшення торгових місць, лотків на ринках [21]. Але такі трансформації на ринках, як вже зазначалося, свідчать про підвищення культури торговельного обслуговування населення. Непродовольчі ринки характеризуються стабільною динамікою. Індекс товарообороту торгової мережі розраховується у порівняльних цінах і відображає реальну динаміку товарообороту, тому його негативна динаміка в середньому по регіону свідчить про скорочення товарообороту. Враховуючи незначні суми індексів кодів часових похідних для цих параметрів, проблеми можна ідентифікувати як помірно-загрозливі, їх вирішення полягає у підвищенні рівня доходів громадян, зменшенні податкового навантаження, продовженні проведення ярмаркових заходів, акційних заходів власниками великих торговельних мереж, які дають змогу продавати сільськогосподарську продукцію її виробниками, товари у супермаркетах за зниженими

Таблиця 1. Групування параметрів, що характеризують систему торговельного обслуговування населення за динамікою їх змін (складено автором за даними [18, 22, 28])

Група	Параметри	Динаміка розвитку параметрів за сумою індексів кодів часових похідних у розрізі районів та міст обласного підпорядкування за весь період				Динаміка розвитку параметрів за сумою індексів кодів часових похідних по регіону в цілому за весь період					Характер проблем та напрями їх вирішення
		Абсолютне значення	на душу населення	На площу території	Середня тенденція (3-5)	Абсолютне значення	на душу населення	На площу території	Середня тенденція (7-9)		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
I	Чисельність населення	–			–	–			–	-175	Проблеми мають регіональний характер. Скорочення кількості закладів ресторанного господарства, погіршення забезпеченості населення ними, територіальної доступності на фоні загального скорочення чисельності населення буде продовжуватися при незмінності управлінських рішень. Ця тенденція є загрозливою, тому проблеми потребують вирішення у першу чергу. Місцевим органам державної влади необхідно вжити заходів із стимулювання зайнятості населення, створення нових робочих місць, збереження існуючої мережі закладів та відкриття нових, підвищення купівельної спроможності населення, зменшення податкового навантаження на бізнес.
	Чисельність сільського населення	–			–	–			–	-162	
	Щільність сільського населення	–			–	–			–	-158	
	Щільність міського населення	–			–	–			–	-149	
	Чисельність міського населення	–			–	–			–	-148	
	Кількість найманих працівників	–	–		–	–	–	–	–	-89	
	Питома вага сільського населення	–			–	–	–		–	-89	
	Кількість об’єктів роздрібно́ї торгівлі	–	–	–	–	–	–	–	–	-69	
	Кількість продовольчих магазинів	–	–	–	–	–	–	–	–	-65	
	Щільність населення	–	–	–	–	–	–	–	–	-65	
	Кількість вибулих (негативний показник)	+	+	+	+	+	+	+	+	58	
	Кількість магазинів роздрібно́ї торгівлі	–	–	–	–	–	–	–	–	-53	
	Кількість продовольчих спеціалізованих магазинів	–	–	–	–	–	–	–	–	-48	
	Кількість кафе, закусочних	–	–	–	–	–	–	–	–	-47	
	Кількість прибулих	–	–	–	–	–	–	–	–	-42	
	Кількість напівстаціонарних об’єктів роздрібно́ї торгівлі	–	–	–	–	–	–	–	–	-39	
	Кількість об’єктів поза магазинами	–	–	–	–	–	–	–	–	-38	
Кількість об’єктів ресторанного господарства	–	–	–	–	–	–	–	–	-36		
Кількість продовольчих магазинів з універсальним асортиментом товарів	–	–	–	–	–	–	–	–	-33		
Кількість аптечних пунктів	–	–	–	–	–	–	–	–	–	-5	
II	Кількість місць для відвідувачів у закладах ресторанного господарства	–	+	–	–	–	+	–	–	-11	Проблеми регіонального характеру. Скорочення кількості непродовольчих магазинів, їдалень, місць для відвідувачів у закладах ресторанного господарства також буде надалі продовжуватися, якщо управлінські рішення не будуть коригуватися. Але ця тенденція є не такою загрозливою, оскільки на душу населення дані параметри зростають, що свідчить про більш уповільнене зменшення закладів у порівнянні з темпами скорочення чисельності населення. Проблеми повинні вирішуватися на регіональному рівні, зокрема необхідно вживати заходів щодо збереження існуючої кількості непродовольчих магазинів, їдалень, надання пільгових умов підприємцям для відкриття власної справи, особливо у сільській місцевості. Проблеми мають другий пріоритет вирішення.
	Кількість їдалень	–	+	–	–	–	+	–	–	-8	
	Кількість непродовольчих магазинів	–	–	–	–	–	+	–	–	-6	
	Кількість непродовольчих спеціалізованих магазинів	–	–	–	–	–	+	–	–	-4	

III	Кількість продовольчих ринків	0	0	0	0	–	0	–	–	-12	Проблеми мають регіональний характер. Середня переважна динаміка є незмінною, що говорить про стабільність окремих складових системи торговельного обслуговування населення, з одного боку; у той же час в цілому по регіону простежується середня негативна динаміка, яка на душу населення є зростаючою та незмінною (це свідчить про синхронність зменшення кількості продовольчих і непродовольчих ринків із чисельністю населення) – це пояснює негативну тенденцію з іншого боку. Таку ситуацію можна назвати помірно-загрозливою, яка може стати загрозливою при незмінності управлінських рішень. Проблеми мають вирішуватися на регіональному рівні. Місцевим органам державної влади слід акцентувати увагу на підвищення рівня доходів громадян, зменшення податків, сприянні проведенню ярмаркових, акційних заходів для стабілізації цін на продукти харчування, необхідно вжити заходи із збільшення частки продовольчих товарів на ринках, забезпечення контролю за їх якістю. Проблеми мають третій пріоритет вирішення.
	Індекс товарообороту торгової мережі	0			0	–			–	-9	
	Кількість лотків на ринках	0	0	0	0	–	+	–	–	-2	
	Кількість непродовольчих ринків	0	0	0	0	–	0	–	–	-1	
	Кількість непродовольчих магазинів з універсальним асортиментом товарів	0	0	0	0	–	+	–	–	1	
	Кількість торгових місць на ринках	0	+	0	0	–	+	–	–	18	
IV	Індекс товарообороту підприємств ресторанного господарства	0			0	+			+	2	Проблеми локального характеру. Середня переважна динаміка є незмінною, що свідчить про стабільність окремих складових системи торговельного обслуговування населення, але в регіоні в цілому спостерігається динаміка зростання, що говорить про позитивні зрушення у певних складових системи в регіоні. Дану тенденцію слід контролювати. Але в окремих адміністративно-територіальних одиницях прослідковується негативна динаміка зазначених параметрів, яка може у майбутньому погіршитися. Тому вирішувати ці проблеми необхідно на рівні окремих територіальних громад, зокрема сприяти збереженню кількості барів, ресторанів, особливо акцентувати увагу на підвищенні доходів населення, вживати заходи щодо стабілізації цінової ситуації на товари першої необхідності. Проблемам присвоюється четвертий пріоритет вирішення.
	Кількість барів	0	0	0	0	+	+	+	+	2	
	Кількість ринків	0	0	0	0	+	+	+	+	5	
	Кількість ресторанів	0	0	0	0	+	+	+	+	5	
	Торгова площа ринків	0	+	0	0	0	+	+	+	6	
	Кількість магазинів на ринках	0	0	0	0	+	+	+	+	12	
	Кількість змішаних ринків	0	0	0	0	+	+	+	+	19	
	Кількість аптек	0	0	0	0	+	+	+	+	21	
V	Оптовий товарооборот	+	+	+	+	+	+	+	+	4	Проблеми мають локальний характер. Динаміка параметрів є позитивною, ця тенденція буде продовжуватися. Проте у деяких містах та районах області спостерігається погіршення стану явищ порівняно із загальною позитивною динамікою у регіоні в цілому. Якщо на цю тенденцію не звертати уваги, вона буде погіршуватися та стане загрозливою окремих районах. Проблеми мають бути вирішені місцевими органами державної влади, зокрема необхідно сприяти підвищенню купівельної спроможності населення, зростанню доходів громадян, підприємницькій діяльності, стимулювати місцевих товаровиробників у нарощуванні продукції та її реалізації, пошуку джерел інвестицій у підприємства районів. Проблемам надається п'ятий пріоритет.
	Сальдо міграції	+	+	+	+	+	+	+	+	6	
	Кількість АЗС	+	+	+	+	+	+	+	+	25	
	Вантажооборот автомобільного транспорту	+	+	+	+	+	+	+	+	32	
	Кількість суб'єктів ЄДРПОУ	+	+	+	+	+	+	+	+	44	
	Кількість кіосків, контейнерів на ринках	+	+	+	+	+	+	+	+	46	
	Природний приріст	+	+	+	+	+	+	+	+	46	
	Рівень урбанізації	+	+	+	+	+	+	+	+	71	
	Роздрібний товарооборот підприємств ресторанного господарства	+	+	+	+	+	+	+	+	81	
	Роздрібний товарооборот торгової мережі	+	+	+	+	+	+	+	+	126	
	Роздрібний товарооборот підприємств, у т.ч. ресторанного господарства	+	+	+	+	+	+	+	+	127	
	Середньомісячна заробітна плата працівників	+	+	+	+	+	+	+	+	196	

цінами. Також необхідно вживати заходів стосовно збільшення частки продовольчих товарів на ринках, контролю їх якості, зниження орендної плати за користування торговими місцями на ринках.

В IV групу включені наступні показники – індекс товарообороту підприємств ресторанного господарства, кількість барів, ринків, ресторанів, магазинів на ринках, змішаних ринків, аптек, торгова площа ринків. Дані параметри характеризуються відносною стабільністю, оскільки у більшості адміністративно-територіальних одиниць регіону динаміка без змін, а в середньому по регіону – позитивна, що говорить про використання наявних ресурсів в регіоні у повній мірі. Тому така тенденція не викликає особливих занепокоєнь, але потребує контролю з боку місцевих органів державної влади. У той же час є райони та міста в області, для яких характерне скорочення цих показників протягом досліджуваного періоду:

- *індекс товарообороту підприємств ресторанного господарства* – Барвінківський, Вовчанський, Куп'янський, Сахновщинський, Харківський райони;
- *кількість аптек* – Вовчанський, Дворічанський, Дергачівський, Красноградський, Куп'янський, Первомайський, Печенізький, Харківський райони);
- *торгова площа ринків* – Зміївський, Краснокутський, Харківський райони, м. Ізюм;
- *кількість ринків* – Зачепилівський, Зміївський райони;
- *кількість змішаних ринків* – Зміївський, Нововодолазький райони;
- *кількість магазинів на ринках* – м. Лозова;
- *кількість ресторанів* – Борівський, Ізюмський райони;
- *кількість барів* – Богодухівський, Великобурлуцький, Борівський, Ізюмський, Чугуївський райони, м. Лозова.

Проблеми мають локальний характер, тому місцевим органам державної влади згаданих адміністративно-територіальних одиниць необхідно здійснювати коригування управлінських рішень, оскільки тенденція до зменшення може продовжуватися. Потребує здійснення заходів щодо зростання купівельної спроможності населення, розвитку мережі барів, ресторанів, аптек, надання мікрокредитів, пільгових умов при відкритті та веденні бізнесу, зниження вартості оренди, інших платежів за користування торговими місцями на ринках, що дасть змогу збільшити кількість магазинів на ринках.

V група включає 12 показників, які характеризують загальний соціально-економічний розвиток та товарооборот підприємств. Ці параметри зростають як в цілому по регіону, так і у розрізі міст, районів. Зростання оптового, роздрібного товарообороту (показники розраховуються у фактичних цінах), середньомісячної заробітної плати обумовлено інфляцією, яка кожного року зростає. Проте у деяких районах спостерігається скорочення обсягів роздрібного товарообороту

торгової мережі (Ізюмський район), підприємств ресторанного господарства (Вовчанський, Ізюмський, Краснокутський райони), оптового товарообороту (Балаклійський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Дворічанський, Зачепилівський, Зміївський, Кегичівський, Краснокутський, Первомайський, Шевченківський райони, м. Лозова, м. Первомайський). Така тенденція свідчить про загрозливу ситуацію стосовно роздрібного товарообороту у вищезгаданих районах, оскільки він переважно скорочується на фоні загального зростання. Проблеми мають локальний характер, тому необхідно вживати дій з покращення купівельної спроможності населення, зростання його доходів, стимулювання місцевих виробників до збільшення обсягів виробництва та реалізації продукції.

Зменшується кількість АЗС у Великобурлуцькому, Зачепилівському, Коломацькому, Первомайському районах, м. Люботин, м. Первомайський, кількість контейнерів, кіосків на ринках – у Валківському, Кегичівському районах, м. Куп'янську, кількість суб'єктів ЄДРПОУ – у Зачепилівському, Коломацькому районах, м. Ізюм, м. Куп'янськ, м. Лозова, м. Люботин, вантажооборот автомобільного транспорту – у Барвінківському, Борівському, Зачепилівському, Ізюмському, Сахновщинському районах, м. Ізюм. Тому місцевим органам державної влади необхідно акцентувати увагу на розвитку і збереженні існуючої мережі АЗС, сприяти розвитку підприємництва, надавати консультації населенню з започаткування власної справи, здійснювати пошук джерел інвестування у підприємства районів.

Висновки. Таким чином, метод компонентного аналізу вектору розвитку дозволяє оцінити динаміку окремих досліджуваних параметрів системи торговельного обслуговування населення. Відповідно до характеру переважаючої динаміки розвитку параметрів серед районів та міст обласного підпорядкування та загальної динаміки по регіону в цілому виділено 5 груп параметрів. Зменшення параметру протягом досліджуваного періоду є базисом виявлення проблем розвитку, визначення їх як регіональних або локальних, пріоритетності вирішення. Перші три групи характеризують регіональні проблеми, оскільки середня переважаюча тенденція є негативною та залишається без змін, а середня регіональна динаміка характеризується зменшенням. Дві останні групи визначають локальні проблеми, оскільки на регіональному рівні середня переважна тенденція є позитивною та залишається без змін, середня регіональна динаміка характеризується зростанням, проте на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць Харківської області спостерігається динаміка зменшення. Такий підхід дозволяє розробляти рекомендації місцевим органам державної влади стосовно напрямків їх подальшої діяльності, пріоритетності вирішення проблем, враховуючи територіальні особливості розвитку системи торговельного обслуговування населення регіону.

References:

1. Baranovskij N.A. *Territorial'naâ organizaciâ peredvižnyh form obsluživaniâ sel'skogo naseleniâ Černigovskoj oblasti* [Territorial organization of mobile services for rural population in Chernihiv region]: Extended abstract of PhD thesis: specialty 11.00.02 - Economic and social geography, Kyiv, 1992, 22 p. (in Russian).
2. Bilokin' T.G. *Reguluvannâ rozvitku regional'nogo spoživčogo rinku* [Regulation for the regional consumption market development]: extended abstract of PhD thesis. Cherkasy, 2012, 20 p. (in Ukrainian).
3. Golikov A.P., Kazakova N. A., Šuba M. V. *Har'kovskaâ oblast'. Regional'noe razvitie: sostoânie i perspektivy* [Kharkiv region. Regional development, state and perspectives]. Kharkiv, 2012, 223 p. (in Russian).
4. Golovná O.M. *Regional'ni osoblivosti rozvitku torгово-pobutovoï sferi* [Regional features of the development commercial and household sphere]: extended abstract of PhD thesis. Kyiv, 2007, 20 p. (in Ukrainian).
5. Grigor'eva M.A. *Territorial'nye osobennosti razvitiâ rozničnoj trgovli v usloviâh èkonomičeskikh reform (na primere Irkutsk)* [Territorial features of the development retail trade in conditions of economic reforms (illustrated by Irkutsk): extended abstract of PhD thesis. Irkutsk, 2004, 22 p. (in Russian).
6. Dorošenko V.Ĭ. *Teritorial'na organizaciâ spoživčogo kompleksu v regional'ni i lokal'ni sistemah rozseleonnâ* [Territorial organization of the consumption complex in local resettlement systems]: extended abstract of PhD thesis: spec.: 11.00.02 «Ekonômična ta social'na geografiâ», K., 1994, 25 p. (in Ukrainian).
7. Žovnir S.M. *Suspil'na ta teritorial'na organizaciâ sferi poslug regionu v umovah rinkovoï transformaciï (na prikladi Vinnic'koï oblasti)* [Societal and territorial organization of the regional service sector in conditions of market transformations]: extended abstract of PhD thesis. Kyiv, 2008, 21 p. (in Ukrainian).
8. Zapotoc'ka Ĭ.V. *Teritorial'vni naprâmkii vdoskonalennâ* [Territorial organization of social sphere in cherkasy region and the main directions of its improvement]: extended abstract of PhD thesis. Kyiv, 2007, 21 p. (in Ukrainian).
9. Zelenûk Ŭ.M. *Territorial'naâ organizaciâ social'noj infrastruktury v Irkutsko-Čeremhovskom èkonomičeskom rajone* [Territorial organization of social infrastructure in Irkutsk-Cheremhovsky economic district]: extended abstract of PhD thesis. Irkutsk, 2006, 22 p. (in Russian).
10. Kalmuskaâ Ĭ.I. *Opyt geografičeskogo izučeniâ potrebeniâ material'nyh blag naseleniâ Moldavskoj SSR* [Experience of geographical study: consumption of material benefits in the Moldavian SSR]: extended abstract of PhD thesis. Kyiv, 1974, 23 p. (in Russian).
11. Kolosins'kij Ĭ.Ŭ. *Transformaciâ teritorial'noï organizaciï torgoval'noï sferi regionu v umovah rozvitku postindustrial'noï ekonomiki* [Transformation territorial organization of trade sphere of a region in conditions of development postindustrial economics] : extended abstract of PhD thesis. Užgorod, 2012, 20 p. (in Ukrainian).
12. Kornus O.G. *Sfera obslugovuvannâ naselennâ Sums'koï oblasti: suspil'no-geografični aspekt* [Public service sector of Sumy region: human-geographical aspects]. Kharkiv, 2009, 225 p. (in Ukrainian).
13. Mal's'ka M.P. *Regional'ni osoblivosti formuvannâ i rozvitku torgoval'nogo kompleksu oblasti* [Regional features of formation and development of the regional trade complex]: extended abstract of PhD thesis. Lviv, 1993, 20 p. (in Ukrainian).
14. Mamčur O.Ĭ. *Suspil'no-geografični problemi formuvannâ rinkovoï infrastrukturi L'vivs'koï oblasti* [Human-geographical problems of formation market infrastructure in Lviv region]: extended abstract of PhD thesis. Lviv, 2010, 21 p. (in Ukrainian).
15. Nêmec' K., Gruška V. Komponentnij analiz vektoru rozvitku sociogeosistem [Component analysis of the vector development of socio-geographical systems]. *Journal of Human Geography*, 2014, Vol. 16 (1), pp. 7–15. (in Ukrainian)
16. Nikol'skij I.V. *Izbrannye Trudy* [Selected works]. Smolensk, Ojkumena, 2009, 332 p. (in Russian).
17. Osipčuk Ĭ.O. *Teritorial'na organizaciâ torgoval'nogo obslugovuvannâ naselennâ Rivnens'koï oblasti* [Territorial organization of population trade service in Rivne region]: extended abstract of PhD thesis. Kyiv, 2013, 20 p. (in Ukrainian).
18. Official web-site of Kharkiv Regional State Administration. Access mode: [http:// www.kharkivoda.gov.ua](http://www.kharkivoda.gov.ua)
19. Pahomov V.Ĭ. *Optimizaciâ strukturi ta rozmišennâ rozdribnoï torgovoi mereži v najbil'sih miŝtah* [Optimization structure and placement of the retail trade network in the biggest cites]: extended abstract of PhD thesis. Kyiv, 1993, 18 p. (in Ukrainian).
20. *Programa ekonomičnogo i social'nogo rozvitku Harkivs'koï oblasti na 2016 rik* [Program of economic and social development of Kharkiv region on 2017]. (in Ukrainian).
21. *Regional'na programa vdoskonalennâ funkcionuvannâ rozdribnih rinkiv do 2016 r.* [Regional program of improvement functioning retail markets till 2016]. (in Ukrainian).
22. *Rozdribna torglvâ Harkivs'koï oblasti u 2015 roci: statističnij šoričnik* [Retail trade in Kharkiv region in 2015: Statistical yearbook], Ed.: O.V. Vlasova. Kharkiv, 2014, 98 p. (in Ukrainian)
23. *Social'nij rozvitok Ukraïni: sučasni transformaciï ta perspektivi* [Social development of Ukraine: modern transformations and perspectives]. Ed. S.Ĭ. Bandur, T.A. Zač', V.Ĭ. Kucenko ta in., K., Brama-Ukraïna, 2006, 758 p. (in Ukrainian)
24. *Strategiâ rozvitku Harkivs'koï oblasti na period do 2020 roku* [Development strategy of Kharkiv region till 2020] (in Ukrainian).
25. Ukolova I.I. *Territorial'naâ organizaciâ trgovli Voronežskoj oblasti v perehodnoj èkonomike* [Territorial

organization of trade in Voronezh region in transition economy]: extended abstract of PhD thesis. Voronezh, 2005, 22 p. (in Ukrainian).

26. Ūrčenko S. A. *Infrastruktura mira* [The world infrastructure]. Kharkiv, 2006, 328 p. (in Russian).

27. Šenceva L. N. *Territorial'naâ organizaciâ potrebitel'skoj kooperacii Voronežskoj oblasti* [Territorial organization of consumer cooperation Voronezh region]: extended abstract of PhD thesis. Voronezh, 2005, 21 p. (in Russian)

28. *Harkivs'ka oblast' u 2015 roci: statističnij šoričnik* [Kharkiv region in 2015: statistical yearbook], Ed. O.G. Mamontova, 2016, CD-ROM. (in Ukrainian).

29. Dale B., Sjøholt P. The changing structure of the central place system in Trondelag, Norway, over the past 40-years – viewed in the light of old and recent theories and trends. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 2007, Vol. 89, issue Supplement s1, pp. 13–30.

30. Dudek-Mańkowska S. Shopping centres in the Warsaw Metropolitan Area. *Acta Universitatis Carolinae Geographica*. Praha, Charles University, 2010, Vol. 45, No 1, pp. 35–47.

31. Fellmann J., Getis A., Getis J. *Human geography: landscapes of human activities*. Boston; Burr Ridge; Dubuque etc., McGraw-Hill Higher Education, 2003, 573 p.

32. Guimaraes P.P. The prospective impact of new shopping centres on the retail structure of Braga. *Bulletin of Geography. Socio-economic series*. Torun, Nicolaus Copernicus University, 2014, №25, pp. 167–180.

33. Sokolowski D. Changes of service structure in Polish cities during system transformation. *Bulletin of Geography. Socio-economic series*. Torun, Nicolaus Copernicus University, 2005, N. 4, pp. 183–190.

34. Spilkova J. Foreign firms and their perception of region in the Czech Republic: manufacturing industry versus producer services. *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, 2010, Vol. 1-2, pp. 109–122.

35. Szymańska D., Środa-Murawska S. Central and Eastern Europe in the light of the spatial distribution of luxury stores – some problems. *Journal of Human Geography*, 2013, Vol. 15 (2), pp. 48–56.



SIGNIFICANCE OF AGRITOURISM IN TOURIST TRIPS OF THE ACADEMIC YOUTH IN POLAND IN THE LIGHT OF SURVEY RESEARCH

¹Wioletta KAMIŃSKA, ²Mirosław MULARCZYK

^{1,2}Institute of Geography, Jan Kochanowski University in Kielce, Poland

¹kaminska@ujk.edu.pl, ²mirosław.mularczyk@ujk.edu.pl

Abstract: The aim of this article is to determine the significance of agritourism in tourist trips of the academic youth in Poland. The primal material was obtained from surveys conducted among 1000 students from 5 academic centres. 712 filled questionnaires were received, 639 of which were qualified for the following research procedure. Criteria adopted for the purpose of this research allow assessing that tourist activity of the surveyed was at a low level. The majority of students is not interested in spending their free time in agritourist farms. Thesis claiming that a higher interest in agritourism was shown by the students with low tourist activity relative to their peers characterised by a high activity was not confirmed.

Key words: agritourism, tourist activity, academic youth.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.41-47>

UDC: 338.23

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНАЧЕННЯ АГРОТУРИЗМУ ДЛЯ ТУРИСТИЧНИХ ПОДОРОЖЕЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У ПОЛЬЩІ

¹Віолетта КАМІНСЬКА, ²Мирослав МУЛЯРЧИК

^{1,2}Інститут географії, Університет Яна Кохановського, Кельце, Польща

¹kaminska@ujk.edu.pl, ²mirosław.mularczyk@ujk.edu.pl

Анотація: Метою статті є визначення значення агротуризму у туристичних подорожах студентської молоді у Польщі. Первинний емпіричний матеріал для дослідження було отримано шляхом анкетування 1000 студентів з 5 вищих навчальних закладів. Було отримано 712 заповнених анкет, 639 з яких були визначені придатними для подальшого дослідження. За допомогою критеріїв, розроблені для цього дослідження, було встановлено загальний низький рівень туристичної активності респондентів. Більшість студентів не зацікавлені проводити свій вільний час шляхом відвідування відпочинково-господарських ферм. Гіпотеза про вищий інтерес до агротуризму у студентів з низькою загальною туристичною активністю у порівнянні зі студентами з високою загальною туристичною активністю не було підтверджено.

Ключові слова: агротуризм, туристична діяльність, студентська молодь.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.41-47>

UDC: 338.23

1. Introduction

A dynamic development of tourism in Poland and globally is observed at the verge of 20th and 21st centuries. The increasing number of tourists is an indication of this trend. According to the United Nations World Tourism Organisation's data, in 2014 the number of international tourists globally reached the level of 1.138 million, and between 1957 and 2009 the size of international touristic movement increased 36-fold (Durydiwka 2009). The Polish in 2015 participated in 39.9 million domestic tourist trips as the Ministry of Sports and Tourism estimates. Thus, it can be stated that tourist activity of world's and state citizens is constantly growing.

Research shows that different social groups participate in tourist movement. These are people professionally active and passive, with high and low financial and social statutes, diversified by sex and age. Young people with tertiary or secondary education diplomas and income higher than the average are the most eager to travel.

Students of institutions of higher education are one of the most commonly travelling groups in touristic purposes in Poland (Łaciak 2013, Lubowiecki-Vikuk, Podgórski 2013). Because of their young age, good health and a considerable amount of free time (Latosińska, Ludwicka 2010) the academic youth chooses tourist destinations with different comfort levels resulting from diversified financial potential. Nevertheless, in general, students do not present high expectations towards tourist (accommodation and food) and transport services. They choose cheaper leisure, compensating potential inconveniences resulting from low prices with a good company and relaxation among friends. Students prefer active leisure during the trips (riding a bike, hiking, water and winter sports) (Kamińska, Mularczyk 2015). They appreciate the clean environment and beautiful landscapes. It means that holiday in an agritourist farms may constitute as an offer well-adjusted to both their needs and financial potential.

Thus, a question arises, what the level of agritourist activity of Polish academic youth is and what the

significance of trips to agritourist farms is in the whole structure of tourist trips of students. It is an important research problem as students amount to over 4% of society in Poland.

In the light of the above remarks, the aim of this article is to determine the significance of agritourism in tourist trips of the academic youth in Poland. Specific objectives were formulated as the following questions:

1. How often did students travel in tourist purposes in 2014?
2. How often did they choose agritourist leisure?
3. Is there a correlation between total tourist activity and agritourist activity of students?

2. Research methods

The primal material was obtained from surveys conducted among 1000 students from 5 academic centres. 712 filled questionnaires were received, 639 of which were qualified for the following research procedure. The research was of preliminary character and was a part of a bigger research project on tourist activity of academic youth in Poland. Students of five institutions of higher education participated in the project. Four of the institutions of higher education were of university character (two with solid reputation: Warsaw University and Maria Curie-Skłodowska University, two with short university traditions – Jan Kochanowski University in Kielce, Kazimierz Pulaski University of Technology and Humanities in Radom) and one was a higher vocational school (The Bronisław Markiewicz State Higher School of Technology and Economics in Jarosław). Women, accounting for 68% of the total researched group, were the majority in the structure of respondents. Most of the researched were coming from a village (more than a half), then from a big city (over 100 thousand inhabitants) – more than 20%. Almost 26% of the respondents were permanently registered in small and medium urban centres (up to 20 thousand inhabitants and from 20 to 100 thousand inhabitants). Students represented different academic centres and different fields of study. Majority of students were receiving the education in Kielce. They amounted to more than half of the respondents. Almost one in five respondents studied in Lublin, one in seven in Warsaw. 10% were the students from Radom, and 4% from Jarosław.

A vast majority of students declared that net income per 1 family member was low or medium (up to 2 thousand zloty). Net income per one person was on a high level (from 2 to 4 thousand zloty) in the families of one in every five students, and just over 7% of respondents described it as very high (over 4 thousand zloty).

Students representing different fields of knowledge and scientific disciplines participated in the preliminary research. The law sciences were represented by the students of Administration, social sciences by National Security students, Earth sciences by Geography students, technical, Earth and biological sciences by Spatial Planning students and physical education, economy and Earth sciences were represented by Tourism and Recreation students. It was not a full representation of all scientific disciplines, however, as was already mentioned, the presented research was of preliminary character. Almost 1/3 of the respondents

were studying Tourism and Recreation, ¼ Geography and 1/5 National Security. Administration students accounted for more than 15% and students of Spatial Planning for around 5%.

A non-parametric chi-square test was used to determine a statistical correlation between the total and agritourist activity of the academic youth. Should the statistical correlation be stated between the researched variables, the strength of correlation was determined using a Chuprov coincidence coefficient derived from chi-square statistic (Luszniewicz 1987).

3. Agritourism in geographical research

Geographical research on agritourism emerged in the 20th century. A term *agritourism* was also introduced to the scientific usage in that time as well (Busby, Rendle 2000, McKenzie, Wysocki 2002, Wicks, Merrett 2003).

Research during this period evolved from questions concentrating on defining aspects of agritourism through conditions of its development to the analyses of tourist expectations towards agritourism. These analyses included both theoretical and empirical parts and referred to particular countries and regions.

In studies regarding defining this kind of leisure, an existence of variety of definitions is usually stated. It is said to result from the fact that agritourism relates to activities concerning both tourists as well as the organisers of this kind of leisure (Zoto et al. 2013). Often different terms, such as: *agritourism* (Barbieri, Mshenga 2008), *agrotourism* (Kizos, Iosifides 2007), *farm tourism* (Ollenburg 2006), *farm-based tourism* (Evans, Ilbery 1989), *vacation farms* (Weaver, Fennel 1997), are used to describe holiday on an agricultural farm.

Agritourism is usually understood as an additional (next to agricultural) activity conducted on an agricultural farm (Murphy 1985, Carpio et al. 2008, Ilbery et al. 1998) or in a different type of rural surroundings: crops plantations, ranches (Che et al. 2005, Tew, Barbieri 2012) offering tourist services in the broad sense. Leisure in such a place is to provide tourists with contact to rural life, getting to know the details of agricultural farm's functioning and promote cultural heritage of rural areas. Due to this, in many definitions it is stressed that agritourism should be connected to an active agricultural farm (Sonnino 2004, Ollenburg 2006), as only in such farms the quality of tourist's experience can be satisfying and tourists may get a close look/participate in an authentic field work. On the other hand, Fleischer's (et al. 2005) research suggests that from tourist's point of view it is not important whether the farm functions or not. Agritourism may as well be conducted in rural houses especially adapted for this purpose and where shows presenting work connected with food production (e.g. cheese or butter production) may constitute as a part of tourist product (Phillip et al. 2010).

In Poland agritourism is often defined as a form of leisure taking place in the areas of agricultural farms, based on accommodation base and recreation activities connected with an agricultural or similar farms and its surroundings (natural, production and services) (Drzewiecki 2002). G. Spsychalski (1998), however, distinguished three basic forms of agritourism:

- tourism in rural areas, understood as all forms of recreation in a non-urbanised area;

- tourism connected to agriculture, where beside a tourist product, possibilities to acquaint with specifics of farmer profession along with fulfilling some production functions are offered;

- rural tourism which considers the elements of local culture and forms of integration with rural areas society;

In studies, a vast diversification of conditions of agriculture development is pointed out depending on environmental, economic, politic and social and demographic factors. The analysis of characteristics connected to the environment implies that agritourists prefer areas with high diversity of relative altitudes (Maetzold 2002) and seaside areas (Kumbhar 2012). Mainly society's income (Carpio et al. 2008) and revenue of the owners of agritourist farms (Bondoc 2009) are mentioned among economic factors. Economic concepts assume that when income of a particular person is rising, their demand for travelling is most likely to grow (Wang et al. 2006). However, O'Leary et al. (1982) showed that income does not influence tourist behaviour and expectations. Hartman and Cordell (1998), basing on literature review, claimed that people with high income stay in the place of holiday longer than an average tourist and that the travelling distance increases in the group with high income. Nicolau and Mas (2005) claimed that income is a determinant influencing tourist decisions and expectations. The highest income increased the probability of planning another trip (Kattiyapornpong et al. 2009).

The structure of population according to age and sex (Weber 1994, Ashworth, Goodbal 1998) as well as education (Cha et al. 1995) is analysed within social and demographic conditions. Political conditions of agritourism development are also taken into consideration in the subject literature. In this context, a view predominates that in stabilised countries with market economies the pace of development of agritourist farms is much faster than in developing countries (see Carpio et al. 2008, Kumbhar 2012, Eshun, Tettey 2014).

The development of agritourism is highly dependent on demand defined as a sum of tourist goods, services and commodities which tourists are willing to purchase at a particular level of prices (Briggs 2003). Thus, the size of demand strictly relies on the number of tourists and prices of the services provided. In the literature a view predominates that during the following decades the demand for agritourist services will be rising. Carpio (et al. 2008) claims that the heightened interest in agritourism is connected to the increase of demand on outdoor recreation, a growing number of family trips, a growing interest in rural lifestyle and an engagement of local authorities in the development of agriculture.

The demand on agritourist services is estimated differently in studies. Carpio et al. (2008) connected travelling to agritourist farms with the costs of such a trip, income of a household, demographic characteristics and attractions of agritourist destination. Blekesaune et al. (2010) studying agritourism in Norway, distinguished dozen of cultural, social and economic characteristics of visitors which might decide the size of demand on this

kind of tourism. Aguilar and Barbieri (2011), however, studying the agritourist activity of people in senior years claimed that it is strongly connected with the distance to the leisure destination.

There is no data describing the real demand on agritourist services in Poland. According to Andrzejewska (1999) almost 80% of the researched tourists declared the willingness to spend their holidays in rural environment and Kamińska and Mularczyk (2014) claimed that in 2013 agritourist accommodation base was used only in 11%.

Another stream of geographic research concentrated around expectations of tourists toward agritourism. For example Cha et al. (1995), Formica, Uysal (1998), Heung et al. (2001) proved that tourists' expectations were strongly diversified depending on sex, age, size of family and its development phase. Keyser (2002) stressed that age influences the amount of time for leisure and people's inclinations to travel. Period of tourists' highest activity coincides with reaching 40 years of age and then declines with age, but the pace of this decrease is different for both sexes (Unkle 1981, Hartman, Cordell 1989). Jefferson (1991), on the other hand, stated that young people (up to 25 years of age) decide on a longer holiday and stay longer in tourist destinations than an average tourist.

In many studies a thesis was presented that a family's life cycle was one of the most important elements creating tourist behaviour and expectations. For example Wit and Goodale (1981) stated that couples with small children have less time for tourist activity than in other phases of the cycle. Carpio et al. (2008) evidenced a positive correlation between the size of the family with small children and visits in agritourist farms.

In the literature a view could also be found that demographic characteristics cannot constitute a basis for a good tourist market segmentation (Woodside, Pitts 1976, Cheng Lio 2001, Plummer 1974). Lawson (1994) noticed that people with similar demographic characteristics unnecessarily have the same tourist interests. Keng and Cheng (1999) claimed that psychographic characteristics (which include psychological characteristics and life style) are better to use in research on tourist behaviour and expectations. These characteristics reflect the level and kinds of tourist and recreational activities, interests, opinions, personalities and standard of living (Plummer 1974, Blackwell et al. 2001). They influence imagination and perception of tourist experience as well (Speirs 2003).

Expectations of tourists were also diversified by their social and economic characteristics (income, education, occupation, social status).

Cha, Mc Cleary, Uysal (1995) indicated that education was a significant factor influencing motivation and expectations of tourists. According to these authors people travel because they are "stuffed" with their internal needs and "pulled" by the attributes of a tourist destination. The strength of these factors is connected to knowledge and level of education. Zuzanek (1978, cited after: Hartman, Cordell 1989) stated that the index of share in leisure and recreation as well as its spectrum increases almost linearly with the increase of level of education, and the peak of participation in recreation is present among people with the highest level of education.

Catalino (et al. 2004) claimed that among the demographic and economic characteristics it was the level of education that influenced tourist expectations the most.

There were studies conducted regarding expectations of tourists toward agritourism in Poland as well (Zawadka 2012, 2014, Wilk, Keck-Wilk 2013). The research showed that agritourists expected diversified service offer and prepared with consideration of their individual needs (Wilk, Keck-Wilk 2013). Moreover, they wanted bikes and water equipment rentals in the agritourist farms (Zawadka 2014) and the room should, obligatory, be equipped with a bathroom (Zawadka 2012).

4. Tourist activity of the academic youth

In 2014 the researched students participated in total 1775 tourist trips. On average each of the students took part in almost 3 trips. Taking into consideration their free time budget, such an activity should be considered low. The number of declared tourist trips of students ranged between 0 and 15. Taking intensity of participation of the academic youth in tourist movement as a criterion, four groups were distinguished. The first group, with high activity, was represented by students who, during the researched period, participated in more than 6 trips. This group amounted to 69 students which accounted for 11% of the total. The second group, with average tourist

activity, consisted of people who declared participation in 4-6 trips in 2014. Within this group of students, there were 101 people, which constitute 16% of the researched (Tab 1).

The surveyed characterised by low level of activity, that is participating in trips between 1 and 3 times in the researched year, was the most numerous group. There were 331 of such people, which accounted for almost 52% of respondents. 138 students, that is almost 22% of total showed no touristic activity (Tab 1) (Kamińska, Mularczyk 2015a).

5. Agritourist activity of the academic youth

Students participated in 362 trips of agritourist character in the analysed period. It constituted 20,4% of all trips of the students included in the survey research. Moreover, it should be noted that no tourist activity at all was shown by around 22% of the academic youth while with regard to agritourist activity it was as much as 72% (Tab 1, Tab 2). It is a sign of students' low interest in the researched form of leisure. The number of declared trips to agritourist farms in 2014 ranged from 0 to 10. Four groups of students were distinguished. First, characterised by a high agritourist activity (between 6 and 1 trips), second with an average activity (between 2 and 5 trips), third characterised by low activity (1 trip) and fourth

Table 1.

Tourist activity of the academic youth

Tourist activity of the academic youth								
High		average		low		none		total
number of people	%	number of people	%	number of people	%	number of people	%	
69	10,8	101	15,8	331	51,8	138	21,6	639

Source: Own calculations

Table 2.

Agritourist activity of the academic youth

Agritourist activity of the academic youth								
High		average		Low		none		total
number of people	%	number of people	%	number of people	%	number of people	%	
8	1,25	72	11,27	100	15,65	459	71,83	639

Source: Own calculations

Table 3.

Total tourist activity and agritourist activity of students

Tourist activity of students	Agritourist activity of students								
	High		average		low		none		total
	number of people	%	number of people	%	number of people	%	number of people	%	
High	7	10,14	19	27,54	4	5,80	39	56,52	69
Average	1	0,99	25	24,75	15	14,85	60	59,41	101
Low	0	0,00	28	8,46	81	24,47	222	67,07	331
none	0	0,00	0	0,00	0	0,00	138	100,00	138
Total	8	1,25	72	11,27	100	15,65	459	71,83	639

Source: Own calculations

whose representatives did not avail themselves of leisure in agritourist farms. There were only 8 of the surveyed in the first group, 72 in the second (around 11%), in the third 100 (around 16%) (Tab 2).

Students characterised by no agritourist activity were the most numerous set. There were 459 of them, which amounted to almost 72% of the surveyed. Basing on the presented data, it may be stated that the agritourist activity of students is minor. Only 28% of the surveyed spent their free time in agritourist farms in the analysed period (Tab 2). People, who chose the researched form of leisure only once during the year, dominated in the group. Considering the fact that spending free time in agritourist farms is one of the cheapest forms of leisure it might have been assumed that it would be more popular among students.

6. Significance of agritourism in tourist activity of the academic youth

The tourist activity notably depends on the financial situation of the researched respondents. As research shows (Buchta, Skiert 2007), financial difficulties were more often declared by the students travelling rarely, who were characterised by low and, at most, average tourist activity. Thus, it may be assumed that people using the cheapest forms of leisure, including agritourism, should dominate in this group of respondents.

A non-parametric chi-square test was used to determine a statistical correlation between total tourist activity of students and their agritourist activity. A zero hypothesis was verified, in which no statistical correlation between tourist activity and agritourist activity of students was assumed against an alternative hypothesis assuming such a correlation. As the calculated amount of chi-square (162,9) was much higher than the critical value (from the tables – 16,9 with 9 degrees of freedom, statistical significance 0,05) the zero hypothesis was rejected. The strength of correlation, calculated by Chuprov's test (0,3) was statistically significant. Basing on the calculations, it was claimed that there is a statistical correlation between total tourist activity of students and their agritourist activity.

It was noted, however, that students with the highest total tourist activity were characterised by the highest agritourist activity and not, as assumed, those characterised by low activity. In the first of the groups there were almost 38% of the surveyed characterised by high and average agritourist activity while in the second there were a little over 8% of the respondents (Tab 3). Thus, it may be claimed that low price of leisure in an agritourist farm did not cause a higher interest in this form of leisure among less tourist active students.

It was also noted that students with no agritourist activity dominated in all the researched groups. They amounted to more than 56% of the respondents with high tourist activity, over 59% of those with an average activity and over 67% of those with a low activity (Tab 3). Thus, it may be stated that agritourism, despite the low price, is not an attractive form of leisure for students. It is used mostly by the students with high total tourist activity.

7. Conclusions

The conducted analyses allow formulating the following conclusions:

1. In 2014 an average researched student participated in three tourist trips. Criteria adopted for the purpose of this research allow assessing that tourist activity of the surveyed was at a low level. The fact that one in five of the surveyed did not participate in tourist movement in the researched period proves it as well. It was a value twice higher than the correspondent value received in the research conducted on a similar in size statistical sample in Mikołaj Kopernik University in Toruń (Lubowiecki-Vikuk, Podgórski 2013).

2. In the analysed period, trips to agritourist farms amounted to only 20,4% of all tourist trips of the surveyed students. Over 70% of the researched in 2014 did not use agritourist services. Thus, it may be stated that, despite the fact that stay in agritourist farm is one of the cheapest forms of leisure, it is not very popular among Polish students. The earlier research (Kamińska, Mularczyk 2015b) shows that in respect of equipment, agritourist farms are ready to serve students. In majority of cases the owners of the farms enable guests the access to the equipment allowing passive (e.g. a bonfire place, grill) and active (e.g. bikes) leisure expected by the students. Nevertheless, the majority of students is not interested in spending their free time in agritourist farms. The cause of this situation can be ascribed to, among others, poor promotion of agritourism among the researched group of young people, especially internet promotion.

3. It was stated that there is a statistical correlation between total tourist activity of students and their agritourist activity. In this range, the highest activity was shown by the students with the highest total tourist activity. Thesis claiming that a higher interest in agritourism was shown by the students with low tourist activity relative to their peers characterised by a high activity was not confirmed. Thus, it should be stated that a low cost was not a motivating factor to spend free time in agritourist farms more often for students characterised by low tourist activity.

References:

1. Aguilar F. X., Barbieri C. *Preferences for outdoor recreation activities in privately owned forests, public parks and farms in Missouri*. Oral presentation at the 92nd Society of American Foresters National Convention (SAF). Honolulu, HI, 2011.
2. Andrzejewska O. Wczasy pod gruszą-agroturystyka w modzie. *Rolnictwo, BOSS-Informacje ekonomiczne*, 1999, N. 38 (505), Warszawa.
3. Ashworth G., Goodall B. Tourist images: Marketing considerations. In: Goodall B., Ashworth G. (eds) *Marketing in the tourism industry: The promotion of destination regions*. London: Routledge. Baloglu 1997.
4. Barbieri C., Mshenga P. M. The role of the firm and the owner characteristics on the performance of agritourism

farms. *Sociologia Ruralis*, 2008, Vol. 48(2), pp. 166–182.

5. Blackwell R.D., Miniard P.W., Engel J.F. *Consumer behavior*. Fort Worth, TX: Harcourt College Publishers, 2001.

6. Blekesaune A., Brandth B., Haugen M. S. Visitors to farm tourism enterprises in Norway. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 2010, Vol. 10 (1), pp. 54–73.

7. Bondoc I. Finding Fun in Food Farming Characteristics of U.S., *Agritourism Industry*, University of Florida, 2009.

8. Briggs S. Marketing w turystyce. Translated by G. Górka. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003.

9. Buchta K., Skiort M. Wzorce aktywności turystycznej studentów turystyki i rekreacji w uczelni wychowania fizycznego, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, 2012, N. 699, pp. 23–32.

10. Busby G., Rendle S., 2000, The transition from tourism in farms to farm tourism. *Tourism Management*, Vol. 21, pp. 635–642.

11. Carpio C. E., Wohlgenant M.K., Boonsaeng T. The Demand for Agritourism in the United States'. *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 2008, 33(2), pp. 254–269.

12. Catalino A.H., Magdalena Lizardo M. Agriculture, Environmental Services and Agro-Tourism in the Dominican Republic. *Journal of Agricultural and Development Economics*, 2004, Vol. 1, No. 1, pp. 87–116.

13. Cha S, McCleary K.W., Uysal M. Travel motivations of Japanese overseas travellers: A factor-cluster segmentation approach. *Journal of Travel Research*, 1995, Vol. 34 (1), pp. 33–39.

14. Che D., Veeck A., Veeck G. Sustaining production and strengthening the agritourism product: linkages among Michigan agritourism destinations. *Agriculture and Human Values*, 2005, Vol. 22, pp. 225–234.

15. Cheng J. S., Lio M., C. A preliminary study on the construction of Taiwanese vacation lifestyle scale a case of the Kenting National Park's Travelers. *Journal of Outdoor Recreation Study*, 2001, Vol. 14(3), pp. 57–80.

16. Drzewiecki M. *Podstawy agroturystyki* [Basics of agritourism]. Bydgoszcz: Wydawnictwo OPO, 2002.

17. Durydiwka M., 2009, Ruch turystyczny – z centrum ku peryferiom [Tourist movement: from centre to periphery]. *Prace i Studia Geograficzne*, T. 42, pp. 59–71.

18. Eshun G, Tettey Ch. Agrotourism development in Ghana: A study of its prospects and challenges at Adjeikrom Cocoa Tour Facility. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 2014, Vol. 25, pp. 81–99.

19. Evans N. J., Ilbery B. W. A conceptual framework for investigating farm-based accommodation and tourism in Britain. *Journal of Rural Studies*, 1989, Vol. 5, pp. 257–266.

20. Fleischer A., Tchetchik A. Does rural tourism benefit from agriculture? *Tourism Management*, 2005, Vol. 26, pp. 493–501.

21. Formica S., Uysal M. Market segmentation of an international cultural-historical event in Italy. *Journal of Travel Research*, 1998, Vol. 36 (4), pp. 16–24.

22. Hartmann L.A., Cordell H.K. An Overview of the Relationship Between Social and Demographic Factors Outdoor Recreation Participation, General Technical Report SE-52, [in:] A.E. Watson (ed.), *Outdoor Recreation Benchmark*, 1988, pp. 255–274.

23. Heung V.C.S., Qu H., Chu R. The relationship between vacation factors and sociodemographic and travelling characteristics: The case of Japanese leisure travellers. *Tourism Management*, 2001, Vol. 22, pp. 259–269.

24. Ilbery B., Bowler I., Clark G., Crockett A., Shaw A. Farm based tourism as an alternative farm enterprise: a case study from the Northern Pennines, England. *Regional Studies*, 1998, Vol. 32 (4), pp. 355–364.

25. Jefferson A. Demographics, youth and tourism. *Tourism Management*, 1991, Vol. 12 (1), pp. 73–75.

26. Kamińska W., Mularczyk M., Occupancy rate of accommodation in Poland. *Geologiâ, geoekologiâ, ewolucionnâ geografiâ* [Geology, geoecology, evolutionary geography], N. XIII, Herzen University, St. Petersburg, 2014, pp. 260–268.

27. Kamińska W., Mularczyk M. Preferowane formy wypoczynku młodzieży akademickiej znaczenie rowerów i ścieżek rowerowych. Wyniki badań ankietowych, [w:] W. Kamińska, M. Wilk-Grzywna (red.), *Uwarunkowania rozwoju turystyki aktywnej na obszarach wiejskich*, *Studia KPZK PAN*, T. CLXVI, Warszawa, 2015, pp. 81–98.

28. Kamińska W., Mularczyk M. Development of agritourism in Poland: a critical analysis of students' expectations of agritourism farms. *Miscellanea Geographica*, 2015b, Vol. 19, N. 4.

29. Kattiyapornpong U., Miller K. E. Understanding Travel Behavior using Demographic and Socioeconomic Variables as Travel Constraints. *Journal of Culture Tourism and Hospitality Research*, 2009, Vol. 3, N. 1, pp. 84–94.

30. Keng K.A., Cheng J.L.L. Determining tourist role typologies: An exploratory study of Singapore vacationers. *Journal of Travel Research*, 1999, Vol. 37, pp. 382–390.

31. Keyser H. *Tourism development*. Cape Town: Oxford University Press, 2002.

32. Kizos T., Iosifides T. The contradictions of agrotourism development in Greece: Evidence from three case studies. *South European Society & Politics*, 2007, Vol. 12 (1), pp. 59–77.

33. Kumbhar V.M. Tourist Expectations Regarding Agritourism. Empirical Evidence from Ratnagiri and Sindhudurg District of Konkan (Maharashtra). *Online International Interdisciplinary Research Journal*, 2012, Volume-II, Issue-III, pp. 82–91.

34. Latosińska J., Ludwicka D. Aktywność turystyczna młodzieży akademickiej na przykładzie wyższych uczelni w Łodzi. *Turyzm I*, 2010, pp. 21–28.

35. Lawson R. Demographic segmentation, [in:] Witt S.F., Moutinho L., (eds) *Tourism marketing and management handbook* 2nd ed, London: Prentice Hall, 1994, pp. 311–315.
36. Lubowiecki-Vikuk A.P., Podgórski Z. Zachowania i preferencje turystyczne młodzieży akademickiej, [w:] R Pawlusiński (red.), *Współczesne uwarunkowania i problemy rozwoju turystyki*. Kraków: IGiP, UJ, 2013, pp.149–158.
37. Luszniiewicz A. *Statystyka ogólna*. PWE, Warszawa, 1978.
38. Łaciak J. *Aktywność turystyczna mieszkańców Polski w wyjazdach turystycznych w 2012 roku*. Warszawa, 2013.
39. Maetzold J. (2002): *Nature-based tourism & agritourism trends: unlimited opportunities*. www.kerrcenter.com/publications/2002_proceedings/agritourism.pdf.12/08/2009.
40. McKenzie N., Wysocki A. (2002): *Agritainment: A viable option for Florida producers* [pdf]. Retrieved from: <http://www.doc88.com/p-6963130585751.html>, access on: 20 May, 2016.
41. Murphy P. E. *Tourism: A Community Approach*. New York, NY: Methuen, 1985.
42. Nicolau, J.L., Más, F.J. Heckit modelling of tourist expenditure: Evidence from Spain, *International Journal of Service Industry Management*, 2005, Vol. 16, N. 3, pp. 271–293.
43. O'Leary J.T., Napier T.L., Dottavio F.D., Yoesting D., Christensen J. Examining Predictor Variables Used in Outdoor Recreation Planning, [in:] *Countryman, Guiding Land Use Management*, John Hopkin's University Press, Baltimore, 1982, pp. 140–149.
44. Ollenburg C. (2006): *Farm tourism in Australia: a family business and rural studies perspective* [pdf]. Retrieved from: <http://www120.secure.griffith.edu.au/rch/file/9e67d3aa-4eb1-af60-eee0c07c3e5d7b90/1/01Front.pdf>, access on: 20 May, 2016.
45. Phillip S., Hunte C., Blackstock K. A typology for defining agritourism. *Tourism Management*, 2010, Vol. 31, N. 6, pp. 754–758.
46. Plummer J. T. The concept and application of lifestyle segmentation. *Journal of Marketing*, 1974, Vol. 38 (1), pp. 33–37.
47. Sonnino R., 2004, For a 'piece of bread'? Interpreting sustainable development through agritourism in Southern Tuscany. *Sociologia Ruralis*, 44(3): 285–300.
48. Speirs L.J., 2003, Agritourism: market segmentation profile of potential and practicing agrotourists, Stellenbosch Univeristy.
49. Spychalski G., 1998, Agroturystyka jako element przedsiębiorczości pozarolniczej na obszarach wiejskich [Agritourism as an element of non-agricultural entrepreneurship in rural areas] (pp. 243-250). In L. Pałasz (Ed.), *Agrobiznes – pozarolnicze przedsięwzięcia gospodarcze na obszarach wiejskich* [Agribusiness – non-agricultural economic activities in the rural areas]. Szczecin: Wydawnictwo Akademii Rolniczej.
50. Tew C., Barbieri C., 2012, The perceived benefits of agritourism: the provider's perspective. *Tourism Management*, 33(1): 215–224.
51. Unkle M.B. 1981. Psychical Recreation Partycipation of Females and Males During the Adult Life Cycle. *Leisure Sciences*. 4(1), p. 1–27.
52. Witt, P.A., and Goodale, T.L., 1981. The relationship between barriers to leisure enjoyment and family stages. *Leisure Sciences* 4, 29–49.
53. Wang, Y., Rompf, P., Severt, D., & Peerapatdit, N. (2006). Examining and identifying the determinants of travel expenditure patterns. *International Journal of Tourism Research*, 8(5), 333–346.
54. Weaver D. B., Fennell D. A. The vacation farm sector in Saskatchewan: a profile of operations. *Tourism Management*, 1997, Vol. 18, pp. 357–365.
55. Weber S. Psychographic segmentation. In: S. F.Witt, L. Moutinho (eds), *Tourism Marketing and Management Handbook*, New York, 1994, pp. 316–320.
56. Wicks B. E., Merrett C. D., 2003, Agritourism: An economic opportunity for Illinois. *Rural Research Report*, 14(9): 1–8.
57. Wilk I., Keck-Wilk M. Oczekiwania turystów dotyczące oferty gospodarstw agroturystycznych. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2013, Vol. 2(28), pp. 243–250.
58. Woodside A.G., Pitts R.E., 1976, Effects of consumer lifestyles, demographics and travel activities on foreign and domestic travel behaviour. *Journal of Travel Research* 14: BIS.
59. Zawadka J. Preferencje turystów dotyczące wypoczynku w gospodarstwach agroturystycznych na Lubelszczyźnie. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 2012, N. 699, Szczecin, pp. 167–179.
60. Zawadka J. Zachowania i oczekiwania turystyczne osób wypoczywających na wsi w kontekście infrastruktury okołoturystycznej. In: C. Jastrzębski (red.), *Agrotravel 2014*, ROT, Kielce, WSWPiNM, Kielce.
61. Zoto S., Qirici E., Polena E. Agrotourism – A sustainable development for rural area of Korca. *European Academic Research*, 2013, Vol. 1 (2), pp. 209–223.
62. Zuzanek J. Social differences in leisure behavior. Measurement and interpretation. *Leisure Sciences*, 1978, Vol. 1 (3), pp. 271–293.

CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN MAKSYM PALAMARCHUK TO THE RESEARCH OF AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE FROM A PRESENT-DAY PERSPECTIVE

Valentyna NAGIRNA

*Institute of Geography, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv
vnagirnyy40@mail.ua*

Abstract: The paper enlightens the scientific achievements of Maksym Palamarchuk, an outstanding Ukrainian scientist, geographer, academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, in the field of agro-industrial researches in Ukraine. The 100th anniversary of his birth was celebrated on 22 October 2016. Maksym Palamarchuk made a great contribution to scientific theory explaining formation of agro-industrial complexes (AICs) in agriculture, including their classification and determination of development patterns. In fact, prominent scientist laid methodological foundations for the study of AIC. His fundamental developments include system-structural analysis of specialized AICs in branch, functional and territorial aspects, as well as development of conception for reformation of regional AICs in transition to the market economy. The scientist rationalized the priorities for development of agriculture in independent Ukraine, outlined the main directions of improving its structure and territorial organization of production. In particular, he stressed the need for sustainable use of land resources, restoration of soil fertility, improving the competitiveness of agricultural products on the world markets. Scientific works, written by Maksym Palamarchuk, remain relevant for the modern development of AICs in Ukraine.

Key words: agro-industrial complex, patterns of formation, branch structure, functional structure, territorial structure, rational land management, directions of development of AIC in Ukraine.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.48-53>

UDC: 911.3

ВНЕСОК АКАДЕМІКА М.М. ПАЛАМАРЧУКА У ДОСЛІДЖЕННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ

Валентина НАГІРНА

*Інститут географії НАН України, м. Київ
vnagirnyy40@mail.ua*

Анотація: Публікація висвітлює науковий доробок видатного українського вченого-географа, академіка НАН України М. М. Паламарчука, 100-річчя від дня народження якого минуло 22 жовтня 2016 року, в галузі дослідження агропромислового комплексу (АПК) України. У статті показано великий вклад вченого в теорію формування АПК, визначення закономірностей його розвитку, розроблення методичних основ дослідження і типізацію АПК. До фундаментальних розробок відносяться системно-структурний аналіз спеціалізованих АПК в галузевому, функціональному й територіальному аспектах, розроблення концепції реформування регіональних АПК за умов переходу до ринкової економіки. Вчений обґрунтував пріоритетність розвитку АПК в економіці незалежної України, визначив основні напрями його розвитку, вдосконалення структури і територіальної організації виробництва. Особливо наголошувалося на необхідності раціонального використання земельних ресурсів, відновлення родючості ґрунтів, підвищенні конкурентоспроможності продукції АПК на світових ринках. Показано актуальність напрацювань акад. М.М. Паламарчука в умовах сучасного розвитку АПК України.

Ключові слова: агропромисловий комплекс (АПК), закономірності формування, галузева, функціональна й територіальна структура АПК, раціональне землегосподарювання, напрями розвитку АПК України.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.48-53>

УДК: 911.3

Зміст багатогранної наукової спадщини академіка М.М. Паламарчука в галузі агропромислового комплексу (АПК) визначений потребами господарської діяльності, сприятливими умовами землегосподарювання в Україні, необхідністю вдосконалення управління й територіальної організації аграрної сфери, збереження природно-ресурсного потенціалу й охорони земельних ресурсів. Спектр його наукових досліджень був доволі широким – від теоретичних

основ агропромислового комплексоутворення, сутності й закономірностей формування територіальних АПК, їх структурного аналізу до детального вивчення агропромислового комплексу України, включаючи спеціалізовані й регіональні АПК. Будучи фахівцем високого рівня, досконало володіючи методологією та методами досліджень, ґрунтуючись на теорії геокомплексології, він розкрив фундаментальні властивості та процеси комплексоутворення в аграрній сфері, їх зумовленість природними умовами й економічними детермінантами. Трактуючи АПК як специфічне

виробничо-територіальне утворення, системний об'єкт, де взаємодіють різні види господарської діяльності, акцентуючи на узгодженні природних, соціальних і економічних процесів, забезпеченні умов для розвитку сільської місцевості, акад. М.М.Паламарчук створив українську школу суспільно-географічних досліджень АПК. Ним вихована ціла плеяда науковців, які успішно захистили свої кандидатські чи докторські дисертації з аграрної тематики. Серед них д.г.н. Г. В. Балабанов, к.г.н. Л. П. Ковтун, к.г.н. О.Д. Краєвий, к.г.н. С.М. Малюк, д.г.н. В.П. Нагірна, д.г.н. Я.Б. Олійник, к.г.н. І.М. Пушкар, д.е.н. В.Ф. Семенов, к.г.н. В.Г. Щабельська та інші.

Під керівництвом М.М.Паламарчука в Інституті географії НАН України були виконані важливі наукові дослідження з проблеми формування і територіальної організації АПК, особливостей його розвитку в Україні. В узагальненій формі результати досліджень висвітлено у монографіях «Свеклосахарное производство Украинской ССР» (1964), «Территориальная организация агропромышленных комплексов» (1985), «Економічна і соціальна географія України з основами теорії» (1998), а також у багатьох статтях у наукових журналах, енциклопедичних виданнях, матеріалах наукових форумів.

Розробляючи основні стратегічні напрями формування структури суспільно-територіального комплексу незалежної України, М. М. Паламарчук одним із перших серед вітчизняних географів визначив пріоритетний розвиток АПК в економіці країни, найважливішою основою для її виживання як незалежної держави. Для цього в Україні, наголошував учений, є всі передумови: українські чорноземи і сприятливі в цілому кліматичні умови, науково-технічний потенціал у галузях АПК, трудові традиції і любов українського народу до хліборобської праці. При цьому важливим є обґрунтування структури агропромислового комплексу, налагодження виробництва машин, засобів захисту рослин, створення сучасної переробної промисловості. Слід домогтися раціональної структури посівних площ і ефективного використання землі. Треба досягти таких масштабів виробництва, щоб Україна перетворилася на одну з найбільших баз продовольства міжнародного значення [3]. Всі ці положення є ключовими й нині, вони мають бути покладені в основу стратегії розвитку АПК в сучасній Україні.

Особливого значення в розвитку агропромислового комплексу М. М. Паламарчук надавав сприятливому географічному розміщенню України, її участі у світових продовольчих ринках. Основою експорту мають бути розвиток таких спеціалізованих комплексів, як цукропромисловий, олійно-жировий, плодоовочепромисловий, льонарський. Вихід з економічної кризи, розвиток усієї економіки, добробут населення він пов'язував з якнайшвидшим розв'язанням проблем сільського господарства, сільського життя, інтенсифікації всіх ланок АПК.

З іменем академіка М. М. Паламарчука пов'язане розроблення теоретичних основ агропромислового комплексотворення. Ним було визначено суть, чинники і закономірності формування АПК із суспільно-географічних позицій. Під АПК автор розумів поєднання окремих ланок народного господарства, діяльність яких пов'язана з виробництвом, переробленням і збутом сільськогосподарської продукції. Головна його увага була звернена на агропромислові територіальні комплекси (АПТК). Це, за твердженням ученого, сукупність підприємств та організацій з виробництва, промислового перероблення, зберігання і реалізації сільськогосподарської продукції на певній території. До чинників формування АПТК відносяться: рівень економічного розвитку території і форми організації виробництва; природні умови і структура земельного фонду; науково-технічний прогрес; народногосподарські потреби у продукції АПК країни загалом і регіону зокрема; забезпеченість трудовими ресурсами; транспортні умови [4].

На основі багатоаспектних досліджень і системно-структурного аналізу конкретних агропромислових комплексів, чинників їх формування М.М. Паламарчуком було виявлено закономірності агропромислового комплексотворення і його особливості в Україні: 1) перетворення виробництва сільськогосподарської продукції та обслуговуючих його галузей у цілісну систему в масштабі районів, областей і всієї країни; 2) формування спеціалізованих АПК в результаті територіальної концентрації виробництва конкретних видів сільськогосподарської продукції та її перероблення в районах з найбільш сприятливими природними і економічними умовами; 3) зосередження виробництва певних видів сільськогосподарської продукції та її перероблення в місцях територіальної концентрації населення [3].

Дія кожної з цих закономірностей визначається конкретними умовами території. Залежно від наявності й переважання тих чи інших чинників формування АПТК (великих систем розселення, винятково сприятливих природних умов, транспортної інфраструктури) домінуючими є тільки певні закономірності. В АПТК регіонального масштабу сформувалася мережа організацій та підприємств не лише з виробництва сільськогосподарської продукції, а й постачання матеріальних ресурсів, ремонту та обслуговування техніки, внесення добрив, проведення меліоративних робіт, транспортування, зберігання і перероблення продукції, будівництва тощо.

Особливо важливим з позицій АПК і раціонального природокористування є виокремлення М. М. Паламарчуком спеціалізованих комплексів. На їх формування значно впливають зональність природних умов, родючість ґрунтів, традиційні навички населення. Виробництво окремих видів продукції (цукрові буряки, виноград, соняшник,

кукурудза на зерно, льон-довгунець та інші) доцільно виробляти лише у певних регіонах. Завдяки особливо сприятливим природним і економічним умовам досягається висока економічна ефективність і створюються можливості для значного підвищення рівня територіальної концентрації виробництва сільськогосподарської сировини. Це є важливою передумовою для формування потужних переробних підприємств, створення системи обслуговуючих, допоміжних виробництв, закладів науки, розвитку підприємництва та агробізнесу.

Важливе місце в теорії АПК, розробленій акад. М. М. Паламарчуком, займає дослідження їх структури [5]. Ним виділено галузеву, функціональну, територіальну й організаційну структуру АПК. *Галузева структура* відображує поєднання галузей, виробництв, інших видів діяльності, що функціонують взаємопов'язано і спрямовані на виробництво аграрної продукції. Сюди входять сільськогосподарське виробництво (рослинництво і тваринництво) та галузі, що забезпечують виробничо-технічне, іригаційно-меліоративне та ветеринарно-санітарне обслуговування сільського господарства; галузі промисловості, що забезпечують сільське господарство й переробку промисловість необхідними засобами виробництва (сільсько-господарське машинобудування, машинобудування для тваринництва і кормовиробництва, виробництва мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин, мікробіологічна та комбікормова промисловість, а також виробництва, що забезпечують заготівлю, транспортування, зберігання і реалізацію сільськогосподарської продукції). Вчений особливо наголошував на важливості поглиблення спеціалізації у сільському господарстві, підвищення товарності тих галузей, що виробляють сировину для переробної промисловості, розміщення її підприємств безпосередньо в місцях виробництва сировини. Важливим є також узгодження сільського господарства і переробної промисловості з виробництвом засобів виробництва і предметів праці для них.

Ці, здавалося б загальновідомі речі, нині є особливо актуальними для розвитку АПК України, її позиціонування у світі як аграрної країни. Засилля агрохолдингів, експортне спрямування виробництва сільськогосподарської продукції у вигляді сировини, істотне зменшення промислового перероблення вирощеної продукції (зерна, цукрових буряків, льону, сої) суттєво знижують ефективність АПК, його бюджетоформуючу функцію, зменшують роль України як потужного світового виробника продовольства. В галузевій структурі АПК значно знизилася, а подекуди зруйновано машинобудування для потреб сільського господарства, виробництво хімічних засобів захисту рослин, продукції з обслуговування переробної і харчової промисловості.

Функціональна структура, за визначенням М.М. Паламарчука, це наявність взаємозв'язаних

міжгалузевих поєднань, співвідношення груп виробництв, що виконують певні комплексуючі функції. Основними елементами функціональної структури АПК є агропромислові цикли виробництв. Вони формуються як послідовні стадії процесу перетворення вихідної сільськогосподарської сировини – зерна, цукрових буряків, овочів, фруктів, насіння соняшника, а також молока, м'яса в кінцеву продукцію. Найпоширенішими в Україні є цукробуряковий, плодоовочеконсервний, олійно-жировий, картопляно-крохмале-спиртовий, молоко-промисловий, м'ясопромисловий цикли. В них поєднуються виробництва певного виду сировини, промислові підприємства, що її переробляють, допоміжні та обслуговуючі виробництва (виробництво машин і устаткування, тари, мінеральних добрив, ремонтні підприємства, енергетична база). Виникають також супутні виробництва, що базуються на використанні відходів (підприємства з виробництва кормів, білково-вітамінних сумішей тощо).

Розроблення теорії функціональної структури АПК, виявлення основних стадій виробничого процесу, їх ролі в ефективності розвитку аграрної сфери, раціонального використання продукції сільського господарства є важливими для вдосконалення технології виробництва і перероблення сільськогосподарської сировини, впровадження інновацій, вдосконалення управління АПК.

Територіальна структура АПК відображає його внутрішню територіальну будову, особливості зосередження виробництва і промислового перероблення сільськогосподарської сировини, різні форми виробничих поєднань. Автор виділив регіональні та ареальні елементи територіальної структури. Ареальні елементи відбивають зональність природних умов, рівень концентрації і ефективність виробництва певних видів сільськогосподарської сировини. До ареальних елементів відносяться агропромислова зона, агропромисловий район, спеціалізована агропромислова зона, спеціалізований агропромисловий район. В низових (елементарних) комплексах поєднуються переробні підприємства з їх сировинними зонами.

М.М. Паламарчук виділив також *організаційну структуру АПК*, в основу якої було покладено форми і рівень усупільнення виробництва. Вона, вважав автор, повинна бути основою для створення системи управління агропромисловим комплексом. Незважаючи на зміни, що відбулися в економічній системі в Україні, зокрема формах власності, напрямках землегосподарювання, це питання є актуальним і нині. В умовах ринку сформувалися нові виробничі структури – високотоварні сільськогосподарські підприємства (агрохолдинги), фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи й господарства населення. Однак не було створено умов і дієвих механізмів для ефективного екологічно безпечного розвитку АПК

і зокрема сільського господарства, вдосконалення його територіального управління. В аграрному секторі постали нові проблеми, пов'язані з деформацією його організаційно-виробничої структури, засиллям агрохолдинів, витісненням фермерських господарств.

Теорія структурного аналізу АПК, розроблена М.М. Паламарчуком, отримала широке визнання в наукових дослідженнях, підготовці фахівців з цієї тематики, була покладена в основу методики вивчення агропромислового комплексу України та її регіонів. Разом зі своїми учнями вчений опублікував впродовж 1960 – 1990-х років понад 70 наукових праць з питань розвитку АПК, сільського господарства, переробної промисловості, типології територіальних АПК, реформування аграрної сфери в умовах переходу до ринкових відносин. До речі, докторська дисертація М. М. Паламарчука, захищена ним у 1959 році, також була присвячена аграрній тематиці – дослідженню цукробурякового комплексу України, вдосконаленню його територіальної організації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано монографію «Свеклосахарное производство Украинской ССР» [2].

Особливо ґрунтовними з використанням системно-структурного аналізу були дослідження рослинницько-промислових і тваринницько-промислових спеціалізованих комплексів. Сюди ввійшли такі важливі питання, як виробничо-галузева структура комплексу, включаючи виробництво продукції сільського господарства і її промислове перероблення, обслуговуючі підприємства (виробництво й ремонт сільськогосподарських машин, технологічного устаткування для переробної промисловості, тари та інше), транспортування та реалізація готової продукції. Значна увага була приділена територіальній організації АПК і зокрема сільськогосподарської ланки, її відповідності природно-географічним умовам України. Особливо докладно в розрізі підгалузей і основних виробників було розглянуто промислове перероблення сільськогосподарської сировини, сферу реалізації готової продукції, формування внутрішнього ринку. Важливу роль в процесі аналізу спеціалізованих АПК вчений приділяв розвитку науки, зокрема в галузях селекції та насінництва, впровадженню нової техніки та нових технологій у сферу перероблення сільськогосподарської сировини, покращенню асортименту та споживчих якостей готової продукції.

На основі використання масиву статистичних даних, інформаційно-аналітичних, законодавчих і нормативних матеріалів, а також численних наукових публікацій було зроблено ґрунтовний аналіз головних спеціалізованих АПК України, що давало змогу не тільки визначити їх роль в економіці країни, а й як вагомого конкурента у світовому виробництві. Це такі АПК, як зернопромисловий, цукропромисловий, олійножировий, плодоовочеконсервний, картоплепромисловий,

виноградо-виноробний, льонопромисловий та інші. Серед тваринницьких АПК виділено м'ясопромисловий, молочнопромисловий і птахопромисловий спеціалізовані комплекси.

В результаті дослідження АПК України було визначено основні напрями їх розвитку: 1) припинення спаду і збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (зерна, цукрових буряків, олійних культур тощо) за рахунок підвищення економічної ефективності виробництва і якості продукції; 2) вдосконалення спеціалізації виробництва, структури посівних площ сільськогосподарських культур відповідно до природно-географічних умов, структури земельного фонду різних регіонів, родючості ґрунтів; 3) вдосконалення технології виробництва, прискорення впровадження нових урожайних сортів сільськогосподарських культур, використання високоякісних посівних матеріалів; 4) підвищення рівня промислового перероблення сільськогосподарської сировини, модернізація підприємств, застосування прогресивних технологій; 5) вдосконалення територіальної структури АПК, розміщення і локального поєднання сільськогосподарських, заготівельних, промислових підприємств, наукових закладів тощо; 6) організація ринку зерна, як внутрішнього, так і зовнішнього, реформування системи заготівель шляхом лібералізації цінового механізму; 7) підвищення конкурентоспроможності виробництва сільськогосподарської сировини і продукції її промислового перероблення [3].

Академіком М. М. Паламарчуком було розроблено концепцію реформування регіонального АПК за умов переходу до ринкових відносин. Характерним для розвитку аграрної сфери того періоду були такі явища, як загроза монополізму, загальний дефіцит продукції, відсутність ринкової інфраструктури та кваліфікованих кадрів, масовий імпорт продовольства. За таких обставин вчений вважав за необхідне посилення державного регулювання аграрної сфери. Найважливішими принципами регулювання було визначено: аграрний протекціонізм, поєднання економічної і соціальної мети, індикативності й директивності, програмності й системності дій.

Прийняті нині в Україні закони щодо розвитку аграрної сфери і зокрема децентралізації управління, за якими передбачається розширення функцій і повноважень місцевих органів влади, підвищення їх відповідальності (а це особливо стосується розвитку аграрної сфери, землегосподарування), підтверджують суголосність наукових положень акад. М. М. Паламарчука з сучасними реаліями. Держава, вважав учений, має формувати і вдосконалювати правове підґрунтя ринкових перетворень, здійснювати інвестиційну, фінансову і кредитну політику у сфері сільського господарства й АПК, формувати державні продовольчі резерви, здійснювати стимулюючий вплив на суб'єктів господарювання, регулювати засоби їх відносин з державою, захищати внутрішній ринок від

негативного впливу іноземної конкуренції. Автор виділив основні напрями стратегії державного регулювання регіональних АПК в умовах переходу до ринку: 1) територіальний розподіл вигідних для виробника державних контрактів на постачання продукції; 2) дії, спрямовані на прискорення розвитку сільських регіонів; 3) виділення спеціалізованих районів експортної орієнтації. В умовах кризи, зазначено в його працях, важливими є пріоритетність виробництва засобів виробництва, розвитку переробної промисловості, системи заготівель продукції, фінансування регіональних державних програм, пільгове кредитування суб'єктів господарювання, економічне стимулювання виробництва найважливіших видів сільськогосподарської продукції, розвиток соціальної і виробничої інфраструктури.

Нині, коли в аграрній сфері України відбулися істотні зміни, що спричинили зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, зниження його конкурентоспроможності на світових ринках, загострення екологічних проблем тощо, значення наукової спадщини М.М. Паламарчука щодо розвитку АПК зростає. Ця роль посилюється у зв'язку з необхідністю виходу країни з системної кризи, де аграрна сфера, маючи значний природно-ресурсний потенціал, може стати, за висловом вченого, найважливішою основою виживання України. Існуюча система господарювання, посилення ролі агрохолдингів у виробництві сільськогосподарської продукції спрямовані на поглиблення ґрунтовиснажливого напрямку землеробства, збільшення експорту сільськогосподарської сировини, а не продукції переробної промисловості, отримання надприбутків на користь агрохолдингів значно знижують роль АПК в економіці України. Зміна структури і спеціалізації сільського господарства, нехтування природно-географічними умовами розвитку галузі, відсутність сівозмін, занепад тваринництва призвели до істотного погіршення екологічної ситуації. Це виявляється в подальшій деградації земель, зниженні родючості ґрунтів, зменшенні продуктивності сільськогосподарських угідь. Економічна ефективність аграрної сфери дедалі більше залежить від екостану земельних ребурсів, раціональної спеціалізації сільського господарства [1].

На тлі соціальних трансформацій, що відбуваються в аграрному секторі, складною є ситуація у сільській місцевості, наближаючись у багатьох районах до кризової. Для переважної більшості сільських мешканців основною сферою прикладання праці і засобом виживання є особисте господарство. Триває зменшення чисельності сільського населення, скорочення поселенської мережі, міграційне відтікання сільських мешканців.

Для вирішення сучасних проблем розвитку АПК, його позиціонування як стратегічного напрямку розвитку економіки України важливим є використання напрацювань академіка

М.М. Паламарчука у цій галузі. Найголовніші з них:

- Для ефективного розвитку АПК і зокрема сільського господарства, визначення напрямів його спеціалізації слід виходити з оцінки природних, суспільно-географічних і економічних умов розвитку аграрної сфери, кон'юнктури зовнішніх ринків;

- Істотним є вдосконалення законодавчих та правових норм щодо системи землегосподарювання і розвитку сільської місцевості з урахуванням економічних, соціальних, екологічних та екістичних складових;

- Аграрна політика держави має бути спрямована на удосконалення земельних відносин, поширення різних форм господарювання, становлення багатоукладної економіки, підтримку фермерства;

- Підвищення територіальної концентрації виробництва сільськогосподарської сировини, формування спеціалізованих АПК мають відбуватися в районах з найбільш сприятливими природними умовами;

- Реформування АПК повинно здійснюватися комплексно, включаючи всі сфери й ланки: сільське господарство, переробну промисловість, виробництво засобів виробництва, агротехсервіс, заготівлі, зберігання та реалізацію продукції;

- Важливими є узгодженість між виробництвом сільськогосподарської сировини і розвитком переробної промисловості, поєднання інтересів виробників сировини та її переробників; вдосконалення структури і техніко-технологічне оновлення галузей переробної промисловості. Переробні підприємства мають стимулювати усі форми господарювання на селі;

- Підвищення ефективності й конкурентоспроможності АПК слід пов'язувати з проведенням комплексу землеохоронних заходів, відновленням родючості ґрунтів, запровадженням науково обґрунтованих систем землеробства й новітніх технологій ресурсозбереження;

- Розвиток АПК має бути спрямований на розв'язання завдань соціального й економічного піднесення сільської місцевості, підвищення престижності сільської праці, розвиток агробізнесу на селі, формування ринкової інфраструктури.

Значення праць акад. М. М. Паламарчука нині особливо посилюється у зв'язку з необхідністю вдосконалення територіальної організації суспільного розвитку України, підвищення ролі аграрної сфери і сільської місцевості як опори української економіки, основи розвитку малих міських поселень, збереження етнокультурної самобутності української нації. Надбання вченого можуть бути використані на освітянській ниві, при підготовці фахівців з питань розвитку і територіальної організації АПК, а також науковцями та управлінцями при здійсненні планування, програмування, при обґрунтуванні стратегій розвитку агропромислового комплексу України та її регіонів.

References:

1. Nagirna V.P., Rudenko L.G. Sil's'ka miscevisť Ukraïni u kontekstì transformacijnih procesiv v agrarnij sferi [The countryside of Ukraine in the context of transformation processes in agrarian sphere] *Ukraïns'kij geografičnij žurnal* [Ukrainian geographical magazine] 2016, N. 2, pp. 39–47. (In Ukrainian).
 2. Palamarčuk M.M. *Sveklosaharnoe proizvodstvo Ukraïnskoj SSR* [Sugar beet production of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Naukova dumka, 1964, 215 p. (In Russian).
 3. Palamarčuk M.M., Palamarčuk O.M. *Ekonomična i social'na geografiâ Ukraïni z osnovami teorij* [Economic and social geography of Ukraine with the basics of the theory]. Kyiv: Znannâ, 1998, 416 p. (In Ukrainian).
 4. Palamarčuk M.M., Palamarčuk A.M., Âzynina R.A and others. *Territorial'naâ organizaciâ agropromyšlennyh kompleksov* [Territorial organization of agro-industrial complexes]. Kyiv: Naukova dumka, 1985, 304 p. (In Russian).
 5. Palamarčuk M.M., Âzynina R.A. Specializirovannye agropromyšlennye komplekсы i metodičeskie osnovy ih èkonomiko-geografičeskogo issledovaniâ. [Specialized agro-industrial complexes and methodological foundations of their economic-geographical research]. *Geohrafiâ i prirodnye resursy* [Geography and natural resources], 1983, № 4, pp. 12–19. (In Russian).
-

THE ROLE OF INDIVIDUAL FARMS IN REGIONAL LIVESTOCK PRODUCTION (THE CASE OF VOLYN REGION)

¹Yaroslava SOSNYTSKA, ²Larysa MAKOVETSKA

^{1,2}Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

¹yaroslavavnu@mail.ru, ²maklora@ukr.net

Abstract: Livestock sector constitutes one of the leading agricultural branches in Volyn Region, since it provides both regional food security and economic benefits for individual farms, which currently are major livestock producers. The article tries to disclose the functioning of modern livestock breeding in individual farms, including highlighting the main problems and prospects of livestock breeding in this kind of households. Methodologically this study is based on a systematic approach to the study of socio-economic processes and phenomena occurring in individual farms using a number of methods, including theoretical generalization, comparison and analysis, as well as system-structural analysis of statistical data. The study found that fragmentation of agricultural land plots resulted in weakening of ties between individual farms, but the latter increased their share in livestock regional production up to 66.3%. This figure rises to north as the northern areas of Volyn Region have a small number of farms and relatively worse agro-climatic and soil conditions. In 2015, individual farms in Volyn region produced 83% of milk, 52% of meat, 93.3% of wool and 88% of eggs of the total amount. This may be explained by the fact that individual farms not only supply their own needs but receive additional revenue from product sales, partially satisfying the demand in animal products of the urban population. As a result, individual farms increase their significance and strengthen their position as the leader among all categories of households in terms of agricultural production. Several regional development programs launched in Volyn Region postulate an important factor for improvement of individual farms and increase in their livestock production. The main purpose of aforementioned programs is to support individual farms, providing them with technical and financial assistance. However, a number of acute problems hinder the development of individual peasant households, including inadequate funding, low purchase prices for animal products and high feed prices, lack of technical support and high complexity of production process. Solving problems listed above would not only further stimulate the development of individual farms, but also would improve the living standards of the rural population in Volyn region.

Key words: individual farm, households, livestock, state regional programs.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.54-60>

UDC: 911.3

РОЛЬ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У ВИРОБНИЦТВІ ПРОДУКЦІЇ ТВАРИННИЦТВА РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

¹Ярослава СОСНИЦЬКА, ²Лариса МАКОВЕЦЬКА

^{1,2}Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, Україна

¹yaroslavavnu@mail.ru, ²maklora@ukr.net

Анотація: Тваринництво є однією із провідних галузей сільського господарства Волинської області, оскільки забезпечує продовольчу безпеку регіону та економічний прибуток індивідуальних селянських господарств, які є основними виробниками продукції даної галузі. Метою статті є розкриття сучасних особливостей функціонування тваринництва в особистих селянських господарствах, висвітлення основних проблем та перспективи розвитку тваринництва в даній категорії господарювання. Методологічною основою роботи є системний підхід до вивчення соціально-економічних процесів і явищ, що протікають у галузі тваринництва особистих селянських господарств. У процесі наукового дослідження використано низку методів, основними з яких є: теоретичного узагальнення, порівняння та аналізу, системно-структурний аналіз. У результаті дослідження встановлено, що внаслідок роздроблення сільськогосподарських підприємств інтеграційні зв'язки, які склалися між ОСГ, стали менш тісними, однак частка останніх у виробництві продукції тваринництва постійно збільшується і становить 66,3 % тваринницької продукції регіону. Даний показник зростає у північному напрямку, оскільки у північних районах мала кількість сільськогосподарських підприємств і гірші агрокліматичні і ґрунтові умови. Домогосподарства виробляють 83 % молока, 52 % м'яса, 93,3 % вовни та 88 % яєць від загальнообласного показника. Це зумовлено тим, що особисті селянські господарства не тільки забезпечують власні потреби, але й отримують додатковий дохід від реалізації продукції і частково задовольняють попит міського населення у продукції тваринництва. У результаті спостерігається збільшення значення господарств населення, укріплюється їх становище як лідера за обсягами сільськогосподарського виробництва серед усіх категорій господарств. Важливим чинником покращення становища особистих селянських господарств та збільшення в них виробництва продукції тваринництва у Волинській області є низка обласних регіональних програм розвитку, основною метою яких є підтримка домогосподарств, надання їм технічної та фінансової допомоги. Однак залишається ряд гострих проблем, що стримують розвиток ОСГ, зокрема недостатнє фінансування, низькі закупівельні ціни на продукцію тваринництва та високі ціни на комбікорми, низька технічна забезпеченість і висока трудомісткість продукції. Вирішення

вище перелічених проблем сприятиме не лише подальшому розвитку досліджуваної категорії господарств, але й підвищенню життєвого рівня сільського населення Волинської області.

Ключові слова: особисті селянські господарства, домогосподарства, тваринництво, державні регіональні програми.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.54-60>

UDC: 911.3

Постановка проблеми. Тваринництво є однією із головних галузей сільського господарства, що забезпечує населення м'ясом, молоком, яйцями, вовною та іншими продовольчими і непродовольчими товарами. Окрім цього продукція тваринництва є сировиною для легкої та харчової галузей промисловості.

Трансформаційні зміни, що відбулися при переході України до нових ринкових умов, зумовили занепад тваринницького сектору, його деструктуризацію, спад валового виробництва і зменшення частки товарних господарств до загальної чисельності усіх категорій господарств, що виробляють продукцію тваринництва. Таким чином, основними виробниками продукції даної галузі є особисті селянські господарства (ОСГ), в яких тваринництво виконує як економічну функцію (наповнення бюджету селян за допомогою реалізації продукції даного сектору) так і соціальну (часткова зайнятість населення, трудове виховання та професійна орієнтація допрацевдатного населення).

Актуальність питання ролі особистих селянських господарств у виробництві продукції тваринництва у Волинській області пов'язане із формуванням грошового доходу селян, насиченням регіонального продовольчого ринку продукцією тваринництва, забезпеченням переробних підприємств сировиною, рентабельністю самого виробництва, оскільки даний регіон характеризується сприятливими агрокліматичними умовами і хорошою сировинною базою для розвитку тваринницької галузі сільського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження тваринницького комплексу з точки зору географії у своїх працях висвітлювали П. Борщевський [2], В. Грицьку [5], А. В. Нагірна [9], П.Саблук [1] та інші вчені, які основну увагу приділяли тенденціям розвитку тваринництва в усіх категоріях господарств, чи у великотоварних сільськогосподарських підприємствах. Після становлення нових ринкових умов розвитку економіки актуальності набуло питання функціонування особистих селянських господарств. Зокрема це питання висвітлено у дослідженнях С.Грекова [4], С. Гречанівської [3], О. Карпенка [8], А.Соколової [12], П. Сухого [15], Д. Черненка [16], Т. Шматиковської [17]. В суспільній географії перше дисертаційне дослідження ОСГ було виконане Л.Богодьоровою.

Проте, незважаючи на велику кількість праць, гострою проблемою залишається питання сучасного функціонування тваринництва, як галузі сільського господарства в особистих селянських господарствах на регіональному рівні та перспективи розвитку ОСГ, оскільки існують протилежні думки щодо подальшого

існування даної категорії господарювання. Більшість вчених вважають, що особисті селянські господарства є явищем тимчасовим, що характерне для перехідної економіки і, відповідно, не можуть бути категорією господарювання, оскільки задовольняють продовольчі потреби сільських жителів. Деякі вчені схилиються до думки, що особисті селянські господарства, не лише є самостійною категорією господарювання, але й у перспективі із напівтоварних господарств можуть перейти до товарного виробництва створивши нову форму господарювання, чи бути учасниками більш складніших аграрних чи агропромислових утворень (наприклад кластерів).

Мета статті – розкрити сучасні особливості функціонування тваринництва в особистих селянських господарствах, висвітлити основні проблеми та перспективи розвитку тваринництва в даній категорії господарювання.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у виробництві продукції тваринництва відіграють особисті селянські господарства, адже вони є не лише особливою формою власності, а й сільськогосподарського виробництва. Домогосподарство певною мірою є автономним сімейним виробництвом, яке не тільки виробляє та споживає сільськогосподарську продукцію, а й завдяки реалізації надлишків формує свої грошові доходи. Кризова ситуація в сільському господарстві, внаслідок якої доходи від ведення особистого селянського господарства стали основним джерелом поповнення сімейного бюджету, змусили власників нарощувати виробництво тваринницької продукції [12].

Згідно статистичних даних, станом на 2015 рік у Волинській області нараховується 156129 домогосподарств, членам яких відповідно до чинного законодавства [5, 14] надані земельні ділянки з цільовим призначенням – для ведення особистого селянського господарства.

Незважаючи на наявну значну кормову базу та сприятливі агрокліматичні умови, Волинська область виробляє лише 3,1% від усієї продукції тваринництва України, посідаючи 8 місце, зокрема за виробництвом м'яса – 7 місце (4,2 %), молока – 10 (4,1%), яєць – 25 (1,0 %).

У 2013 році усіма господарствами населення області вироблено продукції сільського господарства на суму 4299,3 млн. грн., що на 11 % більше, ніж у 2010 році. Найбільше продукції в грошовому еквіваленті вироблено населенням Горохівського (376,0 млн. грн.), Луцького (368,6 млн. грн.) та Камінь-Каширського (356, 7 млн. грн.) районів.

Частка ОСГ у загальному виробництві валової продукції сільського господарства Волинської області склала 65,5 %. Проте вона має свої регіональні

відмінності: найбільшою частка особистих господарств населення є у північних районах області – Камінь-Каширському (99,1%), Любешівському (99,5%), Шацькому (98,6%), Любомльському (98,0%), Маневському (96,1 %). Найменшою вона є у Луцькому (56,0 %), Локачинському (56,0%), Турійському (44,6 %) та Володимир-Волинському (35,5%) районах, де знаходяться основні сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства області [14].

Протягом досліджуваного періоду (2010-2015 рр.) спостерігається нарощування обсягів виробництва продукції як у Волинській області так і в Україні загалом. Динаміка зростання продукції тваринництва в ОСГ області свідчить про досить високу стійкість таких господарств до ринкових трансформацій, які відбуваються в аграрному секторі країни, що дає змогу орієнтуватись на господарства населення як на резерв приросту певних видів тваринницької продукції.

Як зазначають А. О. Соколова та Н. П. Голій [12], внаслідок роздріблення сільськогосподарських підприємств інтеграційні зв'язки, які склалися між ОСГ, стали менш тісними, однак частка останніх у виробництві продукції тваринництва постійно збільшується. Виробляючи продукцію, яку неефективно виробляти на сільськогосподарських підприємствах, особисті селянські господарства повністю забезпечують продуктами харчування сільське населення. Крім того, ведення ОСГ дозволяє їх власникам отримати додатковий дохід від реалізації виробленої продукції понад потребу, частково задовольняючи попит міського населення. У результаті спостерігається збільшення значення господарств населення, укріплюється їх становище як лідера за обсягами сільськогосподарського виробництва серед усіх категорій господарств [12]. Таким чином особисті селянські господарства виробляють 66,3% продукції тваринництва виробленої усіма категоріями господарств Волинської області (рис. 1). Цей показник дещо вищий за середньоукраїнський (56,5%) і за ним Волинська область посідає 8 місце. У порівнянні, лідируючі позиції займає Закарпатська, Одеська і Миколаївська області – 96,5%, 84,8% і 84,5% відповідно. Найнижча частка особистих селянських господарств у виробництві Київської та Черкаської областей (25,8% і 21,7% відповідно).

Чисельність великої рогатої худоби в господарствах населення у 2015 р. порівняно з 2010 р. зросла на 6,3% і становила 131,9 тис. гол., у тому числі чисельність корів – на 0,2 тис. гол. Це позитивний чинник, адже впродовж останніх років у сільськогосподарських підприємствах відбулось зменшення чисельності худоби, що безпосередньо вплинуло на виробництво тваринницької продукції в області. Найбільшою частка поголів'я худоби та птиці є у поліських районах області.

У 2015 році у господарствах населення чисельність ВРХ склала 201,8 тис. голів, у тому числі 123,4 тис. голів корів. Питома вага ВРХ у домогосподарствах є провідною (65,4 % від загальнообласного показника), на відміну

сільськогосподарських підприємств (34,6%). Найбільша кількість ВРХ знаходиться у господарствах населення Горохівського (23,6 тис. голів, 11,8% до загальної чисельності поголів'я ВРХ району, що утримуються усіма категоріями господарств), Ковельського (22,3 тис. голів, 18,8%) та Луцького (20,8 тис. голів, 67,5 %) районів. Найменшою вона є у Шацькому районі (3,1 тис. голів, 86,2% до загальної чисельності поголів'я ВРХ району, що утримуються усіма категоріями господарств). Відповідно, у вище перерахованих районах знаходиться і найбільше поголів'я корів – Горохівському та Ковельському районах (12,1 тис. голів) – 23,4 % від обласної чисельності корів, що утримуються в особистих категоріях господарств.

У господарствах населення Волинської області поголів'я свиней нараховує 310,1 тис. голів, що становить 77,5% від усіх категорій господарств. Порівняно із 2010 роком його чисельність зменшилась на 20,4 тис. голів. Серед районів, за поголів'ям свиней у господарствах населення, першість утримує Рожищенський район (30,9 тис. голів), на другому місці (27,5 тис. голів) – Луцький район. На вищевказані райони припадає 18,9% від поголів'я свиней, що утримуються в особистих селянських господарствах Волинської області. Найменшим цей показник є у Шацькому районі (4,1 тис. голів), який має найнижчі показники по сільському господарству в цілому.

У Волинській області поголів'я овець та кіз є малочисельним та зосередженим у Маневському (1,7 тис. голів), Ковельському (1,6 тис. голів), Ратнівському і Турійському (по 1,5 тис. голів) районах.

Особисті господарства населення у 2015 році виробили 390,1 тис. т молока (83 % від загального обсягу виробництва молока в області). Найбільшими виробниками молока є особисті господарства населення Камінь-Каширського (35,8 тис. т), Горохівського (35,2 тис. т), Маневського (33,8 тис. т) та Ратнівського (29,7 тис. т) районів (Табл. 1).

Домогосподарствами у 2015 році реалізовано 62,2 тис. т худоби та птиці у живій вазі та 41,4 тис. т у забійній вазі, що становить 52 % до загального обсягу реалізованої продукції усіма категоріями господарств аналогічної продукції.

Розведення поголів'я овець та кіз створює передумови для виробництва вовни. Обласний показник виробництва вовни у господарствах населення становить 179 ц. Проте виробництво за останні роки скорочується через скорочення поголів'я овець та кіз (-13,4 %). У структурі виробництва вовни всіма категоріями господарств, на домогосподарства припадає 93,3%. Основними виробниками вовни в області є Маневський (32 ц) та Ратнівський (22 ц) райони, у яких знаходиться найбільше поголів'я тварин даної категорії. Середній річний настриг вовни від однієї вівці (у фізичній вазі) становить 2,3 кг.

У господарствах населення поголів'я птиці становить 5943,5 тис. голів і має тенденцію до щорічного збільшення починаючи від 2010 року, коли у досліджуваному регіоні було лише 3217,1 тис. голів

Найбільше поголів'я птиці припадає на домогосподарства Володимир-Волинського (1781,9 тис. голів), та Турійського районів (1025,4 тис. голів), а найменше у Шацькому районі (56,3 тис. голів).

Значною є питома вага особистих селянських господарств у виробництві яєць – 88 % від загальнообласного показника (164,5 млн. шт.). Лідерами з виробництва яєць є особисті господарства населення Горохівського (9,6 % до загального виробництва яєць господарствами населення області), Луцького (8,3 %) та Ковельського (7,3 %) районів. Розвиток птахівництва у цих районах тісно

пов'язаний виробничим ланцюгом із зерновим господарством [14].

Для визначення сумарного виробництва та порівняння виробництва різної сільсько-господарської продукції необхідно використати коефіцієнт переходу до умовних зернових одиниць, що наведені в Таблиці 2. Використовуючи даний коефіцієнт, нами була побудована картосхема, що дозволяє порівняти виробництво продукції тваринництва, абсолютні показники якої знаходяться в різних одиницях і не відображаються в грошовому еквіваленті (Рис. 1).

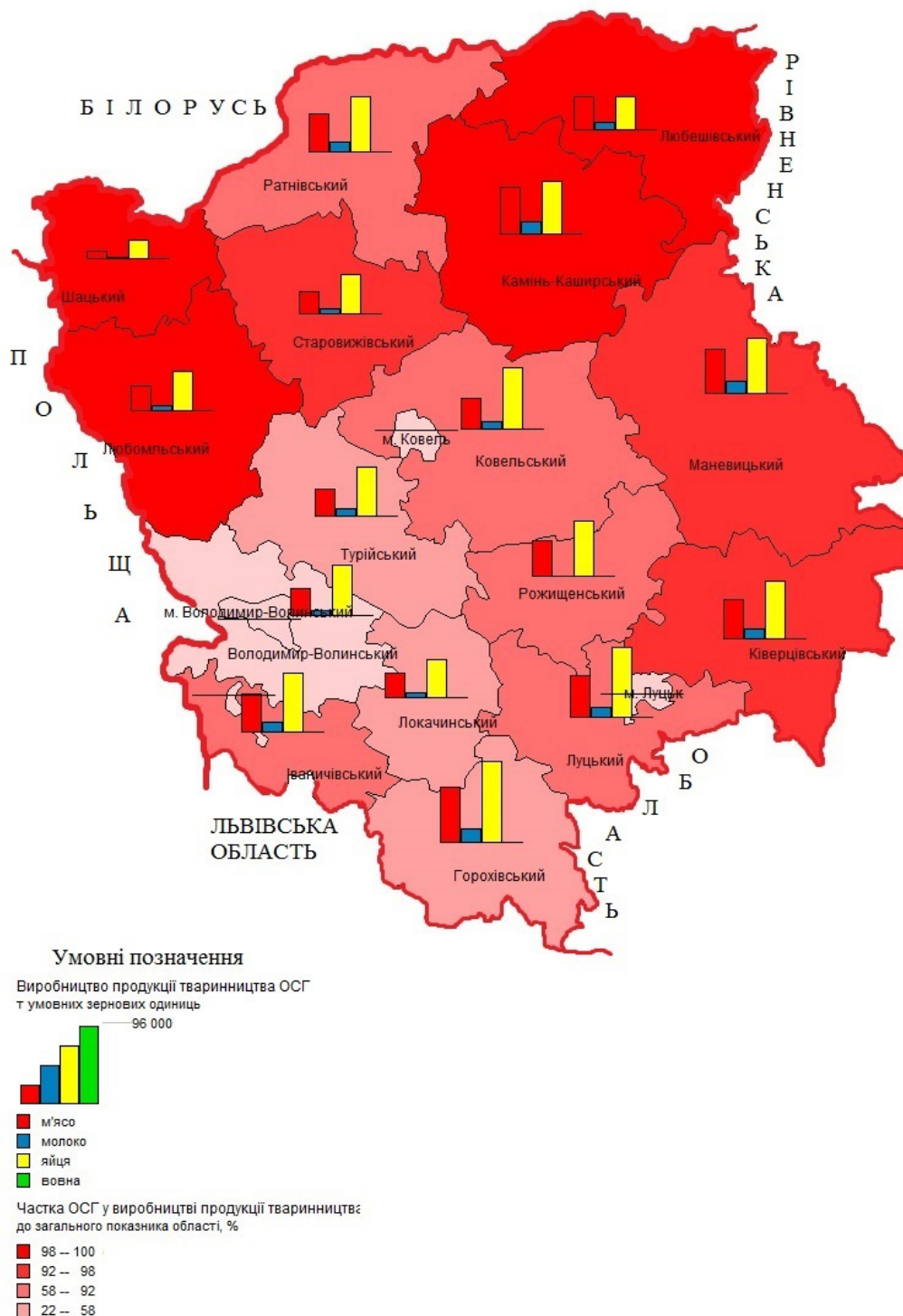


Рис. 1. Виробництво тваринницької продукції особистими селянськими господарствами Волинської області, 2015 р.

Таблиця 1.

Виробництво продукції тваринництва різними категоріями господарств у Волинській області, %

Район	М'ясо у забійній вазі, %		Молоко, %		Яйця, %		Вовна, %	
	СП і ФГ	ОСГ	СП і ФГ	ОСГ	СП і ФГ	ОСГ	СП і ФГ	ОСГ
Волинська область	56,3	43,7	17,8	82,2	12,2	87,8	6,7	93,3
Володимир-Волинський	92,6	7,4	24,5	75,5	0,0	100,0	9,1	90,9
Горохівський	63,6	36,4	36,8	63,2	0,0	100,0	33,3	66,7
Іваничівський	6,4	93,6	9,8	90,2	0,0	100,0	0,0	100,0
Камінь-Каширський	0,7	99,3	0,2	99,8	0,1	99,9	0,0	100,0
Ківерцівський	6,2	93,8	2,5	97,5	0,0	100,0	36,7	63,3
Ковельський	18,3	81,7	18,2	81,8	0,1	99,9	2,2	97,8
Локачинський	68,0	32,0	13,5	86,5	67,8	32,2	0,0	100,0
Луцький	25,2	74,8	51,1	48,5	14,5	85,5	0,0	100,0
Любешівський	0,5	99,5	0,2	99,8	0,0	100,0	0,0	100,0
Любомльський	3,3	96,7	1,4	98,6	0,0	100,0	0,0	100,0
Маневицький	11,3	88,7	1,3	98,7	4,0	96,0	0,0	100,0
Ратнівський	5,3	94,7	25,1	74,9	0,0	100,0	0,0	100,0
Рожищенський	41,3	58,7	7,8	92,2	29,1	70,9	1,6	98,4
Старовижівський	3,2	96,8	2,1	97,9	0,0	100,0	0,0	100,0
Турійський	85,0	15,0	28,5	71,5	0,0	100,0	43,4	56,6
Шацький	0,0	100,0	0,0	100,0	0,0	100,0	0,0	100,0

Таблиця 2.

Коефіцієнт переходу в умовні зернові одиниці

№	Вид продукції	Коефіцієнт	№	Вид продукції	Коефіцієнт
1	Пшениця	1	19	Помідори	0,8
2	Жито	0,9	20	Огірки	0,6
3	Кукурудза	0,9	21	Цибуля	2,0
4	Ячмінь	0,9	22	Яблука	0,5
5	Рис	1,4	23	Груші	0,7
6	Овес	0,8	24	Ягоди	3,1
7	Горох	1,4	25	Виноград	2,0
8	Гречка	1,4	26	Кавуни	0,2
9	Соя	2,0	27	Дині	0,7
10	Ріпак	2,0	28	М'ясо ВРХ	10,5
11	Картопля	0,3	29	М'ясо свиней	10,9
12	Картопля рання	0,4	30	М'ясо кролів	9,0
13	Цукрові буряки	0,4	31	М'ясо овець	12,5
14	Соняшник	2,2	32	М'ясо птиці	9,6
15	Буряки столові	0,3	33	Молоко	3,0
16	Морква	0,4	34	Вовна	40
17	Овочі	0,7	35	Яйця (1000 шт)	6,0
18	Капуста	0,3	36	Мед	25

Використовуючи умовну зернову одиницю, можна стверджувати, що в особистих селянських господарствах усіх адміністративних районах Волинської області переважає виробництво яєць

та м'яса, що спричинено не лише вищою рентабельністю даної сільськогосподарською продукцією, але й тим, що зберігається тенденція спаду поголів'я корів в усіх категоріях господарств, в тому числі і

в ОСГ, а також низькими закупівельними цінами на молоко.

Важливим чинником покращення становища особистих селянських господарств та збільшення в них виробництва продукції тваринництва у Волинській області є низка обласних регіональних програм розвитку, основними з яких є: «Програма розвитку тваринництва у Волинській області на 2012 – 2016 рр.» [11] та «Програма підтримки особистих селянських господарств у Волинській області на 2012-2016 рр.» [10].

Якщо перша програма передбачає підтримку тваринництва у сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах, то метою другої є забезпечення відповідно до законодавства підтримки особистих селянських господарств за кошти обласного бюджету, стимулювання виробництва і реалізації продукції, в першу чергу тваринницької, переробним підприємствам та на ринку, покращення умов для виробництва особистими селянськими господарствами трудомістких видів продукції, їх технічної оснащеності, підвищення зайнятості та доходів сільського населення, вирішення соціальних питань на селі [10].

Основна увага у програмі приділена вирішенню наступних питань: забезпечення кормами ОСГ, які замаються тваринництвом, фінансова підтримка у вигляді дотацій домогосподарствам в яких кількість поголів'я корів становить більше трьох голів, надання фінансової допомоги на дойльні апарати та здешевлення кредитів для особистих селянських господарств.

У результаті впровадження вищеперерахованих заходів у регіоні дослідження припинено негативну тенденцію щодо виробництва тваринницької продукції в особистих селянських господарствах та намічено тенденцію його нарощення. Позитивним зрушенням є те, що 91 % фермерських господарств Волинської області за допомогою державних регіональних програм розвитку сільського господарства були утворені на основі особистих селянських господарств, 1/3 із них спеціалізуються на тваринництві.

Проте існує ряд чинників, що негативно впливають на виробництво продукції тваринництва у Волинській області, а саме: недостатнє фінансування особистих селянських господарств, низькі закупівельні ціни на м'ясо та молоко, що призводить до його збитковості, проблеми із забезпеченням

господарств кормами, низька технічна забезпеченість і висока трудомісткість продукції [12].

Однією із важливих обставин, що негативно позначаються на розвитку тваринництва в домогосподарствах є складна демографічна ситуація на селі і депопуляція сільського населення. В селах залишаються переважно люди пенсійного та передпенсійного віку, які фізично не можуть утримувати у власному особистому господарстві худобу. Ще однією причиною є відсутність у достатньому обсязі концентрованих кормів [3].

Для збільшення обсягів виробництва високоякісної продукції тваринництва до рівня забезпечення потреби населення, підвищення ефективності функціонування галузі і формування відповідного експортного потенціалу з метою забезпечення конкурентоспроможності на світовому ринку необхідна постійна увага держави до проблем аграріїв та необхідність застосування комплексу законодавчих, цінових, фінансово-кредитних, бюджетно-дотаційних, зовнішньоекономічних методів впливу на стан розвитку агропромислового виробництва, галузі та економіки в цілому. Необхідним і своєчасним нині є державне регулювання розвитку інфраструктури на селі шляхом підтримки та стимулювання сільських кредитних спілок для задоволення потреб членів особистих селянських господарств [16].

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті дослідження встановлено, що особисті селянські господарства відіграють важливу роль у виробництві продукції тваринництва Волинської області, оскільки вони виробляють понад половину аналогічної продукції в регіоні і мають досить високі стійкі показники. Регулювання виробництва продукції тваринництва в домогосподарствах державними регіональними програмами дозволило забезпечити не лише власні продовольчі потреби, але й стабілізувати ринок продовольства регіону. Однак залишається ряд гострих проблем, що стримують розвиток ОСГ, зокрема недостатнє фінансування, низькі закупівельні ціни на продукцію тваринництва та високі ціни на комбікорми, низька технічна забезпеченість і висока трудомісткість продукції. Вирішення вище перелічених проблем сприятиме не лише подальшому розвитку досліджуваної категорії господарств, але й підвищенню життєвого рівня сільського населення Волинської області.

References

1. *APK Ukraini: stan, tendenciï ta perspektivi rozvitku: Informacijno-analitičnij zbîrnik* [Agro-industrial complex of Ukraine: current state, trends and prospects: Information and analytical collection]. Eds.: P. T. Sabluk et al. Vol. 4. Kyiv, 2000, 196 p. (In Ukrainian).
2. Borševs'kij P. P., Uškarenko V. O., Černûk L. G. *Regional'ni agropromislovi kompleksi Ukraini* [Regional agro-industrial complexes in Ukraine]. Kyiv: Naukova Dumka, 1996, 261 p. (In Ukrainian).
3. Gerčanivs'ka S. V. Rozvitok osobistih selâns'kih gospodarstv u Ternopil's'kij oblasti [The development of private farms in Ternopil region]. *Naukovij visnik Nacional'nogo universitetu bioresursiv i prirodokoristuvannâ Ukraini. Seriâ: Ekonomika, agrarnij menedžment, biznes* [Scientific Bulletin of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: economics, agricultural management, business], 2013, Vol. 181(1), pp. 60–65. (In Ukrainian).

3. Grekov S. A. Geografičnì osoblivostì sil's'kogospodars'kogo virobništva v osobistih selâns'kih gospodarstvah Černivec'koï oblasti [Geographical patterns of agricultural production in private farms in Chernivtsi region]. Author's abstract of PhD Thesis. Chernivtsi, 2007, 19 p. (In Ukrainian).
 4. Gricu V.S. *Strukturnì zrušennâ ta efektiivnìst' funkcionuvannâ regional'nih APK (na materialah Černivec'koï oblasti)* [Structural changes and functional effectiveness of the regional agro-industrial complex (the case of Chernivtsi region)]. Kherson, 2002, 152 p. (In Ukrainian).
 5. Dibrova A.D. Efektiivnìst' deržavnoï pidtrimki virobništva produkції tvarinnictva v Ukraïni [The effectiveness of state support for livestock production in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 2010, N. 9, pp. 54–60. (In Ukrainian).
 6. The Law of Ukraine "On individual farming". *Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni* [Bulletin of the Supreme Council of Ukraine], 2003, N. 29, p. 232. (In Ukrainian).
 7. Karpenko O. V. Tendencii rozvitku osobistih selâns'kih gospodarstv u kontekstì skladovoï ekonomičnoï bezpeki [Trends in development of private households in the context of economic security]. *Global and National Problems of Economy*, 2014, Vol. 2, pp. 43–49. (In Ukrainian).
 8. Nagirna V. Kyiv-Dnieper region: changes in agricultural specialization in terms of land resources environmental safety. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 2015, Vol. 75, pp. 46–54. Doi: 10.17721/2413-7154/2016.75.46-54. (In Ukrainian).
 9. Program for private farming support in Volyn region for 2012-2016. Access mode: <http://agrovolyn.com/program.php?news=46>. (In Ukrainian).
 10. Program for livestock development in Volyn region for 2012-2016. Access mode: <http://agrovolyn.com/program.php?news=45>. (In Ukrainian).
 11. Osobisti selâns'ki gospodarstva âk stabilizuûča lanka u virobničtvì produkції tvarinnictva Volins'koï oblasti [Individual farms as a stabilizing element in the production of livestock in Volhyn region]. *Produktivnìst' agropromislovogo virobništva. ekonomičnì nauki* [Effectiveness of agricultural production: economic sciences], 2013, Vol. 24, pp. 52–58. (In Ukrainian).
 12. Starkov A. Osnovnye položenîâ koncepcii razvitiâ semejnyh ferm [Concept of family farming development: the main provisions]. *APK: èkonomika, upravlenie* [Agro-Industrial Complex: Economics, Management], 1991, N. 1, p. 33. (In Russian).
 13. *Statističnij šoričnik Volins'koï oblasti za 2015 rik* [Statistical Yearbook of Volhyn region in 2015]. (Ed. M.Ì. Motil'). Lutsk: Main Department of Statistics in the Volyn region, 2016, pp. 115–151. (In Ukrainian).
 14. Suhij P.O., Župans'kij A.I. Metodìčnì pìdhodi do sučasnoï klasifikacii privatnih agrarnih gospodarstv naselennâ [Methodological approaches to modern classification of private agricultural farms]. *Geografiâ v informacijnomu suspil'stvi* [Geography in the information society], 2008, Vol. 2, pp. 188–190. (In Ukrainian).
 15. Černenko D. S. Rol' gospodarstv naselennâ u virobničtvì produkції tvarinnictva [The role of households in livestock production]. *Efektivna ekonomika* [Effective economy], 2015, Vol. 3. Access mode: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3924> (In Ukrainian).
 16. Šmatkovs'ka T.O. Klasterizaciâ rajoniv Volini v aspektì social'no-ekonomičnih umov funkcionuvannâ osobistih selâns'kih gospodarstv: metodìčnì zasadi ta ocinûvannâ rezul'tativ [Clustering of raions in Volhyn region in terms of socio-economic conditions for the functioning of private farms: methodology and evaluation of results]. *Deržava ta regioni. Seriâ: Ekonomika ta pìdpriëmniçtvo* [Countries and regions. Series: Economics and Business], 2008, N. 2, pp. 290–298. (In Ukrainian).
-

FOOD SECURITY IN THE REGIONS OF UKRAINE: NATURE, INDICATORS, TERRITORIAL DIFFERENTIATION

¹Natalia MEZENTSEVA, ²Oksana TRUSIJ

^{1,2}Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

¹provotarnat@ukr.net, ²trysij_o@ukr.net

Abstract: An important component of the global human security and national security is a food security. In conditions of the stable trend for reducing number of malnourished or starving people for the last 50 years, food scarcity now suffers every ninth inhabitant of the planet and the world food issues are called one of the major unsolved problems of modern society. Ensuring food security in Ukraine received considerable attention because of the socio-economic and political importance of this issue. An important aspect is spatial differentiation of food insecurity levels caused by not only the potential and real possibilities of agriculture and food production, but also by significant variation in income levels, age structure, urban and rural settling. Just this aspect of food security requires regular socio-geographical studies of food availability in Ukraine and its regions. Therefore this paper is aimed at the food security explanation, determination of its indicators and threats, analysis of spatial differentiation of food availability in Ukraine in terms of per capita foodstuff consumption and nutrition structure. For this we used quantitative methods of socio-geographic research, including statistical, comparative analysis, mapping of the regional differences in foodstuff consumption, correlation analysis to identify factors of food availability, cluster analysis to group regions by similarity of food consumption patterns.

Key words: food security, indicators, food consumption, region, spatial differentiation, Ukraine.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.61-70>

UDC: 911.3

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ, ІНДИКАТОРИ, ТЕРИТОРІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ

¹Наталія МЕЗЕНЦЕВА, ²Оксана ТРУСІЙ

^{1,2}Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

¹provotarnat@ukr.net, ²trysij_o@ukr.net

Анотація: Важливою складовою глобальної безпеки людства та національної безпеки країн світу є продовольча безпека. При стабільній за останні 50 років тенденції до скорочення чисельності тих, хто недоїдає чи голодує, дефіцит продуктів харчування нині відчуває на собі кожен дев'ятий житель планети, а продовольчу проблему світу називають однією з головних невирішених проблем сучасного суспільства. Забезпеченню продовольчої безпеки в Україні приділяється значна увага з огляду на важливе соціально-економічне та політичне значення цього питання. Важливим його аспектом виступає територіальна диференціація рівнів продовольчої безпеки, зумовлена не лише потенційними та реальними можливостями виробництва сільськогосподарської сировини і продовольства, але й суттєвими відмінностями в рівнях доходів населення, віковій його структурі, міському та сільському розселенні. Саме цей аспект продовольчої безпеки потребує проведення регулярних суспільно-географічних досліджень продовольчої доступності в Україні та її регіонах. Тому метою написання даної роботи є визначення сутності продовольчої безпеки, її індикаторів, загроз та аналіз територіальної диференціації продовольчої доступності в Україні за індикаторами споживання різних видів продовольства у розрахунку на одну особу та структурою харчування. Методика дослідження ґрунтується на використанні кількісних методів суспільно-географічних досліджень, зокрема, статистичного, порівняльно-географічного, картографічного для візуалізації регіональних відмін споживання різних видів продовольства, кореляційного аналізу для виявлення чинників продовольчої доступності, кластерного аналізу для групування регіонів за подібністю структури споживання продовольства.

Ключові слова: продовольча безпека, індикатори, споживання продовольства, регіон, територіальна диференціація, Україна.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.61-70>

UDC: 911.3

Постановка проблеми. Поняття продовольчої безпеки сформувалось в середині ХХ ст. і було пов'язане із необхідністю вирішення проблеми голоду та недоїдання в країнах, що розвиваються та створенням Продовольчої та сільськогосподарської

організації ООН. Генеральна Асамблея ООН у 1974 році прийняла резолюцію «Міжнародні зобов'язання з забезпечення продовольчої безпеки у світі», в якій світова продовольча безпека визначалась як «утримання стабільності на ринках продовольчих товарів при доступності базових продуктів харчування для всіх країн світу» [2]. В ухваленій ООН у

1974 році «Декларації про ліквідацію голоду і недоїдання» проголошувалось право людини на свободу від голоду, були введені поняття фізичної та економічної доступності продуктів харчування.

З часом визначення поняття «продовольча безпека» поступово змінювалося. У 1996 році на Всесвітньому продовольчому саміті було сформульовано визначення продовольчої безпеки як «забезпечення постійного фізичного, соціального та економічного доступу населення до достатніх, безпечних та корисних продуктів, які забезпечують його потреби і харчові переваги для активного і здорового життя» [8].

Перші дослідження продовольчої безпеки в Україні з'явилися у 90-х роках ХХ ст. і були пов'язані із значним скороченням обсягів сільськогосподарського виробництва в результаті глибокої економічної кризи. Визначення продовольчої безпеки було запропоноване в 2004 році в Законі «Про державну підтримку сільського господарства України» і визначалось як захищеність життєвих інтересів людини, що проявляється в гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу населення до продуктів харчування з метою підтримки його звичайної життєдіяльності.

Формулювання цілей статті. Проблеми продовольчої безпеки в Україні досліджуються вже тривалий час. Грунтовні наукові та практичні здобутки з даної проблематики стосовно сутності продовольчої безпеки, її критеріїв, індикаторів, загроз, управління процесом забезпечення достатнього рівня продовольчої безпеки представлені в працях Б. Пасхавера, П. Саблука, О. Скидана, В. Юрчишина та інших вчених-економістів. При цьому недостатнім є аналіз проблем територіальної диференціації продовольчого споживання та продовольчої доступності в регіонах України, виявлення регіонів з різним рівнем споживання продуктів харчування, структурою харчування населення та з'ясування чинників, які це зумовлюють. Саме тому **метою** написання даної статті є визначення сутності продовольчої безпеки, її індикаторів, загроз та аналіз територіальної диференціації продовольчої безпеки в Україні за індикатором споживання різних видів продовольства у розрахунку на одну особу та структурою харчування.

Виклад основного матеріалу. Категорія «продовольча безпека» трактується з використанням різних підходів. При цьому основний акцент робиться на здатність держави гарантовано забезпечити потреби населення у продовольстві в необхідному обсязі, асортименті і якості. Зокрема, продовольча безпека визначається як ступінь забезпеченості населення країни екологічно чистими і корисними для здоров'я продуктами харчування вітчизняного виробництва за науково-обґрунтованими нормами і доступними цінами при збереженні і поліпшенні середовища проживання; продовольча безпека – це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного.

Нами **продовольча безпека** визначається як постійна, стабільна доступність достатньої кількості продовольства для задоволення потреб населення [4]. Вона базується на наявності необхідних продовольчих ресурсів, які можуть гарантувати задоволення потреб населення у продуктах харчування на рівні обґрунтованих норм споживання.

Ступінь продовольчої безпеки держави оцінюється за такими складовими: рівень споживання продуктів харчування; якість продуктів харчування; доступність продуктів харчування; стан здоров'я населення; тривалість життя населення.

В якості **критеріїв продовольчої безпеки** держави можна використовувати наступні:

- рівень задоволення потреб населення в продуктах харчування відповідно з раціональними нормами споживання продовольства;
- рівень вмісту в продуктах харчування шкідливих для здоров'я людини речовин відносно встановленого нормативними документами гранично допустимого рівня їх концентрації;
- рівень фізичної та економічної доступності продуктів харчування різних соціальних груп населення;
- рівень забезпечення населення продуктами харчування з врахуванням імпорту продовольства;
- розміри стратегічного продовольчого резерву держави та оперативних продовольчих резервів.

В основі продовольчої безпеки лежать дві складові, з одного боку, **раціональна достатність продовольства**, а з іншого – здатність людей фізично та економічно його отримувати (**продовольча доступність**).

Фізичний аспект продовольчої доступності визначається можливістю виробити і доставити населенню продовольство відповідної якості та асортименту у обсязі, який необхідний для забезпечення повноцінного харчування населення. *Економічний аспект* визначається купівельною спроможністю населення, тобто можливістю купувати продукти харчування у кількості та асортименті, що забезпечує нормальний рівень життєдіяльності і здоров'я. Проблемними моментами при цьому є існування груп населення, які опинилися за межею бідності і не мають достатніх доходів для придбання мінімального набору продуктів харчування, структурна незбалансованість харчування за окремими складовими, низька і нестабільна якість продуктів харчування.

На фізичну та економічну доступність продовольства значною мірою впливають такі фактори як сталість продовольчого ринку; рівень розвитку агропромислового виробництва; ступінь незалежності продовольчого забезпечення населення регіону від зовнішніх джерел; агрокліматичний потенціал регіону [5].

Оцінка продовольчої безпеки ґрунтується на визначенні рівня споживання продукції на душу населення. Індикаторами виступають співвідношення фактичного та науково обґрунтованого рівнів споживання окремих видів продовольства в розрахунку на душу населення, енергетична

цінність харчових раціонів відповідно до науково обґрунтованих норм та рівень купівельної спроможності населення [6].

За рекомендаціями ФАО і Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), середньодобова норма харчування для однієї середньостатистичної людини має становити 2300-2400 ккал на добу. Цей показник відрізняється для різних осіб залежно від статі, віку, професії та природно-кліматичних умов. Споживання менше 1800 ккал на добу проявляється недоїданням, а менше 1000 ккал на добу – голодом. Якщо у споживанні продуктів харчування бракує не лише калорій, але й білків тваринного походження, жирів, вітамінів та мікроелементів, харчування називають неповноцінним.

Постановою Кабінету Міністрів України у 2007 році затверджено Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки [3]. В Методиці розроблено перелік основних **індикаторів продовольчої безпеки** та їх граничні межі:

1. Добова енергетична цінність раціону людини. Граничний її критерій встановлений у 2500 ккал на добу, при цьому 55% добового раціону повинні забезпечуватися за рахунок споживання продуктів тваринного походження.

2. Споживання основних видів продовольства та співвідношення між фактичним споживанням окремих продуктів і їх раціональними нормами. Граничними значеннями індикаторів є такі: споживання за рік на одну особу м'яса та м'ясо-продуктів не менше 83 кг, молока та молочних продуктів – не менше 380 кг, яєць – не менше 290 штук, цукру – не менше 38 кг, олії та інших рослинних жирів – не менше 13 кг, картоплі – не менше 124 кг; овочів та баштанних – не менше 161 кг, фруктів, ягід, горіхів і винограду – не менше 90 кг, хліба та хлібопродуктів – не менше 101 кг.

3. Запаси зерна у державних ресурсах. Граничним критерієм співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно прийнято рівень 17%, що відповідає 60 дням споживання.

4. Економічна доступність продуктів харчування. Граничним критерієм частки сукупних витрат на харчування у сукупних витратах домогосподарств вважається рівень 60%.

5. Диференціація вартості харчування за соціальними групами, що розраховується як співвідношення між вартістю харчування 20% домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20% домогосподарств з найменшими доходами.

6. Ємність внутрішнього ринку окремих товарних продуктів, як добуток споживання різних видів продуктів та середньорічної чисельності населення.

7. Продовольча незалежність. Граничним критерієм співвідношення між обсягом імпорту окремих видів продовольства та ємністю внутрішнього ринку прийнято рівень 30%.

Виділяють три рівні продовольчої безпеки

держави [5].

- мінімальний – забезпечення населення життєво необхідним мінімальним асортиментом продукції власного виробництва, нижче цього рівня виникає стан продовольчої залежності від імпорту сільськогосподарської сировини та продовольства;

- оптимальний – забезпечення населення не лише життєво необхідними видами продовольства, але й іншими, що дає змогу на оптимальному рівні підтримувати стан здоров'я і життєдіяльність населення;

- рівень самодостатності – забезпечення населення широким товарним асортиментом продовольства, при якому досягається повна продовольча незалежність.

Ступінь продовольчої безпеки на той чи інший період визначається переліком існуючих загроз, які можна об'єднати два блоки: зовнішній і внутрішній [4].

Зовнішній блок загроз продовольчої безпеки в Україні включає:

- скорочення традиційних ринків збуту сільськогосподарської сировини і продовольства;

- недосконалість зовнішньоекономічної діяльності в сільськогосподарському і продовольчому виробництві;

- недостатню ефективність інноваційних та інвестиційних процесів у сільському господарстві та харчовій промисловості.

Основними **загрозами внутрішнього блоку** для України є:

- несприятливі природні умови для вирощування сільськогосподарських культур;

- недостатність нормативно-правової бази для розвитку сільського господарства;

- непослідовність і безсистемність при здійсненні аграрних реформ;

- непривабливість сільськогосподарських товаровиробників як клієнтів комерційних банків;

- техніко-технологічна відсталість виробничого процесу в окремих галузях сільського господарства;

- скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та зменшення її надходження на переробні підприємства;

- відсутність дієвого механізму ціноутворення на продовольство та цінового паритету на сільськогосподарську сировину і продовольство;

- недостатня ефективність використання ринкової інфраструктури збуту сільськогосподарської продукції (аграрних та товарних бірж, аукціонів тощо);

- зниження рівня доходів населення та платоспроможного попиту на продукти харчування;

- недостатній рівень державної фінансової підтримки підприємств аграрної сфери.

Негативними наслідками дії зовнішніх та внутрішніх загроз є зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, погіршення її конкурентоздатності, зростання цін на продовольство, погіршення його якості, нестабільність фінансового стану підприємств, скорочення робочих місць та трудові міграції жителів сільської місцевості.

Загрози продовольчої безпеки за рівнем прогнозованості бувають:

- прогнозовані, які можна передбачити та вчасно провести заходи щодо їх профілактики і запобігання;
- не прогнозовані, які виникають внаслідок впливу не прогнозованих несприятливих для сільського господарства природних умов (сильні дощі, засухи, вимерзання тощо) і зумовлюють зниження урожайності сільськогосподарських культур та, відповідно, їх валового збору.

Продовольча безпека в світі має регіональні відміни. На глобальну продовольчу проблему в світі впливають: природні умови та ресурси (площа та структура сільськогосподарських угідь, агрокліматичні передумови, рельєф); розселення населення (чисельність населення, потреби та попит на продовольство); кон'юнктура на Світовому ринку сільськогосподарської продукції та продовольства; науково-технологічний прогрес; політична ситуація в світі.

В країнах, що розвиваються проживає понад 98% голодуючих та тих, хто недоїдає. Найбільша кількість з них мешкає в Азії (понад 65%) та в Африці (понад 28%). Переважна частина голодуючих проживає у таких країнах: в Азії – в Бангладеш, Бутані, Індії, Мальдівах, Непалі, Пакистані та Шрі-Ланці, в Африці – Ефіопії, Нігерії, Заїрі, Кенії, Уганді, Мозамбіку, Сенегалі, Гамбії, Малі, Чаді, в Латинській Америці та Карибському басейні – Гондурасі, Гватемалі, Сальвадорі.

Країнам, що мають проблему голоду та недоїдання, міждержавними організаціями та об'єднаннями на двосторонній чи багатосторонній основі надається продовольча допомога. Продовольча допомога включає надання безкоштовно або на умовах пільгових кредитів продовольства тим країнам, які цього потребують, а також передачу технологій, техніки та інших засобів виробництва для розвитку сільського господарства. 90% продовольчої допомоги в світі надають США та країни Західної Європи.

Норми раціонального харчування, рекомендовані Українським НДІ гігієни харчування передбачають добову калорійність 2928 ккал. Перевищення верхньої межі раціонального харчування породжує проблему переїдання та надлишкової ваги для населення.

В Україні також розраховуються мінімальні норми споживання різних видів продовольства, тобто такі обсяги споживання, які є обов'язковими для нормального функціонування людського організму. Мінімальні норми визначають нижню межу необхідного надходження поживних речовин і розглядаються як порогові критерії продовольчої безпеки. Якщо норми верхньої межі раціонального харчування мають характер рекомендацій, то мінімальним нормам продовольчого споживання в Україні надано статус нормативного акту. Вони розраховуються на виконання Закону України «Про прожитковий мінімум» [7].

Крім мінімальних показників споживання, як граничних параметрів, доцільно порівнювати фактичне споживання з раціональними нормами, що є оптимальними параметрами продовольчого

забезпечення. Це зумовлено тим, що сутність продовольчої безпеки необхідно пов'язувати із забезпеченням нормальної життєдіяльності людини, яка визначається станом її здоров'я та можливостями інтелектуального розвитку. Індекси обсягів споживання продуктів харчування в регіонах України у 2015 році відносно раціональних норм наведені у табл. 1.

Рівень споживання продуктів харчування на одну особу в Україні у 2015 році відрізнявся від раціональних науково обґрунтованих фізіологічних норм. Стосовно м'яса і м'ясопродуктів він становив лише 61,5%, молока та молочних продуктів – 56,3%, плодів, ягід та винограду – 66,7%, риби та морепродуктів – 68,0% від раціональних рекомендованих норм. На рівні рекомендованих норм в Україні у 2015 році споживались овочі і баштанні культури, хлібні продукти та яйця.

У 2015 році порівняно з 1990 роком в Україні відбулося зниження рівня споживання окремих продуктів харчування. Так, споживання м'яса і м'ясних продуктів зменшилося майже на 25%, молока і молочних продуктів – на 44%, риби та рибної продукції – на 22%. Водночас в Україні зросло споживання овочів і баштанних культур на 26%, плодів, ягід та винограду – на 22%.

Щодо споживання продовольства на одну особу, то воно відрізняється в міських поселеннях і сільській місцевості України. Так, у містах на одну особу споживається більше, ніж у сільській місцевості, риби та морепродуктів, м'яса і м'ясопродуктів, а також фруктів, ягід і горіхів. У сільській місцевості в розрахунку на душу населення споживається більше, ніж у містах, картоплі, овочів, хлібних продуктів, цукру, молока та молочних продуктів. Зумовлено це нижчою купівельною спроможністю жителів сільської місцевості України та виробництвом продовольчої продукції в особистих селянських господарствах.

На рівень споживання продовольства на одну особу в регіонах України крім фізичної його доступності суттєво впливають такі складові економічної доступності, як рівень доходів та витрат на одну особу і рівень безробіття населення. Коефіцієнти кореляції цих показників з рівнем споживання різних видів продовольства на одну особу наведені в табл. 2.

Зокрема, високим рівнем кореляції із доходами та витратами населення характеризується споживання м'яса і м'ясопродуктів, плодів, ягід і винограду. Водночас, обернений зв'язок середнього рівня тісноти характерний для даних показників стосовно споживання хлібних продуктів та картоплі. Тобто, чим нижчий рівень доходів населення, тим більше таке населення споживає картоплі та хлібних продуктів. Пояснюється це традицією вирощування картоплі та значними обсягами її виробництва у домогосподарствах (до 94% від загального виробництва в Україні). Щодо споживання хліба, то цей продукт відноситься до категорії соціальних продуктів харчування, що мають низькі ціни, які регулюються державними структурами. Рівень безробіття має тісний обернений зв'язок із споживанням плодів, ягід та винограду, та середній

Таблиця 1.

Індекси обсягів споживання продуктів харчування в регіонах України
у 2015 році відносно раціональних норм

	Хлібні продукти, кг/ос.	М'ясо та м'ясо- продукти, кг/ос.	Молоко та молоко- продукти, кг/ос.	Яйця, шт./ос.	Картопля, кг/ос.	Овочі і баштанні культури, кг/ос.	Плоди, ягоди і виноград, кг/ос.
Вінницька	1,14	0,62	0,56	1,01	1,47	1,06	0,60
Волинська	1,10	0,61	0,58	0,94	1,43	0,95	0,49
Дніпропетровська	0,93	0,71	0,51	1,03	0,94	1,14	0,63
Донецька	1,07	0,64	0,45	0,87	0,83	0,88	0,45
Житомирська	1,08	0,59	0,61	1,05	1,42	0,96	0,52
Закарпатська	1,06	0,55	0,59	0,87	1,18	0,96	0,54
Запорізька	1,01	0,62	0,49	1,00	0,84	1,08	0,52
Івано-Франківська	1,11	0,50	0,68	0,89	1,48	0,84	0,49
Київська	0,86	0,76	0,59	1,08	0,95	1,01	0,80
Кіровоградська	1,09	0,64	0,55	1,03	1,19	1,08	0,50
Луганська	0,88	0,45	0,38	0,77	0,83	0,71	0,41
Львівська	1,00	0,57	0,62	0,93	1,46	0,93	0,54
Миколаївська	1,09	0,53	0,54	0,95	0,92	1,18	0,57
Одеська	1,02	0,58	0,51	0,96	0,88	1,05	0,67
Полтавська	1,08	0,60	0,59	1,06	1,16	1,17	0,58
Рівненська	1,00	0,56	0,56	1,00	1,35	0,88	0,45
Сумська	1,03	0,59	0,54	0,93	1,39	1,04	0,43
Тернопільська	1,07	0,58	0,62	0,99	1,27	1,02	0,46
Харківська	0,94	0,64	0,60	0,96	0,99	1,08	0,58
Херсонська	1,15	0,61	0,51	0,98	1,19	1,03	0,52
Хмельницька	1,11	0,59	0,61	0,99	1,35	0,85	0,62
Черкаська	1,20	0,64	0,60	1,02	1,26	1,10	0,54
Чернівецька	1,11	0,50	0,64	0,97	1,19	1,06	0,65
Чернігівська	1,12	0,55	0,63	0,96	1,40	1,05	0,48
АР Крим	...*	...	...	...	...	...	...
Граничні значення індикаторів продовольчої безпеки	101	83	380	290	124	161	90

* Дані відсутні

Таблиця 2.

Коефіцієнти кореляції показників економічної доступності продовольства в регіонах України
з рівнями споживання різних видів продовольства на одну особу у 2015 році

	Хлібні продукти	М'ясо та м'ясо- продукти	Молоко та молоко- продукти	Яйця	Картопля	Овочі та баштанні	Плоди, ягоди та виноград
Доходи населення	-0,46	0,72	0,12	0,57	-0,22	0,30	0,74
Витрати населення	-0,35	0,68	0,29	0,62	-0,12	0,40	0,77
Рівень безробіття	0,11	-0,37	-0,43	-0,38	-0,06	-0,42	-0,67

рівень оберненого зв'язку із споживанням молока, молокопродуктів, яєць, м'яса та м'ясопродуктів. Тобто, можливість стати безробітним суттєво знижує економічну доступність споживання даних видів продовольства.

Здійснено просторово-часовий аналіз споживання на одну особу за рік різних видів продовольства в регіонах України за період 2000-2015 років. Результати аналізу є такими.

Споживання *м'яса та м'ясних продуктів* у 2015 році в Україні складало 50,9 кг на душу населення. З 2000 по 2013 рр. споживання м'яса щороку зростало, а впродовж 2014-2015 рр. – скоротилось. В Україні немає жодного регіону, у якому б споживання даного виду продовольства дорівнювало раціональним нормам (83 кг). Найбільше м'яса та м'ясних продуктів споживають у Київській та Дніпропетровській областях (понад 58 кг), а найменше – в Луганській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях. Рівень продовольчої доступності по цьому виду продукції в Україні дуже низький.

Територіальна диференціація споживання на душу населення м'яса та м'ясних продуктів в регіонах України представлена на рис.1. Стабільно впродовж 2010-2015 рр. максимальні показники споживання були характерні для Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Донецької, Харківської, Черкаської, Полтавської, Вінницької та Кіровоградської областей.

Споживання *молока та молочних продуктів* на душу населення суттєво знизилось порівняно з 2013 роком і становить 209,9 кг за рік. Чіткої тенденції впродовж 2000-2015 рр. щодо споживання даного виду продукції в Україні не простежувалось, вона була стрибкоподібною. В Україні відсутні регіони, у яких споживання молока та молочних продуктів перевищувало б мінімальні (353 кг) чи раціональні (380 кг) норми. Рівень продовольчої доступності по даному виду продукції в Україні є дуже низьким. Однак регіональні відміни у споживанні цієї продукції суттєві: найвищим споживання є у Івано-Франківській, Чернівецькій, Чернігівській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій та Житомирській областях (понад 230 кг), а найнижчим – в Луганській та Донецькій областях (менше 171 кг).

Територіальна диференціація споживання на душу населення молока та молочних продуктів в регіонах України представлена на рис. 2. Стабільно впродовж 2010-2015 рр. максимальні показники споживання були характерні для Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької, Волинської, Рівненської, Житомирської, Чернігівської, Тернопільської, Хмельницької, Львівської, Черкаської та Полтавської областей.

В Україні у 2015 році споживання *яєць* складало 280 штук на душу населення. Чіткої тенденції впродовж 2000-2015 рр. щодо споживання даного виду продукції в Україні також не простежувалось, вона була стрибкоподібною. Споживання яєць впродовж 2010-2014 рр. перевищувало раціональну норму (290 штук), а у 2015 році було нижчим за неї. У Київській і Полтавській областях споживання яєць є найвищим (понад 305 штук), а найнижче воно

у Луганській, Донецькій, Закарпатській та Івано-Франківській областях (менше 260 штук).

Споживання *риби та рибних продуктів* в Україні вкрай недостатнє. У середньому на душу населення за рік воно становить 13,6 кг при раціональних нормах – 20 кг, а мінімальних – 14 кг. Понад мінімальні норми риби та рибних продуктів споживається в Київській, Одеській та Миколаївській областях, а найменше – у Івано-Франківській, Закарпатській, Тернопільській та Хмельницькій. Рівень продовольчої доступності риби та рибних продуктів в Україні дуже низький.

Середнє споживання в Україні *хлібних продуктів* у 2015 році складало 103,8 кг на душу населення за рік. Чіткою впродовж 2000-2015 рр. є тенденція до щорічного зменшення споживання хлібних продуктів. В Київській, Харківській, Дніпропетровській та Луганській областях цей показник був меншим за раціональну норму (101 кг), в решті регіонів він перевищував раціональну норму споживання або був близьким до неї. Найбільше хлібних продуктів споживають жителі Черкаської, Херсонської та Вінницької областей (понад 115 кг), а найменше – Київської та Луганської (менше 90 кг). Рівень продовольчої доступності по даному виду продовольства в Україні в цілому є високим.

Територіальна диференціація споживання на душу населення хлібних продуктів в регіонах України представлена на рис. 3. Стабільно впродовж 2010-2015 рр. максимальні показники споживання характерні для Черкаської, Волинської, Чернігівської, Херсонської та Вінницької областей.

Споживання *цукру* на душу населення в Україні становить 37,6 кг і практично відповідає раціональним нормам. Понад раціональні норми його споживають у Черкаській, Вінницькій, Рівненській областях. Рівень продовольчої доступності по даному виду продукції в Україні є високим.

Фактичне споживання *олії* в Україні на одну особу також відповідає раціональним нормам споживання (13,0 кг за рік). Понад раціональну норму олії споживають у Вінницькій, Миколаївській, Черкаській та Одеській областях. Найнижчим споживання олії є в Сумській та Хмельницькій областях. Рівень продовольчої доступності в Україні по даному виду продукції в регіонах України є високим.

Споживання *картоплі* на душу населення в Україні перевищує раціональні норми і становить 135,5 кг при раціональній нормі 124 кг. Найбільше перевищення споживання характерне для Івано-Франківської, Житомирської, Волинської, Сумської, Чернігівської, Львівської та Хмельницької областей. Менше раціональних норм картоплі споживають у Донецькій, Луганській, Запорізькій та Одеській областях.

Чіткою впродовж 2000-2015 рр. є тенденція до щорічного майже незмінного споживання картоплі понад раціональні норми з незначними коливаннями в окремі роки. Даний продукт харчування має високий рівень продовольчої доступності.

Територіальна диференціація споживання на душу населення картоплі в регіонах України представлена на рис. 4. Стабільно максимальні



Рис. 1. Регіональна диференціація споживання м'яса та м'ясних продуктів на одну особу в Україні у 2010-2015 рр.



Рис. 2. Регіональна диференціація споживання молока та молочних продуктів на одну особу в Україні у 2010-2015 рр.

показники споживання впродовж 2010-2015 рр. характерні для таких регіонів, як Житомирська, Сумська, Волинська, Рівненська, Чернігівська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька та Вінницька області.

Споживання овочів і баштанних культур в Україні є достатнім. Чіткою впродовж 2000-2015 рр. була тенденція до щорічного збільшення споживання

овочів і баштанних культур із 101,7 кг на особу за рік у 2000 році до 160,8 кг – у 2015 році при раціональній нормі 161 кг. Найбільше даної продукції споживають жителі Дніпропетровської, Миколаївської та Полтавської областей (понад 180 кг), а найменше – Луганської, Івано-Франківської та Хмельницької. Рівень продовольчої доступності по даному виду продукції є дуже диференційованим для регіонів



Рис. 3. Регіональна диференціація споживання хлібних продуктів на одну особу в Україні у 2010-2015 рр.



Рис. 4. Регіональна диференціація споживання картоплі на одну особу в Україні у 2010-2015 рр.

України і залежить від природних умов і ресурсів регіону.

Споживання *плодів, ягід та винограду* в регіонах України є надзвичайно низьким і становить лише 59,9 кг при рекомендованих 90 кг на душу населення за рік. Впродовж 2000-2015 рр. чіткою була тенденція до збільшення споживання даного виду продукції. Найбільше плодів, ягід та винограду споживають жителі Київської та Одеської областей, а найменше – Сумської, Луганської, Рівненської та Тернопільської. У жодному регіоні даної продукції не споживається навіть на рівні мінімальних рекомендованих норм.

За показниками споживання вищеперерахованих продуктів харчування на одну особу за рік на основі кластерного аналізу методом Варда здійснено групування регіонів України за подібністю структури споживання та виділено шість кластерів регіонів (за відсутності даних АР Крим не віднесена до жодного кластера) (рис.5):

- кластер 1: Донецька і Луганська області, структура харчування населення яких погіршилась порівняно з періодом до 2014 року і формується під впливом достатнього рівня фізичної доступності продовольства, середнього рівня економічної його

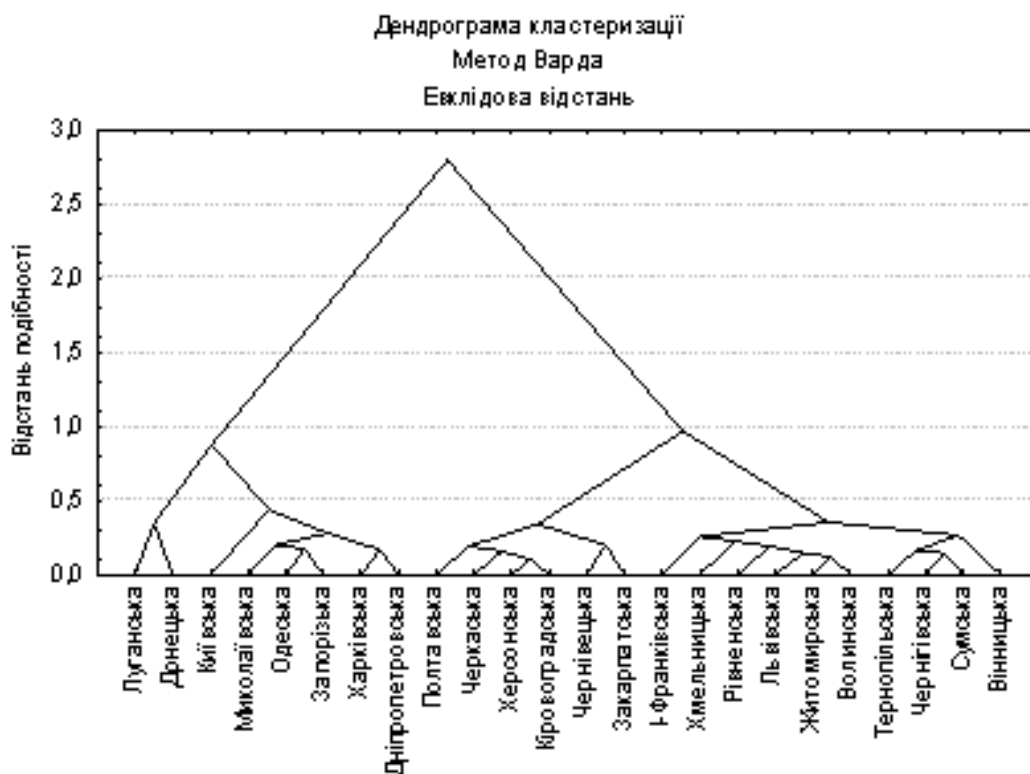


Рис. 5. Дендрограма кластеризації регіонів України за подібністю структури споживання продовольства у 2015 році

доступності та специфічних соціально-економічних умов життєдіяльності населення;

- кластер 2: Київська (в т.ч. м. Київ), Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Одеська та Миколаївська області, структура харчування населення яких визначається найвищим рівнем економічної доступності продовольства та широкою його пропозицією;

- кластер 3: Полтавська, Черкаська, Кіровоградська та Херсонська області, структура харчування населення яких визначається широким асортиментом власного виробництва продовольства, високим рівнем його фізичної доступності та натуралізацією бюджетів домогосподарств у сільській місцевості;

- кластер 4: Чернівецька та Закарпатська області, на структуру харчування населення яких суттєвий вплив має спеціалізація сільськогосподарської діяльності, значні обсяги виробництва продовольства у домогосподарствах, низький рівень економічної доступності продовольства;

- кластер 5: Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Житомирська, Волинська та Хмельницька області, структура харчування населення яких формується під впливом спеціалізації сільськогосподарської діяльності та високого рівня фізичної його доступності, а також обумовлена натуралізацією бюджетів домогосподарств у сільській місцевості;

- кластер 6: Чернігівська, Сумська та Вінницька області, структуру харчування населення яких визначають спеціалізація сільського господарства та значні обсяги виробництва продовольства в домогосподарствах.

Висновки. В результаті проведеного дослідження продовольчої безпеки регіонів України можна зробити ряд висновків. Виходячи з розуміння продовольчої безпеки як постійної, стабільної доступності достатньої кількості продовольства для задоволення потреб населення, найдоцільніше для її аналізу як критерій використовувати рівень фізичної та економічної доступності продуктів харчування для населення. На рівень продовольчої безпеки впливає ступінь прояву внутрішніх та зовнішніх загроз. Для України характерна суттєва територіальна диференціація продовольчої безпеки. Найсуттєвіший вплив на споживання продовольства на одну особу в регіонах України має економічна доступність продовольства. Просторово-часовий аналіз споживання різних видів продовольства на одну особу за рік в регіонах України за період 2000-2015 років дає можливість визначити тенденції споживання різних видів продовольства, виявити регіони стабільно різних рівнів споживання продовольства. На основі кластерного аналізу за подібністю структури споживання продовольства в Україні доцільно виділяти шість кластерів регіонів.

References:

1. *Balansi ta spoživannâ osnovnih produktiv harčuvannâ naselennâ Ukraini za 2015 r.* [Balances and consumption of basic foodstuffs by population of Ukraine in 2015] / Executive ed. O. M. Prokopenko. Kyiv, 2016, 54 p. Mode

of access: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2016/zb/07/zb_bsopch2015pdf.zip (In Ukrainian).

2. Gošovs'ka V.A. Social'na dominanta nacional'noi bezpeki [Social dominant of national security]. *Strategična panorama* [Strategic Panorama], 2003, № 2, pp. 94-99. (In Ukrainian).

3. *Deâki pitannâ prodovol'čoi bezpeki: Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni vid 5 grudnâ 2007 r. №1379* [Some questions of food security. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 5, 2007. № 1379]. *Oficijnij visnik Ukraïni* [Official Bulletin of Ukraine], 2007, №93, p. 3405. (In Ukrainian).

4. Mezenceva N.Î. Prodovol'ča bezpeka i regional'ni prodovol'či rinky v Ukraïni [Mezentseva N. Food safety and regional food markets in Ukraine]. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 2001, Vol. 50, p. 150-155. (In Ukrainian).

5. Mezenceva N.Î. Ocinka prodovol'čoi dostupnosti u regionah Ukraïni [Mezentseva N. Assessment of food availability in the regions of Ukraine]. *Visnik Kiïvs'kogo universitetu. Geografiâ* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Geography], 2008, Vol. 55, p. 30-33. (In Ukrainian).

6. Mezenceva N.Î., Mezencev K.V. Regional'na prodovol'ča dostupnist' âk indikator prodovol'čoi bezpeki [Mezentseva N., Mezentsev K. Regional food availability as an indicator of food security]. *Regional'ni problemi rozvitku agropromislovogo kompleksu Ukraïni: sučasnij stan i perspektivi virišennâ* [Regional problems of agro-industrial complex of Ukraine: current state and prospects solution], Kyiv, 2002, pp. 40-41. (In Ukrainian).

7. Mezenceva N.Î., Trusij O.M. *Geografiâ agrarno-promislovogo kompleksu* [Mezentseva N., Trusii O. Geography of agro-industrial complex]. Kyiv, 2016, pp. 23-28. (In Ukrainian).

8. Sabluk P.T., Bilorus O.G., Vlasov V.Î. Prodovol'ča bezpeka Ukraïni [Food security in Ukraine]. *Ekonomika APK* [The Economy of AIC], 2009, № 10, p. 3. of access: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2016/zb/07/zb_bsopch2015pdf.zip (In Ukrainian).

9. Gošovs'ka V.A. Social'na dominanta nacional'noi bezpeki [Social dominant of national security]. *Strategična panorama* [Strategic Panorama], 2003, № 2, pp. 94-99. (In Ukrainian).

10. *Deâki pitannâ prodovol'čoi bezpeki: Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni vid 5 grudnâ 2007 r. №1379* [Some questions of food security. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 5, 2007. № 1379]. *Oficijnij visnik Ukraïni* [Official Bulletin of Ukraine], 2007, №93, p. 3405. (In Ukrainian).

SPATIAL PATTERNS OF BREAST CANCER MORBIDITY (THE CASE OF CHERNIHIV REGION)**¹Tetiana SHOVKUN, ²Vasyl KOSTIUK**

¹Gogol Nizhyn State University, Ukraine
²Chernihiv Regional Oncology Centre, Ukraine
¹tmshov@ukr.net

Abstract: The paper analyzes breast cancer morbidity in the female population of Chernihiv region. The research of current trends in morbidity and mortality of the female population due to breast cancer was conducted in several stages. The first stage provided for the collection of statistical information, the second stage involved the analysis of quantitative indicators. The analysis of the current epidemiological situation was conducted using a personalized database of the National Cancer Registry of Ukraine and indicators of health status, activities and resources for municipal health care institutions in Chernihiv region using the gross rates of morbidity and mortality. The final stage of the study was to determine the level of public health in view of breast cancer and investigation of its territorial differences within Chernihiv region. It was found out that the period of 2000-2015 was characterized by a clear trend of increasing morbidity and stabilizing mortality due to breast cancer both within the region and the country. However, the rate of breast cancer morbidity in female population in Chernihiv region is lower than in Ukraine. Stabilization of breast cancer mortality is associated with early cancer diagnostics, as well as introduction of new technologies for diagnosis and treatment of cancer.

Key words: health condition, female population, morbidity, mortality, age peculiarities.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.71-77>

UDC: 911.3

**ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАХВОРЮВАНOSTІ НА РАК МОЛОЧНИХ ЗАЛОЗ
(НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)****¹Тетяна ШОВКУН, ²Василь КОСТЮК**

¹Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Україна
²Чернігівський обласний онкологічний диспансер, Україна
¹tmshov@ukr.net

Анотація: У статті проаналізовано стан захворюваності жіночого населення Чернігівської області на рак молочних залоз. Дослідження сучасних тенденцій стану захворюваності та смертності жіночого населення від раку молочних залоз було проведено в кілька етапів. Перший етап включав в себе збір статистичної інформації, другий етап – аналіз кількісних показників. Аналіз сучасного стану епідеміологічної ситуації захворювання на рак молочних залоз був проведений на основі персоніфікованої бази даних Національного канцер-реєстру України та показників стану здоров'я населення, діяльності та ресурсного забезпечення комунальних закладів охорони здоров'я Чернігівської області з використанням грубого показника захворюваності та смертності. Завершальним етапом дослідження стало визначення рівня соціальної напруженості і встановлення її територіальних відмінностей в межах Чернігівської області. Проведено порівняння стану захворюваності та смертності жіночого населення від раку молочних залоз в Чернігівській області та в Україні, а також здійснено групування адміністративних районів Чернігівської області за рівнем соціальної напруженості відповідно до показників стану здоров'я жіночого населення, що пов'язані з раком молочних залоз. Виявлено, що за період 2000-2015 років спостерігається чітка тенденція до збільшення показника захворюваності та стабілізація показника смертності від раку молочних залоз як в межах області, так і у межах країни. Показник захворюваності жіночого населення на рак молочних залоз у Чернігівській області є меншим, ніж в Україні. Стабілізація показника смертності пов'язана із виявленням раку молочних залоз на ранніх стадіях, а також впровадженням новітніх технологій діагностики і лікування злоякісних новоутворень.

Ключові слова: стан здоров'я, жіноче населення, захворюваність, смертність, вікові особливості, територіальна структура.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.71-77>

UDC: 911.3

Постановка проблеми. Серед багатьох складних проблем, які сьогодні переживає Україна, найбільше занепокоєння викликає стан здоров'я населення. Аналізуючи основні тенденції стану здоров'я населення України за останні роки, можна

чітко простежити погіршення його стану. Злоякісні новоутворення разом із серцево-судинними хворобами є одними з домінуючих у структурі захворюваності населення. Для них характерною є складність своєчасної діагностики, висока вартість і важкість лікування та значний рівень інвалідизації.

Аналіз вікової структури захворюваності на злоякісні новоутворення для жіночого населення вказує на те, що найбільш вразливим є працездатний вік: 30–54 р. – 25,2%, 55–64 р. – 26,0%. Цей факт посилює соціально-економічну значимість проблеми боротьби із цим захворюванням. Перше місце серед злоякісних новоутворень усіх локалізацій у структурі захворюваності жіночого населення займає рак молочних залоз. В Україні, як і в Чернігівській області, відмічається збільшення показника захворюваності раку молочних залоз. Соціально-економічна значимість проблеми також полягає в тому, що питома вага у структурі смертності від раку молочної залози серед жінок склала у 2015 році 20,1%. У віці 30–54 роки, що є найбільш працездатним, показник смертності складає 18,1% [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здоров'я населення є не лише об'єктом системи охорони здоров'я, а являє собою і соціально-демографічну характеристику. Питанню вивчення стану здоров'я жіночого населення, а також територіальним особливостям поширення захворюваності раку молочної залози присвячені праці як медиків так і географів. Серед медиків особливості епідеміології та алгоритм лікування раку молочної залози висвітлені у працях Туз Є.В., Романчук В.Р., Пономаревої О.В., Пивнюк В.М., Горбатюк Т.А., Осинського Д.С. та інших. Дослідженням впливу навколишнього середовища на виникнення раку молочних залоз займалися Пятчаніна Т.В., Огороднік А.М. Територіальні особливості захворюваності раку молочних залоз у Закарпатській області викладені у дослідженні Русин А.В. та Русин І.В., у Івано-Франківській області – Анурів А.В., Романчук В.Р., Крижанівської А.Є. Серед географів дослідження впливу навколишнього природного середовища на здоров'я населення та територіальний розподіл захворюваності хвороб різних класів вивчали Л. Немець, А. Корнус, О. Корнус, В. Шишук.

Метою нашого дослідження є виявлення соціальної напруженості від раку молочних залоз та встановлення її територіальних відмінностей у межах Чернігівської області. Основні завдання дослідження:

- проаналізувати особливості захворюваності жіночого населення на рак молочних залоз;
- встановити сучасні тенденції смертності жіночого населення від раку молочних залоз;
- виявити територіальні відмінності соціальної напруженості від раку молочних залоз у межах Чернігівської області.

Опис методики дослідження. Дослідження сучасних тенденцій стану захворюваності та смертності жіночого населення від раку молочних залоз було проведено в кілька етапів. Перший етап включав в себе збір статистичної інформації, другий етап – аналіз кількісних показників. Завершальним етапом дослідження стало визначення рівня соціальної напруженості і встановлення її територіальних відмінностей в межах Чернігівської області. Аналіз сучасного стану епідеміологічної ситуації захворювання на рак молочних залоз був проведений

на основі персоніфікованої бази даних Національного канцер-реєстру України та показників стану здоров'я населення, діяльності та ресурсного забезпечення комунальних закладів охорони здоров'я Чернігівської області з використанням грубого показника захворюваності та смертності, оскільки саме грубий показник відображає кількість нових випадків захворювань або смертей, що відбулися в популяції протягом року, віднесені до середньої чисельності цієї популяції в тому самому році, виражені через показник 100 тис. населення, і характеризує частоту захворювань або смертей в регіоні та використовується для аналізу епідеміологічної ситуації в регіоні. Картосхема побудована з використанням ГІС-технологій.

Результати дослідження та обговорення. У 2015 році в Україні було зареєстровано 345,9 випадків захворюваності на злоякісні новоутворення на 100 тис. осіб. У Чернігівській області цей показник є вищим і складає 369,2 випадків на 100 тис. осіб [2]. У структурі захворюваності жінок на першому місці як в Україні в цілому, так і в Чернігівській області зокрема, на першому місці стоїть рак молочної залози. В Україні даний показник складає 19,5%, в області – 18,1%. На другому місці знаходяться немеланомні злоякісні новоутворення шкіри і складають відповідно 12,8% та 13,9%. На третьому – злоякісні новоутворення тіла матки, з показниками 9,0% та 9,8% [2].

Слід зазначити, що питома вага основних нозологічних форм захворюваності у структурі захворюваності на злоякісні новоутворення серед жіночого населення України за останні десять років суттєвих змін не зазнала. У 2015 році питома вага раку молочної залози (яка є домінуючою у даній структурі) склала 19,5 % у співвідношенні до 19,9% у 2010 році. На другому місці залишилися немеланомні злоякісні новоутворення шкіри, які склали відповідно у 2015 році 12,8%, а у 2010 році – 13,0%. На третьому місці – злоякісні новоутворення тіла матки з показниками 9,0% та 8,5 % відповідно (Рис. 1).

Натомість чіткою залишається тенденція до збільшення показника захворюваності на рак молочної залози. Рак молочної залози – злоякісне новоутворення, яке здатне до активного метастазування і характеризується активним зростанням.

Виникненню і подальшому розвитку раку молочних залоз сприяють такі фактори:

- гормональні (пряма залежність між розвитком хвороби і рівнем статевих гормонів),
- вік (значне поширення хвороби з 35-річного віку),
- генетичні (підвищення ризику хвороби під впливом спадкового фактора),
- вживання жирів тваринного походження у великих кількостях,
- наявність доброякісних захворювань молочної залози,
- інші фактори (куріння, іонізуюча радіація, хімічні отрути) [6].

Аналіз захворюваності населення на рак молочних залоз дає підстави говорити про те, що збільшення показника захворюваності відбувається хвилеподібно. Але при цьому зберігається чітка

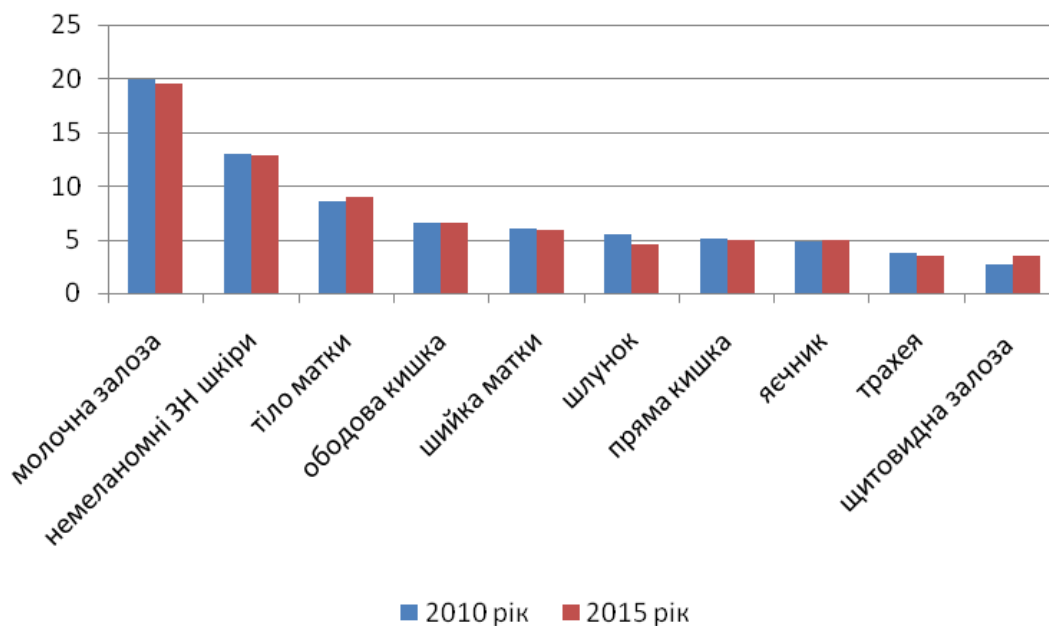


Рис. 1. Питома вага основних нозологічних форм злоякісних новоутворень у структурі захворюваності на злоякісні новоутворення жіночого населення України (складено на основі даних [3])

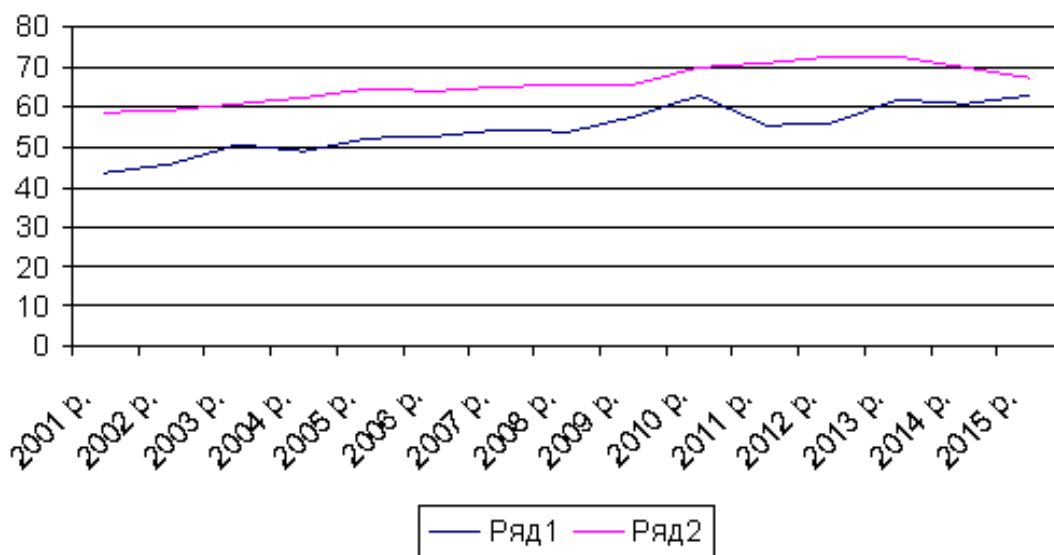


Рис. 2. Динаміка захворюваності жіночого населення на рак молочної залози (складено на основі даних [3]). Ряд 1 – показники захворюваності на рак молочної залози в Чернівецькій області; ряд 2 – показники захворюваності на рак молочної залози в Україні.

тенденція підвищення показника захворюваності як в межах Чернівецької області, так і в Україні в цілому. За останні 15 років в межах Чернівецької області збільшення захворюваності жінок на рак молочної залози відбулося у 1,4 рази, в межах України – в 1,2 рази (Рис. 2).

Серед злоякісних новоутворень захворюваність жіночого населення на рак молочної залози в Україні у 2015 році склала 67,3 випадків, а в Чернівецькій області – 62,1 випадків на 100 тис. осіб.

Областями, що мають показники захворюваності значно вищі за середньодержавні є: Миколаївська – 79,5, Кіровоградська – 78,2, Сумська – 76,8, Черкаська – 76,1, Дніпропетровська – 76,3, Запорізька – 72,2 випадків на 100 тис. жіночого населення. Найменші

показники захворюваності характерні для західних територій України: Івано-Франківська область – 45,3, Волинська – 45,7, Закарпатська – 46,1, Чернівецька – 47,0, Рівненська – 47,4 випадків на 100 тис. жіночого населення [3].

Чернівецька область за показником захворюваності на злоякісні новоутворення молочної залози на 100 тис. населення в межах України має показник, що є наближеним до середньоукраїнського. У той же час в межах області відмічаються територіальні відмінності показника захворюваності. Найбільші показники захворюваності у 2015 році зафіксовані у Варвинському та Чернівецькому районах – 99,7 та 91,5 випадків на 100 тис. жіночого населення відповідно. Серед інших районів області,

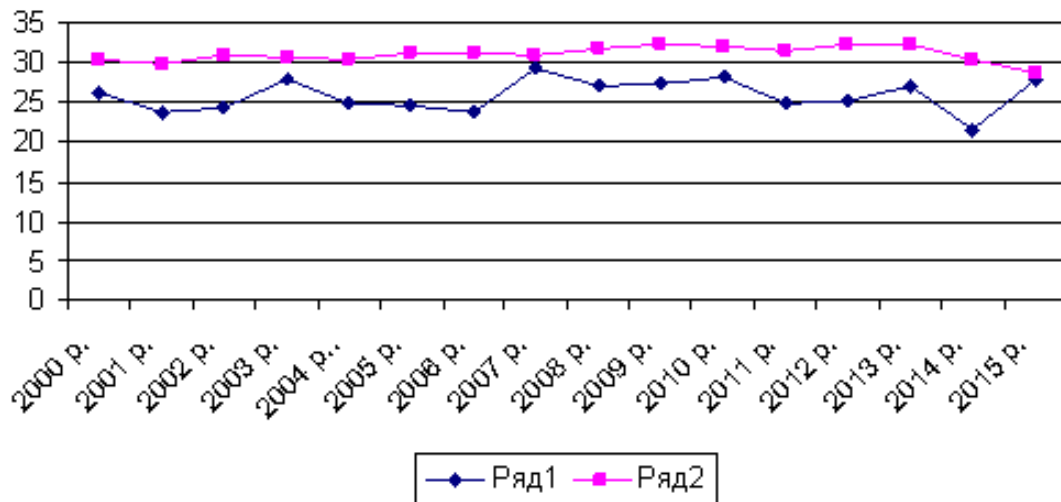


Рис. 3. Динаміка смертності від раку молочної залози (складено на основі даних [3]). Ряд 1 – динаміка смертності в межах Чернігівської області. Ряд 2 – динаміка смертності в межах України.

що мають показники вищі за середньообласні варто відмітити Щорський (75,6), Менський (74,9), Куликівський (73,6) та міста Чернігів (74,3) і Ніжин (70,4). Але в ряді областей зафіксовані показники, що більше ніж у два рази є меншими за середньообласні. У Бахмацькому та Ічнянському районах показник захворюваності склав 28,2, а у Сосницькому – 29,6 випадків на 100 тис. жіночого населення. Найменший показник захворюваності у 2015 році було зафіксовано у Ніжинському районі – 19,1 випадків на 100 тис. осіб.

У дослідженнях проведених В. В. Рудень та Д.С.Москв'як-Лесняк, що пов'язані з аналізом захворюваності жіночого населення на рак молочних залоз в Україні у 2000-2008 роках, встановлена аналогічна тенденція. Вони здійснили групування адміністративних областей України за особливостями поширення захворюваності жінок на рак молочних залоз. Відповідно до даного групування, територія Чернігівської області віднесена до третьої категорії із п'яти. Найкраща ситуація відмічалася у Західному регіоні [7]. Власне дана тенденція відмічена у дослідженнях, які були проведені Русин А.В. та Русин І.В з вивчення раку молочних залоз в Закарпатській області. Ними встановлено, що рак молочних залоз у жінок у Закарпатській області зустрічається рідше, ніж в Україні. Крім того, цікавим є дане дослідження в контексті встановлення різниці в захворюваності і смертності міського і сільського населення. Авторами підтверджено, що такі показники є вищими серед міського населення [9].

За показником питомої ваги основних нозологічних форм злоякісних новоутворень у структурі смертності жінок рак молочної залози у жіночого населення уже тривалий період займає перше місце. У 2010 році цей показник склав 20,7%, у 2015 році – 20,1%. Крім того, у 2015 році показник смертності від раку молочної залози в межах України склав 28,6 випадків на 100 тис. осіб жіночого населення. Показник смертності вищий за середньоукраїнський

відмічався у Запорізькій (37,5), Дніпропетровській (34,7), Полтавській (32,4), Кіровоградській (31,5) областях. Найменші показники смертності зафіксовані в Одеській (19,2), Закарпатській (20,4), Волинській (21,6) областях [3].

Чернігівська область має показник смертності від раку молочної залози наближений до середньоукраїнського і він складає 27,1 випадків на 100 тис. осіб жіночого населення. Серед районів Чернігівської області, які мають показник смертності, що майже у 3,5 рази є більшим за середньообласний слід назвати Срібнянський. У 2015 році показник смертності на 100 тис. жіночого населення у межах даного району склав 96,1 випадків, що є у 3,5 рази більшим за середньообласний. У 2,2 рази даний показник є більшим за середньообласний у Новгород-Сіверському районі і складає 60,6 випадків смертей на 100 тис. жіночого населення. Також високі показники мають Борзнянський (45,1), Сосницький (39,5), Чернігівський (38,7), Щорський (37,8) райони. Найменші показники смертності на 100 тис. жіночого населення в межах області у 2015 р. були зафіксовані у Ніжинському (6,4), Коропському (7,6), Прилуцькому (10), Ічнянському (11,3) Ріпкинському (13), Корюківському (13,6), Талалаївському (14) районах [5].

Але якщо в Чернігівській області зменшення показника смертності фіксується протягом останніх п'яти років, то в межах України така ситуація відмічається лише в останні три роки. Тому, у дослідженнях науковців, які були проведені у попередні роки мова йде про підвищення показника смертності [7,9]. Така нинішня тенденція можлива завдяки впровадженню новітніх технологій діагностики і лікування злоякісних новоутворень, а також виявлення раку молочних залоз на ранніх стадіях.

Виявлення раку молочних залоз на ранніх стадіях захворювання – одне з головних завдань лікаря, оскільки перебіг хвороби та виживаність залежать

від стадії захворювання. При лікуванні раку молочних залоз першої стадії виживаність протягом п'яти років складає 75-90%, другої – 73-85%, третьої – 40-57%. Найменший показник виживаності характерний для четвертої стадії раку, він складає лише 1%. [3]. Це має спонукати суспільство до запровадження ефективних профілактичних програм, проведення інформаційних компаній щодо особливостей перебігу захворюваності та ведення здорового способу життя. Крім того, раннє виявлення захворювань дозволяє зменшити витрати для проведення лікування, покращити якість життя хворого.

77,4% жіночого населення України мали у 2015 році I-II стадію нових випадків захворювання на злоякісні новоутворення молочної залози (згідно TNM), III – 13,0%, IV – 7,5%, не визначену – 2,1%. Найвищі показники виявлення раку молочних залоз I-II стадії зафіксовані у Вінницькій (94,6%), Хмельницькій (90,7%), Сумській (89,6%), Одеській (88,1%), Тернопільській (83%) областях. Показники, що є меншими за середньоукраїнські, відмічені у Рівненській (68,8%), Житомирській (70,7%), Дніпропетровській (71,3%), Запорізькій (71,4%), Полтавській та Чернігівській (по 72,2%) областях. Показник виявлення третьої стадії захворювання в більшості областей України має незначні коливання від середньоукраїнського. Але в ряді областей він є у 4-5 разів меншим. Такі показники зафіксовані у Вінницькій (2,7%), Сумській (4,3%), Волинській (5,6%), Тернопільській (5,6%) областях.

Ряд областей України мають показник виявлення IV стадії захворювання, що майже у 1,5 рази перевищує середньоукраїнський. Такими областями є Рівненська (12,7%), Житомирська (12,5%), Чернігівська (12,1%), Волинська (12,0%), Черкаська (11,3%), Кіровоградська (11,3%). У той же час у ряді областей фіксуються низькі показники виявлення IV стадії захворювання на рак молочних залоз. Серед них – Вінницька (2,3%), Сумська (3,2%), Хмельницька (3,5%), Одеська (4,1) та у м. Київ (3,7%).

У Чернігівській області даний показник склав: I-II стадії – 72,2 %, III – 14,5%, IV – 12,1%, не визначена – 1,2%. У межах області відмічені ряд районів у яких зафіксовано 100% показник нових випадків захворюваності I-II стадії. Це Талалаївський, Менський, Ніжинський райони. Високі показники зафіксовані також у Борзнянському (90%) та Варвинському (85,7%) районах. Але в області серед районів є такі, що мають показник виявлення раку молочних залоз на ранніх стадіях у 1,5 рази меншим, ніж середньообласний. У Варвинському, Ічнянському, Носівському та Сосницькому районах такий показник зафіксовано на рівні 50%. Показник виявленої третьої стадії захворюваності раку молочних залоз не зафіксований у таких районах як Семенівський, Сосницький, Талалаївський, Менський, Ніжинський, Варвинський. Але більше ніж у два рази він перевищує середньообласний показник у Новгород-Сіверському (42,9%), Ічнянському (33,3%), Носівському (30%) районах. Найбільш складною для лікування є четверта стадія

раку молочних залоз. Серед районів області, що має показник який у 4 рази перевищує середньообласний є Сосницький. Четверта стадія раку молочних залоз у даному районі встановлена у 50% випадків. У той же час у значній кількості районів (Борзнянському, Коропському, Куликівському, Менському, Ніжинському, Новгород-Сіверському, Ріпкинському, Талалаївському) не було зафіксовано захворювань раку молочних залоз із четвертою стадією. Такий високий показник може свідчити як про зміну ставлення жінок до свого здоров'я, так і про значну профілактичну роботу. Вочевидь, що переоцінка цінностей, зміна пріоритетів відбувалася не так давно. Адже у дослідженнях, проведених у попередні роки, автори, навпаки, відмічають значні рівні занедбаності при виявленні даної патології [7; 9].

Для орієнтовної оцінки стану організації онкодопомоги як допоміжний критерій використовують співвідношення рівня смертності та захворюваності. Пересічно в Україні у 2015 році такий показник склав 49,7. Тобто на кожні 100 зареєстрованих випадків захворювання на злоякісні пухлини припадає майже 50 смертей від даної патології. Показник співвідношення смертності та захворюваності раку молочних залоз для жіночого населення в Україні в цілому складає 42,5.

Найвищі показники зафіксовані у Івано-Франківській (59,8), Чернівецькій (53,6), Рівненській (53,4), Запорізькій (51,9), Полтавській (48,1), Житомирській (46,7) областях. Найменші показники зафіксовані у Одеській (30,5), Миколаївській (37,2), Вінницькій (37,9) областях та м. Києві (33,7). Чернігівська область має показник, що є трохи вищим за середньо український і він складає 43,6% (Таблиця 1). Аналіз причин високого рівня смертності по відношенню до захворюваності жіночого населення вказує на недоліки в організації онкологічної допомоги в зазначених регіонах і дозволяє вживати певних заходів по її удосконаленню.

Враховуючи територіальні відмінності показників захворюваності та смертності жіночого населення від раку молочних залоз, особливості статеві-вікової структури жіночого населення було здійснено групування адміністративних районів області за рівнем соціальної напруженості стану здоров'я жіночого населення, що пов'язані з раком молочних залоз. Групування було здійснено з використанням бального методу. У результаті такого групування райони області були об'єднані у наступні групи (рис. 4):

- у першу групу з найсприятливішим співвідношенням показників увійшов Ніжинський район;
- другу групу із сприятливим співвідношенням склали Ічнянський, Коропський, Корюківський, Ріпкинський, Талалаївський райони;
- третю групу склали райони із недостатньо сприятливим співвідношенням: Бахмацький, Бобровицький, Носівський, Прилуцький, Семенивський, Сосницький, Срібнянський;
- несприятливе співвідношення показників відмічене у районах, які були об'єднані у четверту

Таблиця 1.

Співвідношення показників смертності та захворюваності

Адміністративні одиниці	С п і в в і д н о ш е н н я показника смертності та захворюваності у %	Адміністративні одиниці	С п і в в і д н о ш е н н я показника смертності та захворюваності у %
Вінницька	37,9	Полтавська	48,1
Волинська	45,5	Рівненська	53,4
Дніпропетровська	45,5	Сумська	40
Житомирська	46,7	Тернопільська	45
Закарпатська	44,3	Харківська	43,7
Запорізька	51,9	Херсонська	41,8
Івано-Франківська	59,8	Хмельницька	44,2
Київська	42,6	Черкаська	40,3
Кіровоградська	40,3	Чернівецька	53,6
Львівська	41,1	Чернігівська	43,6
Миколаївська	37,2	м. Київ	33,7
Одеська	30,5	Україна	42,5

Розраховано на основі даних [3].

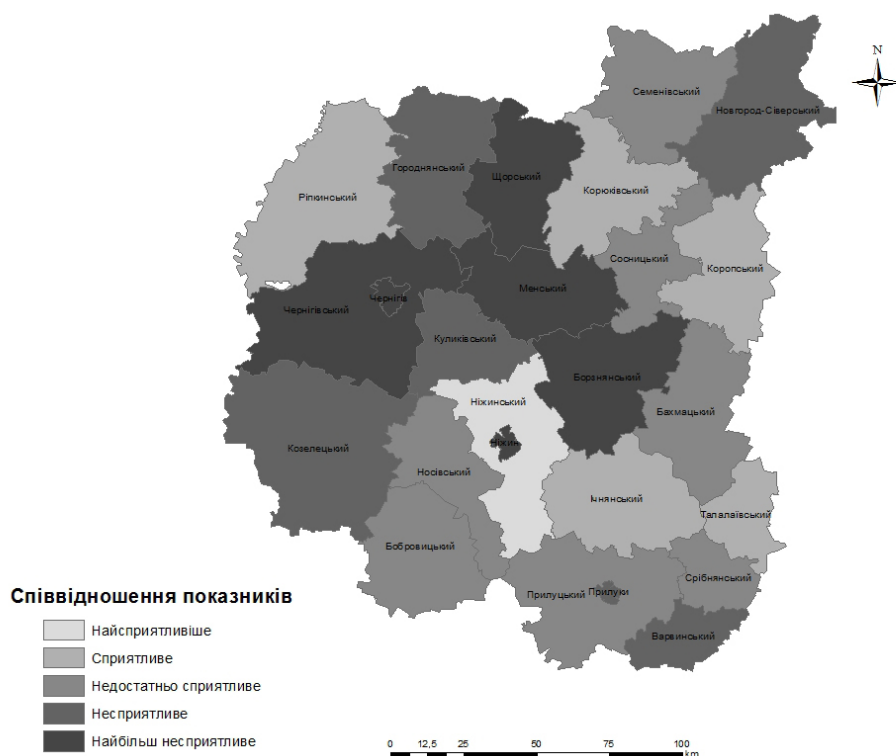


Рис. 4. Групування адміністративних районів Чернігівської області за рівнем соціальної напруженості від раку молочних залоз.

групу: Варвинський, Городнянський, Козелецький, Куликівський, Новгород-Сіверський та м. Прилуки;

- найбільш несприятливе співвідношення мають райони, які увійшли до п'ятої групи. Серед них Борзнянський, Менський, Щорський, Чернігівський райони та м. Ніжин та м. Чернігів.

Висновки. Проведений аналіз захворюваності на рак молочних залоз у межах України та Чернігівської області дозволяє зробити такі висновки:

1. Рак молочної залози займає перше місце серед злоякісних новоутворень усіх локалізацій у структурі захворюваності жіночого населення. Найбільш вразливим для захворюваності є працездатний вік жінок. У Чернігівській області показник захворюваності є меншим, ніж в Україні.

2. В області, як і в Україні в цілому, спостерігається тенденція до збільшення показника захворюваності на рак молочної залози та стабілізація показника смертності. Однією із причин, що привела

до стабілізації показника смертності, є виявлення раку молочних залоз у хворих з I-II стадією захворювання, що підкреслює необхідність впровадження скринінгової програми для виявлення раку молочних залоз.

3. У межах Чернігівської області відмічаються територіальні відмінності у стані захворюваності, смертності раку молочної залози. Проведене

групування адміністративних районів дало змогу виділити 5 груп районів за рівнем соціальної напруженості показників стану здоров'я жіночого населення, що пов'язані з раком молочних залоз.

4. Моніторинг стану захворюваності населення потрібно проводити і в майбутньому для здійснення об'єктивної оцінки стану здоров'я та визначення шляхів його поліпшення.

References:

1. Andriiv A.V., Romanchuk V.R., Kryzhanivska A.E. Osoblivosti epidemiologii ta kliniko-morfologichni harakteristiki raku moločnih zaloz u hvorih z riznih ekologičnih zon İvano-Frankivs'koї oblasti [Peculiarities of epidemiology and clinical-morphological characteristics of breast cancer in patients from different zones of Ivano-Frankivsk region]. *Onkologija* [Oncology], 2015, Vol. 17, N. 3, pp. 156–161. (In Ukrainian).
2. Epidemiology and statistics on breast cancer morbidity and mortality in Ukraine. Access mode: www/breast_cancer.org.
3. Rak v Ukraїni. Pidbirka šoričnih būleteniv ta inših publikacij nacional'nogo kancer-reēstru Ukraїni [Cancer in Ukraine. Annual selection of newsletters and other publications of the National Cancer Registry of Ukraine]. Access mode: www/ncru.inf.ua. (In Ukrainian).
4. Mezentseva N.I., Batychenko S.P. Suspil'no-geografične doslidžennâ zahvorûvanosti naseleonnâ: teoretični ta metodični osnovi [Human-geographical study of the population morbidity: theoretical and methodical fundamentals]. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 2012, Vol. 65, pp. 45–52. (In Ukrainian).
5. Pokazniki stanu zdorov'â naseleonnâ, diâl'nosti ta resursnogo zabezpečennâ komunal'nih zakladiv ohoroni zdorov'â Černigivs'koї oblasti za 2013-2014 roki [Indicators of health status, activities and resources for municipal health care institutions in Chernihiv oblast in 2013-2014] (Ed.: M. V. Bovda). Chernihiv, 2015, 256 p. (In Ukrainian).
6. *Rak moločnoї zalozi: simptomi, stadiї, likuvannâ* [Breast cancer: symptoms, stages, treatment]. Access mode: <http://diagnoz.net.ua/onkologiya>. (In Ukrainian).
7. Ruden V.V., Moskviak-Lesniak D.Ye. Epidemiologičnij analiz zahvorûvanosti žinok Ukraїni na zloâkisni novoutvorennâ moločnoї zalozi u 2000-2008 rokah [Epidemiological regularities of women morbidity on breast malignancy in Ukraine in 2000–2008]. *Ukraїna. Zdorov'â nacії* [Ukraine. National Health], 2011, N. 2, pp. 57–63. (In Ukrainian).
8. Ruden' V.V., Gutor G.T., Sidorčuk O.M. Pro krizovij stan u zdorov'ї naseleonnâ kraїni z rinkovimi peretvorennâmi [On the critical state of public health in the state under transition to market]. *Ohorona zdorov'â Ukraїni* [Healthcare in Ukraine], 2006, N 3-4 (22-23), pp.52–59. (In Ukrainian).
9. Rusyn A.V., Zholudeva L.O., Rusyn V.I., Odoshevska O.M., Devinyak O.T. Epidemiologiâ raku moločnoї zalozi v Zakarpats'kij oblasti [Oncoepidemiology of Breast Cancer in Transcarpathian Region]. *Ukrainian Journal of Surgery*, 2012, N. 4 (19), pp. 110–113. (In Ukrainian).

IMPACT OF SECESSION MOVEMENTS ON THE TERRITORIAL POLITICAL SYSTEM OF THE WESTERN EUROPEAN REGION

Liudmyla KOVALEVYCH

*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
ludmylakovalevych@gmail.com*

Abstract: Secessionism as a political and geographical phenomenon is characterized by a specific distribution area that allows researching its impact on different levels of the territorial political systems. This study examines the main influences of European secessionism on the political sphere of the region, which includes diversity of the political spectrum of modern Europe through the formation of non-governmental organizations at the European level and a number of secession regionalist parties at the national and regional level. Moreover, secession movements which are involved in the functioning of supranational EU institutions enhance their impact on regional and general policy of the EU. Most European ethno-regionalist parties are concentrated in three main areas (marine and oceanic coastline, the eastern periphery of the region and the area of the urban belt of Europe). The main component of secession movement's activity is the political one; as a result, they are primarily trying to achieve their goals through peaceful, democratic means. However, these movements become the factor of destabilization and disintegration of the political map of Europe which threaten European security, can lead to the formation of new states and change centers of power in the region.

Key words: secessionism, secession movements, regionalist party, territorial political system, European Union, political map.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.78-84>

UDC: 911.3

ВПЛИВ СЕЦЕСІЙНИХ РУХІВ НА ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ СИСТЕМУ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО РЕГІОНУ

Людмила КОВАЛЕВИЧ

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
ludmylakovalevych@gmail.com*

Анотація: Сецесіонізм як політико-географічне явище характеризується конкретною територією поширення, що дозволяє досліджувати його вплив на територіально-політичні системи різного рівня. У цьому дослідженні розглянуто основні впливи європейського сецесіонізму на політосферу регіону, до яких віднесено урізноманітнення політичного спектра сучасної Європи завдяки формуванню неурядових організацій на загальноєвропейському рівні та ряду сецесійних регіоналістських партій на національному та регіональному. Більш того, участь сецесійних рухів у функціонуванні наднаціональних інституцій Європейського Союзу посилює їхній вплив на регіональну та загальну політику ЄС. Більшість європейських партій етнорегіоналістського спрямування сконцентровано в трьох основних зонах (морське та океанічне узбережжя, східна периферія регіону та територія міського поясу Європи). В діяльності сецесійних рухів домінує політична складова і вони, в основному, намагаються досягти своїх цілей мирними, демократичними засобами. Водночас, ці рухи є чинником дестабілізації та дезінтеграції на політичній карті Європи, які ставлять під загрозу систему європейської безпеки, можуть призвести до утворення нових держав та зміни центрів впливу в регіоні.

Ключові слова: сецесіонізм, сецесійні рухи, регіоналістські партії, територіально-політична система, Європейський Союз, політична карта.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.78-84>

УДК: 911.3

Постановка проблеми. Сецесіонізм завжди є не тільки суспільно-політичним, а й політико-географічним явищем, бо фактично проектується на територію і може бути визначений на карті у вигляді зон (територій) поширення сецесіонізму. Розглядаючи територіально-політичний вимір сецесіонізму, науковцями було здійснено спроби типізації його за географічною складовою, зокрема його проекцією на політичний простір. Серед інших виділяється західноєвропейський різновид сецесіонізму, що характеризується переважанням дії

етно-конфесійного (з гіпертрофованою роллю мовного чинника) та соціально-економічного факторів. Багата історія регіону дозволяє широко використовувати історичний фактор (в основному, у формі древньої державності). І, оскільки проблема сецесіонізму не є винятково внутрішньодержавною, а чинить значний вплив як на сусідні держави, так і на політичну сферу регіону в цілому, дослідження та аналіз подібного впливу сецесійних процесів дозволяє оцінити існуючі та передбачити можливі зміни територіально-політичних систем на національному та наддержавному рівні.

Аналіз останніх публікацій і джерельної бази дослідження. Дослідженнями проблеми сецесіонізму займалися різноманітні вчені, як географи, так політологи. Зокрема, вагомий внесок в розвиток досліджень територіально-політичних систем здійснили Б. Яценко [8], М. Дністрянський, С. Трохимчук [7], сецесійних процесів А. Баранов [1], Н. Беліцер [2], Н. Фонсека [3], В. Лажнік [4], регіоналістських партійних систем Р. Дендой [9], Л. Девінтер [10], Д. Айхерт [11] та ціла плеяда інших вчених.

Основною метою даної роботи є дослідження та аналіз впливу сецесійних рухів на територіально-політичну систему західноєвропейського регіону, зокрема участь у міжнародних організаціях та наднаціональних інституціях Європейського Союзу, особливості впливу на безпекову та геополітичну ситуацію регіону.

Виклад основного матеріалу. Цикл розвитку сецесійних рухів підпорядкований логіці етнополітичної мобілізації. Вони починають в ролі культурно-історичних товаристів, тоді стають групами інтересів, а потім розділяються на терористичне крило і легальні партії («групи проникнення», *entryist groups*). Цей поділ, як зазначає А.І. Тевдой-Бурмулі, не перешкоджає загальному антицентралізму. Рівень неоднорідності сецесійного «поток» залежить від того, наскільки його субкультура включена в регіональну культуру [9]. Наприклад, «ШиннФейн» в Північній Ірландії та «Еррі Батасуна» в Країні Басків досить популярні, як і Ліга Півночі в Італії. Навпаки, рухи бретонців і савойців проти Франції, Баварська армія звільнення у ФРН – маргінальні, хоча й голосні угруповання.

Відмінною рисою західноєвропейського сецесіонізму є домінування політичних партій серед акторів, що його формують, і переважання «стандартизованої» політичної діяльності над іншими її формами. Відсутність серйозних перешкод для участі в регіональних та загальнодержавних виборах дозволяє навіть найбільш маргінальним рухам отримувати зовнішню респектабельність, як це відбувається у випадках окситанського, кастильського, ольстерського сецесіонізму тощо. Лише поодинокі рухи обмежуються громадсько-пропагандистською діяльністю. У той же час терористична діяльність, хоч і не є типовим інструментом політичної боротьби, досі притаманна деяким ідеологічно розвиненим рухам. У трьох випадках сецесіонізм виходить за рамки цивілізованого протистояння, оскільки представлений і терористичними групами: в Північній Ірландії (Ірландська республіканська армія), Країні Басків (Еускаді та Аскатасуна) і на Корсиці (Фронт національного звільнення Корсики); номінально вони діють і в Шотландії (Шотландська національно-визвольна армія), Бретані (Бретонська революційна армія) і на Сардинії (Рух за автономну Сардинію) [5].

Оскільки, політичні партії є одним із політико-географічних чинників і вагомим структурним елементом територіально-політичної системи суспільства, важливим проявом впливу сецесіонізму

на політосферу регіону є формування регіоналістських партій сецесійного спрямування [2]. Загалом, регіоналістські партії існують в більшості держав Європи, за винятком малих (таких, як Мальта чи Люксембург). Оскільки, більшість сецесійних рухів локалізовано на території чотирьох держав – Великої Британії, Італії, Іспанії та Франції – ці країни також характеризуються найбільшою кількістю регіоналістських партій. Виникнення та функціонування подібних партій та відповідних регіональних партійних систем є свідченням розвинутої регіональної політичної культури та чітко сформованої регіональної ідентичності. Це стосується так званого інструментального елемента регіональної ідентичності, коли жителі не просто усвідомлюють існування свого регіону та володіють знаннями про його географічні межі (когнітивний елемент) або оперують певним набором емоцій відносно нього (аффірмативний елемент), а коли регіон використовується як база для соціальної та політичної мобілізації населення і колективної діяльності. Отже, наявність регіоналістських партій можна вважати інституційною ознакою розвинутої регіональної ідентичності та високої політичної культури. В інакшому разі, подібні партії відсутні або ж їхня діяльність носить маргінальний характер.

Важливу роль у формуванні та функціонуванні регіоналістських партій відіграє територіальна основа, адже вони, насамперед, покликані захищати інтереси конкретного, у більшості випадків периферійного, регіону. Їхньою ключовою ознакою є прагнення реорганізації існуючої політичної сфери в країні та перерозподіл владних повноважень на користь регіонів за рахунок надання їм права на самоуправління. Однак, на думку Р. Дендой, сучасне зростання популярності регіоналістських партій не є простим відновленням конфлікту «центр-периферія», а часто несе в собі вимоги трансформації політичної та економічної структури держави, а інколи і перегляду її територіальних меж [9].

Серед регіоналістських партій можна виділити окрему групу етнорегіоналістських, діяльність та ідеологія яких спрямовані на захист їхньої регіональної ідентичності, яка може конкурувати або конфліктувати із загальнонаціональною. Вони відстоюють інтереси регіонально зосереджених етнічних, етнокультурних чи лінгвістичних спільнот з широким спектром вимог, які направлені на трансформацію відносин між регіоном і державою, створення нової незалежної держави або ж приєднання до іншої [10].

Етнорегіоналістські партії є досить поширеними в Європі (їх налічується близько сотні) як результат переважаючої дії етно-мовного чинника виникнення сецесіонізму. Оцінюючи особливості їхнього географічного розташування, ще дослідник Д. Сейлер відмітив, що більшість європейських партій етнорегіоналістського спрямування сконцентровано в трьох основних зонах. Першою є морська та океанічна периферія Європи (Північна Ірландія, Корсика, Країна Басків, Бретань та ін.). Саме периферійність цих територій, очевидно, дозволила зберегти їхні

лінгвістичні і культурні особливості. Друга зона охоплює східну периферію Європи, на території контакту католицької та православної релігій, Західної та Східної Європи (територія колишньої Югославії, Румунія, Україна). Нарешті, третьою зоною є регіони розміщені вздовж так званого «блакитного банана» (від південної Англії до півночі Італії). Ці території відповідають середньовічним автономним містам-державам (міський пояс Європи), які і визначали специфіку розвитку цього регіону (Фландрія, Північна Італія тощо) [9].

Серед великої кількості різноманітних типологій регіоналістських (етнорегіоналістських) партій найбільш вдало запропонував Р. Дендой. Його типологія ґрунтується на цілях регіоналістських партій, котрі пов'язані з бажаним рівнем самоуправління для своїх регіонів, і на ступені радикальності вимог. Таким чином, залежно від кінцевої мети діяльності партії, він виділяє три головні типи: протекціоністські, децентралістські і сецесійні регіоналістські партії, які поділяються на менші підтипи (табл. 1). Причому, в одному і тому ж регіону можуть діяти партії як, наприклад, децентралістського, так і сецесійного спрямування (Країна Басків, Каталонія, Бельгія та ін.).

В рамках даного дослідження нас цікавлять саме сецесійні партії, тож розглянемо їх детальніше.

Сецесійні партії ставлять собі за мету домогтися виходу регіону зі складу тієї держави, до якої він належить. Такого роду вимоги роблять ці партії найбільш радикальними серед регіоналістських партій. В їхній діяльності важливим аспектом є чітка територіальна ідентифікація регіону, який претендує на незалежність, а також проблема визнання цієї незалежності міжнародною спільнотою. Іншими словами, якщо діяльність протекціоністських та децентралістських партій несе в собі загрозу внутрішньодержавному порядку, то діяльність сецесіоністських партій може підривати міжнародний порядок, нести загрозу міждержавним відносинам та регіональній безпеці.

В структурі сецесіоністських партій виділяються індепендистські, іредентистські та реюніоністські (ратахістські) партії. Основною ціллю індепендистських партій є здобуття повної незалежності для свого регіону на основі права народу на самовизначення. До них належать партії, що діють на території Корсики, Країни Басків, Галіції, Уельсу, Шотландії. Сюди можна віднести і партії, серед вимог яких не тільки незалежність власного регіону, а й приєднання до нього сусідніх з ним регіонів тієї ж держави (каталонська ERC виступає за створення незалежної Великої Каталонії і включення в неї також Валенсії та Балеарських островів).

Дещо складніша ситуація з розумінням іредентистських та реюніоністських партій. Якщо іредентизм є відображенням позицій еліти держави стосовно втраченої території, то позиція еліти і мешканців власне цих територій матиме характер вже реюніонізму – бажання повернутися до складу своєї історичної батьківщини. Відповідно іредентистські регіоналістські партії – це партії, котрі не тільки

прагнуть незалежності від тієї держави до якої належить їхній регіон, але також виступають за приєднання до новоутвореної держави тих етнічних земель (іреденту), які в силу історичних обставин опинилися у складі інших держав. Класичним прикладом існування регіоналістського іредентизму є іспанська частина Країни Басків [9]. Частина партій цього регіону виступають за об'єднання всіх баскських земель, що входять до складу як Іспанії, так і Франції, в єдину державу басків (Euskal Herria).

І, нарешті, останнім підтипом сецесійних партій є реюніоністські партії. Реюніонізм значною мірою є відповіддю етнічних меншин певних держав на іредентистські настрої в своїх історичних батьківщинах по той бік кордону. Головною особливістю таких партій є не прагнення незалежності регіону, а тільки приєднання до іншої вже існуючої держави. Хоча варто зазначити, що в останні десятиліття реюніонізм окремих регіонів знаходить все менше підтримки іредентистів на етнічній батьківщині, що в значній мірі продиктовано загрозами розвитку міждержавних конфліктів між сусідніми державами. Так, реюніоністські настрої на Аланських островах згасли і перетворилися на автономістські після того як Швеція відмовилася піднімати питання про повернення островів зі складу Фінляндії. У франкомовному науковому дискурсі часто для позначення реюніонізму застосовується термін ратахізм (rattachism). Ратахізм – це рух у франкомовній Валлонії за її приєднання до Франції. Подібні партії також існують в бельгійській німецькомовній спільноті, а також Фландрії (виступають за приєднання до Нідерландів).

Регіоналістські партії, як і партії інших партійних родин, здатні поступово змінювати і адаптувати свої ідеологічні преференції в залежності від різних факторів: електоральних, демографічних, економічних і т.д. Рухомість ідеології регіоналістських партій торкається також радикальності їх устремлінь. Так, наприклад, галісійська партія BNG на початку свого існування стояла чітко на позиціях незалежності Галісії, однак з часом її вимоги сконцентрувалися навколо проблеми самоврядування та визнання національної ідентичності галісійського народу. Подібно валлійська партія Plaid Cymru, виступаючи спочатку за широке самоврядування, з 2003 року перейшла на позиції здобуття повної незалежності для Уельсу [10].

Регіоналістські партії протягом останніх десятиліть почали відігравати значно активнішу роль в рамках національних політичних систем багатьох європейських держав, зокрема йдеться про Іспанію, Бельгію, Великобританію та Італію. Також процес євроінтеграції значно активізував процеси регіоналізму, у рамках якого політичні партії є важливими акторами. Значні їхні зусилля зосереджені в рамках європейських структур і спрямовані на перерозподіл влади на користь регіонів.

Регіоналісти віддавна представлені у Європейському Парламенті. Так, у 1979 році в ньому 4 регіоналістські партії отримали місця: Національна партія Шотландії (SNP) долучилася до Європейських

Таблиця 1.

Регіоналістські партії на території Європейського Союзу

Рівень радикальності політичних вимог	Тип	Підтип	Характеристика вимог	Приклади
Слабкі вимоги	Протекційні	Консервативні	Визнання, захист	- Словенська партія Каринтії (тепер – EnotnaLista (Список Єдності))
		Партиципаторні	Участь, доступ	- SSW (Südschleswigsche Wählerverband) - PNV (Partido Nacionalista Vasco), Enbata, EMA (Ezkerreko Mugimendu Abertzalea), EB (Euskal Batasuna) (Франція)
Середні вимоги	Децентралістські	Автономістські	Влада, розподіл Повноважень	- Union Valdostane (Вальд'Аоста), - Union Democratique Bretonne (Бретань) - Union du Peuple Alsacien (Ельзас) - Convergencia i Unio (Каталонія) - Coalicion Galega та Esquerra Galega (Галіція) - Partido Nacionalista Vasco (Країна Басків в Іспанії)
		Федералістські	Влада, розподіл повноважень за федеративним принципом	- Fryske Nasjonale Partij (Нідерланди) - VU (Volsunie) (Фландрія) - RW (Rassemblement Wallon) (Валлонія) - FDF (Federalistes Democrates Francophones) (Бельгія)
		Конфедералістські	Влада, розподіл повноважень за федеративним принципом	- «Новий Фламандський Альянс» (Бельгія)
Радикальні вимоги	Сецесійні	Інependистські	Незалежність	- Movimentupa l'Autodertermina-zione, Corsica Viva, Unita Naziunalista, Corsica Nazione, Accolta Naziunale Corsa, Rinnovu Naziunale (Корсика) - Abertzaleen Batasuna (Країна Басків) - Asamblea Nacional-Popular Galega (Галіція) - Ligue Savoisienne (Савойя) - Plaid Cymru (Уельс) - Scottish National Party (Шотландія) - ERC (Esquerra Republicana de Catalunya) (Іспанія)
		Іредентистські	Незалежність і приєднання сусідніх етнічних територій	- Herri Batasuna/Euskal Herritarok та Eusko Alkartasuna (Країна Басків)
		Реюніоністські (ратахістські)	Приєднання до сусідньої держави	- Valdotanian Union (Італія) - Sudtiroler Volkspartei, Heimatbund та Sudtiroler Freiheitlichen (Південний Тіроль) - SinnFein (Північна Ірландія) - RWF (Rassemblement Wallonie France) (Валлонія) - Christliche Volkspartei та Heimattreue Front (Бельгія) - Vlaams National Verbond (Фландрія)

Прогресивних Демократів, Фламандський народний союз(VU) і Брюсельський Демократичний фронт франкофонів (FDF) вступили до Технічної групи безпартійних, а Південнотірольська народна партія (SVP) – до Європейської народної партії [11]. З часом представництво регіоналістських партій в Європарламенті постійно зростало, причому їхня приналежність до тієї чи іншої загальноєвропейської партії могла варіювати.

Також представники націоналістичних рухів активно співпрацюють на загальноєвропейському рівні. Так, у 1979 р. помірними націоналістами-автономістами, що представляють інтереси національних меншин і добиваються розширення їхніх політичних прав, був утворений «Європейський вільний альянс» (англ. *European Free Alliance, EFA*), який об'єднує, за власним визначенням, регіоналістські і цивільні національно-демократичні партії Європи, які виступають за повну політичну незалежність і суверенітет або деволюцію влади та набуття автономії відповідними регіонами. На сьогодні Членами EFA є 38 партій з 17 країн Європи, що мають досить широке представництво в органах влади: 12 депутатів Європарламенту (представники Шотландської національної партії, Партії Уельсу, Російський Союз Латвії, партії Каталонії та Валенсії), чисельні депутати національних парламентів та регіональних органів влади [3]. З 2004 року Альянс став європейською політичною партією. Водночас, варто відмітити, що деякі великі регіоналістські партії, такі як Ліга Півночі (Італія) чи Баскська націоналістична партія (Іспанія/Франція), на даний час вже не входять до Альянсу.

У 1985 р. 47 регіонів Європи об'єдналися в «Асамблею Європейських регіонів» (англ. *Assembly of European Regions, AER*), що проголосила такі програмні цілі:

- просування принципу взаємодопомоги та регіональної демократії;
- посилення політичного впливу регіонів у європейських інститутах;
- підтримка регіонів у розширенні Європи і в глобалізації;
- допомога у міжрегіональному співробітництві по всій Європі та за її межами.

В даний час АЕР об'єднує 300 регіонів з 34 країн, включаючи країни СНД, і 16 міжрегіональних організацій. Повноправними членами Асамблеї з України є Дніпропетровськ та Київ. Вона підтримує тісні зв'язки та постійно співпрацює з Радою Європи, різноманітними міжрегіональними асоціаціями, інституціями ЄС[2].

Варто відмітити, що несподіваний політичний успіх європейський сецесіонізм отримав завдяки утворенню ефективних союзів правих консерваторів і (зазвичай радикальніших) лівих, прикладом чого є перебіг та результати електоральних процесів у Каталонії та Країні Басків. Зростання громадської підтримки та зміна політичної ситуації на користь здобуття незалежності або, принаймні, вищого рівня автономії завдячує виходу на національну та міжнародну політичну арену більш поміркованих і

респектабельних партій, які очолюють харизматичні лідери. На відміну від своїх радикальних попередників (які інколи вдавалися і до терористичних актів), нові лідери (каталонець Артур Мас, шотландець Алекс Сальмонд та ін.) підкреслюють намагання добитися своєї мети тільки у мирний, демократичний спосіб. Особливо вражаючим є приклад Великобританії, де політичні сили сецесійного спрямування і ті, що виступають за збереження цілісності держави, протягом 2012-2014 рр. продемонстрували здатність вести ефективний діалог з опонентами і пошук консенсусу шляхом компромісів і взаємних поступок [2]. І хоча референдум був програний борцями за незалежність Шотландії (55% опитаних проголосували проти), це стало зразком високої політичної культури та можливості вирішувати подібні суперечності шляхом переговорів.

Натомість у Каталонії через активну протидію центрального уряду проведення будь-якого референдуму було визнано неконституційним, і було здійснено лише опитування, яке відвідало 42% населення, під час якого 88% учасників проголосували за створення незалежної Каталонії [11]. Наприкінці 2015 року парламент Каталонії прийняв резолюцію про початок процесу набуття незалежності від Іспанії і було заявлено, що у другій половині вересня 2017 року буде проведено референдум, незалежно від згоди на це офіційного Мадрида.

Варто відмітити, що не лише сецесійні рухи здійснюють вплив на політосферу європейського регіону, але й водночас функціонування ЄС вносить певні зміни у діяльність таких рухів. Здавалося б, в умовах сучасної об'єднаної Європи зі зниженням функціональної ролі національних урядів сепаратизм втрачає всякий сенс. Проте, незважаючи на нерішучість ЄС щодо підтримки сецесійних рухів, європейська інтеграція надала нову можливість етнорегіоналізму для зміцнення своїх позицій. Стало зрозуміло, що інтеграція створила нову реальність, в якій вартість сецесії знизилася, а потенційні переваги (насамперед, економічні, зокрема відсутність митних та торговельних бар'єрів) суверенітету в інтегрованій Європі значно зросли. Відповідно змінилися і настрої сецесійних партій, які стали прихильнішими до ідеї об'єднаної Європи, ніж були раніше [11]. Також сецесія в межах об'єднаної Європи надає можливість об'єднання регіонів, що знаходяться в межах різних держав (Країна Басків, Каталонія тощо). Тому, більшість сецесійних рухів взяли на озброєння доктрину розділу деяких держав Союзу, залишаючи при цьому непорушними зовнішні кордони ЄС (Шотландська національна партія, Ліга Півночі, Фламандський блок)[3].

Безпосередньою перевагою євроінтеграції також є можливість участі сецесійних партій на європейському рівні, що забезпечує їхню легітимність, адже багато з них починали як маргінальні групи з невеликою кількістю регіональної влади і ще меншою потужністю на державному рівні. Таким чином, вигравши місце в Європейському парламенті або отримавши повноваження в певній

загальноєвропейській інституції, сецесійні групи здобувають політичну видимість. Також євроінтеграція відкриває ширші можливості обходу нібито «репресивних» національних систем. Замість того, щоб впливати на політичну систему на державному рівні, регіоналістські партії можуть натомість звернути свою увагу на європейські владні структури. Таке явище вже навіть отримало назву «системного зсуву» влади [10]. І якщо Європа продовжить інтегруватися, і все більше суверенної влади та можливостей самостійного прийняття рішень переходитиме від суверенних держав на загальноєвропейський рівень, то це створить ще більші політичні стимули для регіоналістських груп європеїзувати свою діяльність і таким чином впливати на загальноєвропейську політику, зокрема і в питаннях підтримки регіональних рухів.

Окрім взаємодії сецесійних рухів на наддержавному рівні та інституціями ЄС, вони також впливають на адміністративно-територіальний устрій держав, де поширені. Таким чином, поруч з процесами євроінтеграції у більшості країн Європи відбувається регіоналізація. Хоча форми регіонального самоуправління всюди відрізняються, прослідковується певна загальна тенденція: розширення вимог регіонів щойно починається процес передачі їм повноважень. В Іспанії, де двигуном регіоналізації виступають Каталонія та Країна Басків, сьогодні вже сформувалися структури так званого «асиметричного федералізму». Навіть у такій централізованій державі як Франція в 2003 році було прийнято поправку до Конституції, яка закріпила «децентралізовану організацію» Республіки, і новий закон про децентралізацію, що представив численні повноваження місцевим органам самоуправління [6]. В результаті діяльності сецесійних партій також відбулася федералізація Бельгії. Таким чином, на сьогоднішній день у половині держав Євросоюзу регіональна влада має законодавчі повноваження і працює як «партнер» ЄС.

Проте у ряді випадків сепаратистські рухи не обмежуються парламентськими формами боротьби за розширення політичних прав національних меншин, а вдаються і до екстремізму. Ескалація протистояння із залученням терористичних методів боротьби призводить до використання державою сили чи навіть жорстоких репресій. Окрім того, що вони кидають виклик національному політичному устрою держави, кінцевою метою сецесійних партій і рухів є зміна міжнародного порядку. Це може викликати цілий комплекс ситуацій, починаючи від повного розпаду держави (у випадку Фламандського сецесіонізму), утворення нової держави (Шотландія) чи навіть приєднання відокремленої території до

вже існуючої сусідньої держави. Будь-який з цих сценаріїв призводить до якісних та кількісних змін на політичній карті регіону, геополітичної ситуації, перегляду кордонів та виникнення додаткових точок нестабільності. Це ускладнює політичну та економічну ситуацію в європейських країнах і не сприяє подальшій інтеграції в ЄС. Активність сецесійних рухів ставить під загрозу систему європейської безпеки, яка базується на суверенитеті, незалежності і територіальній цілісності держав, непорушності кордонів та мирному вирішенні конфліктів.

Висновки. Отже, сецесійні рухи впливають на територіально-політичні системи як національного (посилення регіоналізації та передача все більше повноважень регіонам), так наддержавного рівня. Регіоналістські партії, як важливий структурний елемент територіально-політичної системи суспільства, урізноманітнюють політичний спектр сучасної Європи. Деякі з них вже входять до транснаціональної Європейської народної партії, тобто формують правоконсервативну частину партійно-політичного спектра, що є частиною системного блоку. Відбувається утворення тактичних тимчасових союзів і пошук спільних інтересів між раніше більш чітко розмежованими політичними силами, що ускладнює сучасну політичну карту Європи. Налагоджуються тісні зв'язки регіональних лідерів з провідними інституціями та керівними органами Європейського Союзу. Налагоджуються також міжрегіональні мережі політичних партій та рухів на основі не так класичних партійних ідеологій, як знаходження спільних інтересів. Завдяки подібній діяльності сецесійних рухів на наддержавному рівні посилюється їхній вплив на регіональну та загальну політику ЄС. Доволі часто партії сецесійного спрямування здійснюють свою діяльність в обхід національного рівня, заявляючи про себе на загальноєвропейському.

І хоча вогнища сецесіонізму в Західній Європі вже давно перебувають в стані стійкої рівноваги і, зазвичай, у них на меті не створення незалежної держави, а досягнення максимальної національно-культурної, економічної та політичної автономії в рамках існуючих нині державних кордонів, останніми роками деякі сецесійні рухи здійснили ряд активних кроків у напрямі отримання незалежності (зокрема, в Каталонії та Шотландії). Окрім того, що вони кидають виклик національному політичному устрою держави, кінцевою метою сецесійних партій і рухів є зміна міжнародного порядку, що створює загрозу переділу політичної карти регіону, розхитування геополітичної ситуації, перегляду кордонів та виникнення додаткових точок нестабільності.

References:

1. Baranov A. Separatism v sovremennom mire: Politiko-territorial'nyj aspekt [Separatism in the Modern World: Political and Territorial Aspect]. *Čelovek. Soobščestvo. Upravlenie*. [Human. Community. Governance], Moscow, 2005, N 3, pp. 107–124 (In Russian).
2. Belicer N. Regional'na identičnist' i regional'nij separatizm u sučasnij Ėvropi [Regional identity and regional separatism in Modern Europe]. *Інститут громадського життя*, 2013. Access mode: <http://www.csi.org.ua/>

www/?p=2735 (In Ukrainian).

3. Fonseka N. Problemy separatizma v sovremennoj Evrope [The problems of separatism in modern Europe]. *Vestnik VGU. Serii : Istorii. Politologii. Sociologii*. [Bulletin of the VSU. Series: History. Political science. Sociology], Voronezh, 2013, Issue 1, pp. 170–174. (In Russian).

4. Lažnik V. Neviznani deržavni utvorennâ âk ob'êkti sučasnoï političnoï karti svitu [Unrecognized state entities as objects of modern political map of the world]. *Nauk. visn. Volin. nac. un-tu im. Lesi Ukraïнки. Geografičnî nauki*. [Scientific bulletin of Lesya Ukrainka Volyn National University. Geographical sciences], 2008, Issue 1, pp. 202–211. (In Ukrainian).

5. Popov F. *Geografiâ secessionizma v sovremennom mire*. [Geography of secessionism in the modern world]. Moscow, Novyj Hronograf, 2012, 672 p. (In Russian).

6. Slabous-Lušenko A. Regionalizaciâ ta її rol' u sučasnij sistemî mižnarodnih vidnosin [Regionalization and its role in contemporary international relations]. *Aktual'ni problemi mižnarodnih vidnosin*. [Actual problems of international relations]. Kyiv, 2010, vol. 94 (2), pp. 116–122. (In Ukrainian).

7. Trohimčuk S., Fedun' O. *Politična geografiâ svitu : navč. posib*. [The political geography of the world]. Kyiv, Znannâ, 2007, 422 p. (In Ukrainian).

8. Âcenko B. *Politična geografiâ ta geopolitika : navč. posib*. [Political Geography and Geopolitics]. Eds.: B. Âcenko, V. Stafijčuk, Ŭ. Brajčevs'kij. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, Libid', 2007, 255 p. (In Ukrainian).

9. Dandoy R. Ethno-regionalist parties in Europe: a typology. *Perspectives on Federalism*, 2010, Vol. 2 (2), pp. 194–220.

10. De Winter L. A Comparative Analysis of electoral, office and policy success of ethnoregionalist parties. *Regionalist Parties in Western Europe*, L. De Winter, H. Tursan, London, Routledge, 1998, pp. 204–247.

11. Eichert D. Separation amidst Integration: The Redefining Influence of the European Union on Secessionist Party Policy. *JIOS*, 2016, Vol. 7, Issue 2, pp. 63–77.

ESTIMATE AND PREDICTIVE MODEL OF REGIONAL GEODEMOGRAPHIC SYSTEM**Kateryna SEHIDA***V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
kateryna.sehida@gmail.com*

Abstract: The regional geodemographic system is a typical subject of a human geographer. Estimate and predictive model of geodemographic system, proposed in this paper, is created for pilot study of development tendencies of geodemographic system and forecasting of its changes in view of various management scenarios. Creation of a model needs for several preparatory stages. The first stage is an idealization of the studied system. The next one is formalization that provides transition from the figurative and verbal description of a model to unambiguous representations by means of formal logic in the form of balance equations. To describe the changes of geodemographic system, a balance equation is used, describing each settlement or each local geodemographic system as a part of regional geodemographic system. The final stage implies parametrization and input of entry conditions. Flexibility of the model algorithm allows realizing four main options, listed here from the least to the most complicate: a) retrospective analysis for identification of the main temporary tendencies of regional geodemographic system functioning; b) short-time or long-time forecasting of a regional geodemographic system according to various options of its development; c) use of the model to manage the development of regional geodemographic situation; d) creation of online permanent model of regional geodemographic system and its development. The latter option represents a perspective and utmost practical application of the proposed estimate and predictive model in public management.

Key words: population, geodemographic system, geodemographic processes, modeling, estimate and predictive model.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.85-91>

UDC: 911.3

ОЦІНОЧНО-ПРОГНОСТИЧНА МОДЕЛЬ ГЕОДЕМОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ РЕГІОНУ**Катерина СЕГІДА***Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна
kateryna.sehida@gmail.com*

Анотація: Геодемографічна система регіону є типовим об'єктом суспільно-географічних досліджень. Оціночно-прогностична модель геодемографічної системи створена для експериментального дослідження тенденцій розвитку геодемографічної системи і прогнозування її змін за різними сценаріями управління. Побудова моделі вимагає виконання кількох підготовчих стадій. Перша з них – це ідеалізація досліджуваної системи. Наступна стадія моделювання – стадія формалізації – передбачає перехід від образного і вербального опису моделі до однозначного представлення її засобами формальної логіки у вигляді математичних рівнянь балансового типу. Для опису зміни стану геодемографічної системи використовується балансове рівняння, яке описує кожне поселення або локальну геодемографічну систему у складі регіональної геодемографічної системи. Наступна стадія побудови моделі – параметризація і задання початкових умов. Гнучкість алгоритму функціонування моделі дозволяє реалізувати чотири основні варіанти її використання (у порядку ускладнення): а) ретроспективний аналіз для виявлення основних часових тенденцій функціонування регіональної геодемографічної системи; б) прогнозування стану регіональної геодемографічної системи на ближню та середню перспективу за різними варіантами її розвитку; в) використання моделі у процесі управління формуванням і розвитком регіональної геодемографічної ситуації; г) створення постійно діючої в on-line режимі моделі регіональної геодемографічної системи та її розвитку. Створення постійно діючої моделі регіональної геодемографічної системи є перспективною граничною реалізацією ідеї застосування запропонованої оціночно-прогностичної моделі в суспільному управлінні.

Ключові слова: населення, геодемографічна система, геодемографічні процеси, моделювання, оціночно-прогностична модель.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2017.77.85-91>

УДК: 911.3

Вступ. Для узгодженого розвитку держави необхідною складовою є трансформація цілей та задач європейської і національної стратегій на регіональний рівень із адаптацією до конкретної ситуації, адже саме тепер необхідним є узгоджене

виконання зазначених програм. Стратегія розвитку Харківської області до 2020 року [9], Концепція розвитку міста Харкова до 2030 року визначають одним із ключових завдань збагачення демографічного капіталу регіону, тож значимість цього феномену не викликає сумнівів ані в науковців,

ані в управлінців. Враховуючи, що Харківщина є однією з найбільш чисельних областей України та залишається потужним науковим, економічним, культурним центром. В той же час, система розселення Харківського регіону є моноцентричною, що обумовлює гіпертрофований розрив в показниках соціально-економічного розвитку між обласним центром та іншими територіями області. Надмірна концентрація населення в Харкові та ряд характерних демографічних проблем (відтік населення та його старіння в більшості периферійних районах області) створюють значні диспропорції в рівні та якості життя населення, які з року в рік загострюються та гальмують загальний розвиток області [3, 5]. Зазначене зумовлює необхідність та своєчасних суспільно-географічних досліджень населення регіону. Сучасні географічні дослідження все частіше спрямовані на практичне розв'язання актуальних проблем розвитку територій різного рівня, що особливо стосується суспільно-географічних досліджень. Тож, одночасно із стрімким розвитком науки, інтеграцією окремих її галузей з одного боку та виділенням нових – з іншого, активно розвивається методологія суспільної географії. Новий суспільний запит формує необхідність комплексних суспільно-географічних досліджень, спрямованих, зокрема, на вирішення актуальних проблем регіонального розвитку. До таких досліджень відносяться регіональні геодемографічні дослідження.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Ґрунтуючись на суспільно-географічному підході, геодемографічну систему слід розглядати як функціональну складову соціогеосистеми, яку становить населення території з усім комплексом демографічних і територіальних структур, поведінкових і інших особливостей. Геодемографічна система є основою соціуму і суспільства, є динамічною та сенсibilізованою до впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, є такою системою, що самоорганізується та саморозвивається; є системою, в якій відбуваються геодемографічні процеси, забезпечуючи безперервне відтворення населення, змінюючи кількісні і якісні характеристики в просторово-часовому континуумі [7]. Геодемографічна система регіону є типовим об'єктом суспільно-географічних досліджень, тому за **мету** в статті поставлено обґрунтування оціночно-прогностичної моделі регіональної геодемографічної системи з позиції суспільної географії. Реалізація зазначеної мети зводиться до виконання наступних **завдань**: встановлення основних складових, які описують розвиток геодемографічної системи регіону, опис стадій моделювання, розкриття варіантів застосування запропонованої моделі, аналіз можливостей використання оціночно-прогностичної моделі геодемографічної системи у процесі управління.

Опис методики дослідження та здобутих емпіричних даних. Оціночно-прогностична модель геодемографічної системи створена для експериментального дослідження тенденцій

розвитку геодемографічної системи і прогнозування її змін за різними сценаріями управління. Як вже зазначалось, геодемографічна система є складною динамічною відкритою системою, яка забезпечує відтворення населення регіону. Безпосередніми процесами формування наявного населення є природний та механічний рух населення. Природний рух населення сприяє безперервному оновленню поколінь, неперервному потоку населення, баланс якого має дві складові. Перша з них – прихідна – розуміється як народжуваність, тобто, поява нових індивідів дитячого віку як поповнення населення. Друга – розхідна – розглядається як смертність, тобто, відхід з життя за різними причинами певної частки людей переважно середнього або похилого віку. Відтворення населення шляхом природного руху зумовлене балансом цих двох складових.

Для розвинених країн оптимальним, як показує досвід, є сталий паритетний, або слабо зміщений у бік смертності природний рух населення. Цьому сприяє досконала, ефективно працююча соціальна інфраструктура та високий рівень життя людей, що є вирішальними умовами для простого відтворення населення. Для країн, які відносно недавно звільнилися від колоніального гніту, зберігається певний час (кілька десятиліть) тенденція до високої народжуваності, пов'язана з несприятливими умовами життя і високим рівнем дитячої смертності. Після отримання незалежності вони реформували суспільство і умови виживання суттєво поліпшилися, що спричинило ефект демографічного вибуху, тобто, розширеного відтворення населення. Є й такі країни, які мають відносно високий рівень розвитку, але вимушені відстоювати свою незалежність у суверенітет ціною тимчасового зниження ефективності суспільного виробництва та управління, часткової втрати виробничого потенціалу і різкого зниження народжуваності й зростання смертності. На жаль, до таких країн відноситься і Україна, яка змушена витратити свій суспільний ресурс на протистояння окупації і відстоювання незалежності.

Другий аспект відтворення населення – механічний рух населення – інтегрально відображає конкурентоздатність територій країн, регіонів, місцевостей, поселень тощо. Для регіональної геодемографічної системи найважливішим є внутрішньорегіональна міграція населення, тобто, його перерозподіл між різними районами та поселеннями. Зовнішня міграція є значно меншою за обсягом. Виключенням є міграція, що стосується певних обставин суспільного життя (наприклад, особи, тимчасово переміщені із окупованих територій тощо). Але у будь-якому випадку такі мігранти розподіляються переважно в містах регіону і на закономірності внутрішньорегіональної міграції суттєво не впливають. Таким чином, відкритість геодемографічної системи у цьому аспекті теж сприяє потоку людей в регіон і з регіону.

Побудова моделі вимагає виконання кількох підготовчих стадій. Перша з них – це ідеалізація

досліджуваної системи. Її головне завдання – створення віртуального образу майбутньої моделі у свідомості, тобто, первинний аналіз реальної системи, відбір визначальних її ознак (важливих з точки зору функціонування моделі) і деякого, інколи суттєвого спрощення її структури. Виходячи з того, що найвиразнішими показниками геодемографічної системи є три основні параметри: чисельність населення, вікова структура населення та обсяги міграції, в моделюванні вони прийняті у якості контрольних параметрів процесу відтворення населення опорних поселень (міста і районні центри) внаслідок його природного та механічного руху порівняно з початковим моментом [1, 2, 6, 8, 10, 11].

Наступна стадія моделювання – стадія формалізації – передбачає перехід від образного і вербального опису моделі до однозначного представлення її засобами формальної логіки у вигляді математичних рівнянь еволюційного або балансового типу. Моделі на основі еволюційних рівнянь містять часові похідні визначальних показників і частіше всього є системами диференціальних рівнянь. Їх побудова потребує застосування певних формалізованих теоретичних знань, концепцій, законів тощо. Крім цього розрахункові схеми на основі диференціальних рівнянь дуже вимогливі до методу розрахунків. Побудова моделей на основі балансових рівнянь формально є значно простішою. В таких моделях, як правило, час враховується неявно завдяки використанню принципу зміни стаціонарних станів системи. Названий принцип передбачає поділення всього досліджуваного періоду T на відносно невеликі часові відрізки Δt , розділені розрахунковими моментами часу t_p . При цьому стан системи описується балансовими рівняннями саме на ці моменти часу і вважається стаціонарним. Отже, вся траєкторія геодемографічного розвитку представлена точками, кожна з яких відповідає певному розрахунковому моменту часу t_p . Для опису зміни стану геодемографічної системи використовується балансове рівняння, яке описує кожне поселення або локальна геодемографічна система у складі регіональної геодемографічної системи:

$$N = \sum_i^m N_i = \sum_i^m (N_{M,i} - N_{u,i} - N_{e,i}) + N_r \quad (1)$$

де N – наявного населення у даній геодемографічній системі на розрахунковий момент часу; N_i – чисельний склад i -тої вікової групи; $N_{M,i}$ – число осіб в i -тій віковій групі, прибулих протягом періоду Δt ; $N_{u,i}$ – число померлих осіб в i -тій віковій групі протягом періоду Δt ; $N_{e,i}$ – число осіб в i -тій віковій групі, вибулих протягом періоду Δt ; N_r – число народжених у даній системі протягом періоду Δt ; m – кількість вікових груп у даній системі; i – поточний індекс вікової групи.

Складова N_r відноситься до першої вікової групи (вік до 1 року). Початковий склад кожної вікової групи на наступний період визначається методом заміщення, тобто, кінцевим складом попередньої

вікової групи. Зміни складу протягом періоду Δt визначаються за формулою (1).

Наступна стадія побудови моделі – параметризація і задання початкових умов. Вона передбачає визначення численних параметрів моделі і початкових умов на момент $t_p = 0$. Важливим параметром моделі є тривалість розрахункового періоду Δt . З усіх точок зору оптимальним є значення $\Delta t = 1$ рік, яке добре узгоджується з інтервалом вікових категорій і прийнятою у державній службі статистики частотою представлення статистичних даних. Як було зазначено вище, контрольними параметрами (змінними) моделі є кількість померлих, прибулих і вибулих осіб у кожній віковій категорії, а також народжених протягом поточного розрахункового періоду. Тому основними початковими значеннями є кількісні склади вікових груп (визначаються за статистичними даними), коефіцієнти смертності за віковими групами (усереднені за певний період) і коефіцієнти народжуваності (визначаються за аналізом часового тренду). Крім цього задаються найбільш ймовірні діапазони міграції у кожній віковій групі. Враховуючи, що міграційні потоки можуть бути зустрічними, фактично на моделі задаються не фізичні обсяги міграції, а значення сальдо міграції.

Балансові рівняння чисельності кожної вікової групи складаються для всіх досліджуваних об'єктів (поселень або геодемографічних систем) і в результаті отримуємо систему балансових рівнянь, яка розв'язується будь-яким методом розрахунку. Слід зазначити, що для моделювання взаємодії об'єктів або геодемографічних систем можна використовувати різні сценарії. Для сценарію моноцентричного розвитку регіону (яка справедлива для Харківської області) модель налаштовується таким чином, що міграція спрямована переважно до обласного центру. Для сценарію поліцентричного розвитку (прогнозного для Харківщини) деякі міста чи районні центри визначаються як об'єкти з позитивним сальдо і тоді можна моделювати різні варіанти розвитку регіональної геодемографічної системи. Для врахування ймовірнісного характеру міграційних процесів в алгоритмі реалізації моделі передбачено використання генератора випадкових чисел, за допомогою якого випадковим чином визначається число мігрантів з діапазону кожної вікової групи.

Після побудови моделі концепцією дослідження передбачена стадія «навчання» моделі – рішення зворотних задач методом ретроспективного аналізу. При цьому уточнюються всі параметри народжуваності, смертності і міграції, завдяки чому досягається необхідна точність моделі. Слід підкреслити, що результати моделювання мають ймовірнісний характер, що оптимально відповідає випадковому характеру міграції.

Застосування оціночно-прогностичної моделі для вирішення різних задач розглядається як розвиток ідей моделювання траєкторії розвитку соціогеосистем, викладених у низці робіт К. Немця і Л. Немець і узагальнених за участю автора у роботі [4], і вимагає додаткового обґрунтування.

Як зазначалося вище, головною метою створення оціночно-прогностичної моделі є комп'ютерний експеримент для дослідження основних тенденцій розвитку регіональної геодемографічної системи і прогнозування її стану за різними сценаріями розвитку. Гнучкість алгоритму функціонування моделі дозволяє реалізувати чотири основні варіанти її використання (у порядку ускладнення):

а) ретроспективний аналіз для виявлення основних часових тенденцій функціонування регіональної геодемографічної системи;

б) прогнозування стану регіональної геодемографічної системи на ближню та середню перспективу за різними варіантами її розвитку;

в) використання моделі у процесі управління формуванням і розвитком регіональної геодемографічної ситуації;

г) створення постійно діючої в on-line режимі моделі регіональної геодемографічної системи та її розвитку.

Кожний з перерахованих варіантів використання оціночно-прогностичної моделі геодемографічної системи має особливості, які розглянемо нижче.

Ретроспективний аналіз застосовується у двох випадках:

- з метою епігнозного моделювання для уточнення параметрів моделі та її адаптації до конкретного процесу;

- для відтворення на моделі недавньої історії з метою оцінки впливу окремих факторів, уточнення зв'язків між елементами та підсистемами геодемографічної системи, виявлення основних закономірностей, завуальованих випадковими флуктуаціями факторів тощо (це більш загальний випадок, який за змістом поглинає епігнозне моделювання).

У задачі адаптації моделі головним завданням моделювання є уточнення параметрів моделі, початкових і граничних умов, а також часткова перевірка певних гіпотез. Для побудови епігносної моделі використовується вибірка показників за певний період його історії. У першому наближенні модель будується, виходячи з теоретичних або гіпотетичних міркувань. Далі історія процесу відтворюється на моделі крок за кроком. На кожному кроці моделювання перевіряється адекватність моделі реальному процесу, для чого використовуються так звані критерії узгодження – співвідношення модельних і реальних параметрів:

$$Kr_i = \frac{P_{p,i}}{P_{m,i}} \quad (2a)$$

або

$$Kr_i = \frac{|P_{p,i} - P_{m,i}|}{P_{p,i}} \quad (26)$$

де Kr_i – критерій узгодження i -того параметру; $P_{p,i}$ – i -тий параметр реального процесу; $P_{m,i}$ – i -тий параметр моделі.

При перевищенні критерію узгодження встановленого критичного значення відповідні параметри моделі коригуються і розрахунок

повторюється до отримання прийнятних значень критеріїв узгодження за всіма параметрами. При цьому досягається динамічний баланс між досягнутими рівнями формалізації і точності моделі.

У деяких випадках, коли вибірка сукупності параметрів досить велика (більше 20-30 періодів часу), для досягнення більшої об'єктивності моделювання ретроспективна вибірка розділяється на дві частини – «навчальну» і «контрольну», що відповідає перенесенню точки актуального часу на певний період назад. Тоді «навчальна» вибірка використовується для адаптації моделі, як описано вище, а «контрольна» – для оцінки її працездатності і об'єктивної точності за критеріями узгодження (2а, 2б). Інакше кажучи, за «контрольною» вибіркою здійснюється прогнозне моделювання.

Оціночна задача вирішується на адаптованій моделі і є більш складною за змістом і технологією. За допомогою оціночної моделі з'ясовуються зв'язки між зовнішніми факторами розвитку геодемографічної системи і встановлюється їх вплив на процес відтворення населення. У цьому випадку модель відіграє роль інструменту для відображення реакції геодемографічної системи на зміни зовнішнього середовища, а сама модель добувається рівняннями зв'язку зовнішніх факторів з параметрами геодемографічного процесу. Як правило, у першому наближенні ці рівняння визначаються за результатами лінійного регресійного аналізу. Оціночне моделювання з різними граничними умовами, які імітують вплив зовнішнього середовища, дозволяє уточнити параметри зв'язків і встановити закономірності функціонування геодемографічної системи в різних умовах. Відповідно до цього розраховуються форма і сила зв'язків параметрів процесу і факторів зовнішнього середовища. Крім цього, при вирішенні оціночних задач уточнюються особливості внутрісистемних зв'язків, що поглиблює знання про внутрішні функції і структуру геодемографічної системи. На відміну від дослідження часового тренду на множині спостережених параметрів, коли рівняння тренду статистично описує зміни цих параметрів у часі, оціночне моделювання дає можливість розкрити та описати механізми їх динаміки в залежності від стану зовнішнього середовища. Тому оціночна модель дає значно більше корисної інформації про внутрішньо-системні та зовнішні зв'язки геодемографічної системи. Слід додати, що часовий аналіз доцільно доповнити просторовим аналізом (наприклад, ІВФ-моделюванням), що, врешті-решт, найбільш повно відтворює історію геодемографічних процесів в соціогеосистемі.

Прогнозне моделювання виконується за допомогою адаптованої моделі і має метою відтворення стану геодемографічної системи на певний момент часу у майбутньому. Як правило, загальна стратегія прогнозу полягає у тому, що розробляються різні варіанти сценарію розвитку на певну перспективу, визначаються критерії їх оцінки і після розрахунків на прогностичній

моделі з них вибираються оптимальні як такі, що найкращим чином відповідають заданій системі цілей. Відповідно до загальної стратегії рішення прогностичних задач виконується у певній послідовності, що за алгоритмом соціоактогенезу визначає таку стадійність:

1. Усвідомлення і формулювання суспільної потреби стосовно геодемографічних процесів в даній соціогеосистемі, тобто, визначення основної проблеми, наприклад, встановлення факту потреби у якісних та кількісних змінах системи відтворення населення. Далі формулюється мета і визначаються заходи та ресурси для її забезпечення.

2. Будується система цілей для досягнення поставленої мети. Система цілей розбиває рішення загальної задачі (мету) на окремі стадії, етапи і конкретні завдання, виконання яких у сукупності повинно привести до досягнення очікуваного результату. Тому вектори цілей повинні бути узгодженими, а кожна ціль забезпечена ресурсами. Для часової координації вирішення поставлених завдань складається графік досягнення кожної цілі з урахуванням конкретних умов.

3. Формується виконавча система, першим етапом чого є прогнозне моделювання. За його результатами визначаються умови, методи та засоби досягнення поставленої мети, тобто, елементи майбутньої системи суспільних дій. З цього випливає, що прогнозне моделювання є одним з найважливіших і найвідповідальніших етапів формування виконавської системи.

4. Отримання результату дії виконавської системи. Якщо він відповідає очікуванню, створена виконавська система визнається задовільним інструментом управління геодемографічним процесом і функціонує далі. У протилежному випадку необхідно повернутися до третього етапу і повторити всі дії.

При підготовці вихідних даних для прогнозування необхідно враховувати наступне. Варіабельність стану зовнішнього середовища (зовнішніх факторів) доповнюється бажаними або очікуваними змінами внутрішнього функціонування геодемографічної системи, внаслідок чого виникає досить багато сценаріїв розвитку геодемографічної системи в широкому діапазоні зовнішніх і внутрішніх факторів. Додатково до цього обґрунтовується і встановлюється множина (система) критеріїв оцінки прогнозованого стану системи відповідно до цілей її розвитку. Як прийнято в оціночно-прогностичному моделюванні, множина можливих варіантів розвитку системи обов'язково включає найкращий (оптимістичний), найгірший (песимістичний) і деякий середній (реалістичний) сценарій. Всі інші сценарії є комбінаціями вказаних трьох основних варіантів.

Можливі сценарії для прогнозування розвитку геодемографічної системи формалізуються і параметризуються у вигляді конкретних граничних умов (наприклад, змін коефіцієнтів народжуваності, смертності та міграції за віковими групами, покращання або погіршення соціальних умов функціонування, вживання спеціальних заходів

стимулювання народжуваності, зменшення смертності, зміни інтенсивності та напрямку міграції тощо). Важливо, щоб граничні умови для прогнозу були максимально реалістичними та обґрунтованими для мінімізації похибки прогнозу. Вони визначаються методами екстраполяції трендових залежностей, встановлених та розрахованих на стадії епігнозного моделювання, і належним чином схематизуються – обчислюються середні, модальні або медіанні значення окремих змінних, параметри лінійних або нелінійних рівнянь регресії тощо.

Після розрахунку всіх заданих варіантів прогнозу здійснюється оцінка результатів за допомогою багатовимірної системи критеріїв. Розглядаючи кожний варіант як альтернативну можливість досягнення мети, можна використати методи багатовимірної класифікації, моделювання траєкторії розвитку, описані вище, або методи багатокритеріальної оптимізації. Незалежно від методів відбору оптимального варіанту він повинен безумовно забезпечити досягнення головної мети.

Використання оціночно-прогностичної моделі у процесі управління формуванням і розвитком регіональної геодемографічної ситуації передбачає її інтеграцію в систему геодемографічного моніторингу як інструменту оптимізації і підвищення ефективності суспільного управління. Взагалі система моніторингу у будь-якій системі управління має головним завданням збір і обробку інформації, яка поступає каналами зворотного зв'язку і відображає реакцію керованого об'єкту на управлінські дії.

Моніторингова інформація за кожним циклом (фазою) управління обробляється з метою виявлення відхилень від запланованого розвитку об'єкту, пошуку їх причин і підготовки рекомендації з корекції управлінських рішень на наступному циклі управління. Для цього ідеальним методом є моделювання траєкторії розвитку геодемографічної системи у багатовимірному ознаковому просторі, описаний вище. За його допомогою за моніторинговими параметрами просто та надійно ідентифікуються відхилення від оптимальної траєкторії розвитку і знаходяться їх кількісні оцінки. На основі опису зв'язків між змінними управління і моніторинговими параметрами будуються управлінські гіпотези для коригування траєкторії розвитку ГДС на наступному циклі управління. Найбільшу складність у процесі підготовки та прийняття управлінських рішень представляє саме тестування гіпотез управління, яких, як правило, декілька – основна та альтернативні. Розглянемо сутність такої перевірки.

В технологічних процесах виробництва, які є жорстко детермінованими і не допускають ніяких випадкових відхилень, зв'язки між компонентами вхідного і вихідного векторів управління процесом мають функціональний характер і описуються диференційними чи алгебраїчними рівняннями, рішення яких має бути строго однозначним. В таких системах управління нема місця випадковим процесам, тому всі процедури прийняття рішень

формалізовані, а параметри для коригування управління технологічним процесом визначаються з великою точністю. Але в управлінні соціальними і природними системами, де ймовірність є визначальною характеристикою, а процеси принципово випадкові, автоматичні алгоритми підготовки управлінських рішень є неефективними. Участь людини у підготовці і прийнятті управлінських рішень є неодмінною і вирішальною. У зв'язку з ймовірнісним характером геодемографічних процесів тестування управлінських гіпотез є особливо складним завданням, головним чином тому, що вимагає одночасного врахування багатьох факторів і умов, у яких функціонує геодемографічна система. Єдиним засобом інтеграції всієї доступної інформації стосовно розвитку геодемографічної системи є її математична оціночно-прогностична модель.

Слід підкреслити, що управління геодемографічною системою на макрорівні є неперервним процесом, у якому умовно виокремлюються цикли (фази) управління, що зумовлено особливостями отримання та обробки моніторингової інформації, підготовки, прийняття та реалізації управлінських рішень. Якщо отримання та обробку моніторингових параметрів можна організувати з досить великою частотою, щоб вважати ці процеси неперервними, то оперування управлінськими рішеннями є процесом дискретним. Отже, цикл (фаза) управління визначається проміжком часу між реалізацією послідовних управлінських рішень на основі аналізу накопичених моніторингових даних. Як показано в попередніх роботах [4], кожна фаза управління є інваріантною послідовністю певних дій, пов'язаних з отриманням, обробкою моніторингової інформації, підготовкою, прийняттям та реалізацією управлінських рішень. Формулювання і тестування управлінських гіпотез на стадії підготовки управлінських рішень є ключовою ланкою фази управління, бо саме на цьому етапі формується тактичний план управління для наступної фази. Отже, ефективність та успішність управління визначаються коректністю, якістю та детальністю тестування управлінських гіпотез. Застосування у цій ситуації адаптованої оціночно-прогностичної моделі технологічно зводиться до рішення прогностичної задачі на коротку перспективу (одна фаза управління), але із значно більшим обсягом інформаційного забезпечення. В ідеальному випадку доцільно залучити для тестування гіпотез управління результати компонентного аналізу, які за кожним параметром відображають «вузькі місця» і локальні проблеми процесу управління.

Можливість створення цифрового образу

майбутнього стану геодемографічної системи наприкінці наступної фази управління (образу їх очікуваного, тактично ідеального стану) надає процесу моніторингу конкретного характеру. Принципово можна в on-line режимі ідентифікувати початок відхилень розвитку від запланованої траєкторії і заздалегідь вдатися до коригуючих дій, не чекаючи досягнення критичного значення відхилень чи закінчення поточної фази управління. Це перетворює процес суспільного управління в прозорий і зрозумілий процес переходу геодемографічної системи в новий передбачуваний, неперервно керований і очікуваний стан.

Оцінка та обговорення результатів, висновки.

Створення постійнодіючої моделі регіональної геодемографічної системи є перспективною граничною реалізацією ідеї застосування запропонованої оціночно-прогностичної моделі в суспільному управлінні. Першим кроком до цього може бути структурно-функціональна інтеграція системи геодемографічного моніторингу в модель регіональної геодемографічної системи з організацією відповідних процедур і засобів обміну, аналізу і накопичення інформації. З одного боку, це дозволить уникнути процедур перетворення і передачі моніторингової інформації через проміжні структури та унеможливить її втрати та спотворення. З іншого боку, подібний інформаційно-аналітичний блок системи суспільного управління дасть можливість максимально забезпечити вимоги керованості та спостережності геодемографічної системи при підготовці управлінських рішень до прийняття в on-line режимі. Фактично така організація суспільного управління перетворить його на неперервний процес з можливістю довільного контролю за кожним моніторинговим параметром і практично миттєвою реакцією на можливі загрози і виклики. У такій системі управління людина, використовуючи свій творчий потенціал, буде інтуїтивно знаходити найкоротші шляхи вирішення виникаючих проблем, а тактичні і технічні питання будуть вирішуватись на постійно діючій моделі.

У більш віддаленій перспективі мова може йти про створення тотальної постійно діючої моделі суспільно-географічного процесу в регіональній соціогеосистемі, у якій модель регіональної геодемографічної системи буде важливою складовою, функціонально і структурно поєднаною з аналогічними моделями інших функціональних підсистем соціогеосистеми. Перевагою такої загальної моделі буде можливість врахування величезної кількості параметрів суспільно-географічного процесу для вирішення будь-яких проблем суспільного розвитку.

References:

1. Kustovs'ka O. V. *Demografičnij rozvitok regionu (statističnij analiz i modelüvannâ)* [Demographic development of the region (statistical analysis and modeling)] Ternopil: Ekonomichna dumka, 2008, 326 p. (In Ukrainian).
2. Libanova E. M. *Lûds'kij rozvitok regioniv Ukraïni: metodika ocïnki ta sučasnij stan* [Human Development of the Regions of Ukraine: Methods of Assessment and Current Status], Kyiv, 2002, 111 p. (In Ukrainian).

3. Nêmec' K. A., Sehida K. Yu., Nyemets' L. M. *Bagatovimîrnij analiz v suspil'nij geografii (netradicijni metodi)* [Multidimensional analysis in human geography: non-traditional methods], Kharkiv, 2016, 120 p. (In Ukrainian).
 4. Nêmec' L., Segida K., Guseva N. Demographic potential as the basis for social and economic development. *Economic Annals-XXI*, 2015, N. 3-4, pp. 93–97.
 5. Nêmec' L. M., Segida K. Yu., Nêmec' K. A. *Demografičnij rozvitok Harkivs'kogo regionu* [Demographic development of the Kharkiv region], Kharkiv, 2012, 200 p. (In Ukrainian).
 6. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Available at: <http://database.ukrcensus.gov.ua>
 7. Segida K. Definičîâ ponâtiâ «geodemografičeskaâ sistema» s pozicii obšestvennoj geografii. *Mogilevskij meridian* [Mogilev Meridian], 2017, N. 1–2 (37–38), p. 51–56. (In Russian).
 8. Stecenko S. H. *Demografična statistika* [Demographic statistics], Kyiv: Vyscha shkola, 2005, 415 p. (In Ukrainian).
 9. Kharkiv Region Development Strategy for 2020. Access mode: <http://kharkivoda.gov.ua/documents/16203/1088.pdf> (In Ukrainian)
 10. Âvors'ka V.V. *Regional'ni demografični procesi v Ukraîni* [Regional demographic processes in Ukraine], Kamianets-Podils'kyi: Aksioma, 2013, 384 p. (In Ukrainian).
 11. Êsinova N. Î., Bezugla T. V. Demografičnij rozvitok naseleonnâ Ukraîni [Demographic development of the Ukrainian population]. *Ekonomična strategîâ î perspektivi rozvitku sferi torgivli ta poslug* [Economic strategy and prospects for the development of trade and services], 2008, pp. 368–375 (In Ukrainian).
-

ЮВІЛЕЇ

АНАТОЛІЮ ІВАНОВИЧУ ДОЦЕНКУ - 80!



Географічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інститут географії НАН України та Київський відділ Українського географічного товариства щиро вітають відомого суспільно-географа, доктора географічних наук, професора кафедри менеджменту туризму Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» Анатолія Івановича Доценка з ювілеєм!

Анатолій Іванович народився 30 січня 1937 року в місті Дебальцеве Донецької області. У 1959 р. закінчив Ростовський-на-Дону університет і одержав фах «економіко-географа».

Трудовий шлях почав у сільських школах Курганської області, працюючи вчителем географії та директором школи. Маючи хист до мандрів відвідав Кузбас, Байкал, Іркутськ та Новосибірськ. У 1962-1965 рр. навчався в аспірантурі Саратовського університету.

Прагнучи повернутися на рідну українську землю у 1965 р. А.І.Доценко почав наукову роботу в Києві у Секторі географії при Інституті геологічних наук Академії наук, започаткувавши новий напрям - географію курортного господарства. Після приєднання Сектора географії до Ради з вивчення продуктивних сил у 1967 р. А.І.Доценко пропрацював у цій академічній науковій установі 43 роки до її ліквідації у 2010 році, пройшовши шлях від ст. інженера до головного наукового співробітника.

У 1967 р. в Інституті народного господарства Анатолій Іванович захистив дисертацію з демографічних проблем регіону, отримавши наукову ступінь кандидата економічних наук із спеціальності «Розміщення продуктивних сил».

Анатолій Іванович є визнаним в Україні фахівцем у галузі географії населення та розселення. Він брав активну участь у розробці схем розвитку і розміщення продуктивних сил України та її областей на довгострокову перспективу, державних програм соціально-економічного розвитку регіонів. У цих колективних працях А.І.Доценко розробив концепцію, стратегію та прогноз розвитку і структури розселення в Україні на перспективу, схеми розселення кримських татар, які поверталися у Крим, та людей, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, обґрунтував формування в Україні територіальних систем розселення, шляхи ефективного розвитку сільського розселення.

У 80-х роках ХХ ст. наукові інтереси А.І. Доценка були зосереджені на розробці нового напрямку в географії розселення-територіальної організації розселення. Він розробив схему районування розселення в Україні, наукові засади державної політики розселення, територіальну структуру розселення, нову класифікацію міських та сільських поселень. Він доводив необхідність відродження деяких історичних форм територіальної організації розселення, притаманних українській ментальності (містечка, слободи, хутори).

Результатом багаторічних досліджень вченого були узагальнені в докторській дисертації на тему «Територіальна організація розселення(теорія і практика)», яку він захистив у 1998 році в Інституті географії НАН України.

В незалежній Україні перед суспільною географією постали нові проблеми, загрози і виклики. А.І. Доценко став розробляти проблеми трансформації розселення в умовах ринкової трансформації економіки та соціальної сфери, удосконалення адміністративно-територіального устрою України, зокрема розробив нову схему адміністративно-територіального поділу, шляхи розвитку малих міст України, розвитку сільського розселення та стабілізації сільського поселенської мережі.

Певну увагу вчений приділяв дослідженню історії української географії, а останніми роками-туристичного краєзнавства і країнознавства, географії туризму.

Науковий доробок вченого становить 272 праці, з них 15-у колективних монографіях і три індивідуальні: «Регіональне розселення: проблеми та перспективи» (1994), «Територіальна організація розселення (теорія та практика)» (2010) та «Сільське розселення в Україні: динаміка та структура» (2010).

Під його науковим керівництвом захищено дві кандидатських дисертації. Поряд з науковою А.І. Доценко займався педагогічною роботою, видав декілька методичних посібників. Дванадцять років викладав у Національному педагогічному університеті імені М.Драгоманова, де у 2003 р. йому присуджено вчене звання професора кафедри економічної та соціальної географії.

Щиро вітаємо Анатолія Івановича з ювілеєм! Зичимо міцного здоров'я, бадьорості духу, достатку, злагоди та успіхів на викладацькій ниві!

ЗМІСТ

Наукові статті

Олійник Я., Шевчук С.	Наукові школи суспільної географії в Україні (концептуальні засади дослідження).	3
Гусєва Н., Задєсенцев О.	Типологічні ознаки Сєвєродонецько-Лисичанської агломерації.	10
Заячук М., Заячук О., Заблотовська Н.	Економіко-математичне моделювання оптимального землекористування у фермерському укладі України	19
Грицевич В., Сеньків М.	Географія кінцевих споживачів логістичних товарних потоків у західному регіоні України.	25
Кобилін П.	Проблеми та напрями удосконалення системи торговельного обслуговування Харківської області	33
Камінська В., Мулярчик М.	Соціологічне дослідження значення агротуризму для туристичних подорожей студентської молоді у Польщі	41
Нагірна В.	Внесок академіка М. М. Паламарчука у дослідження агропромислового комплексу України в контексті сучасних реалій.	48
Сосницька Я., Маковецька Л.	Роль особистих селянських господарств у виробництві продукції тваринництва регіону (на прикладі Волинської області).	54
Мезенцева Н., Трусій О.	Продовольча безпека в регіонах України: сутність, індикатори, територіальна диференціація	61
Шовкун Т., Костюк В.	Територіальні особливості захворюваності на рак молочних залоз (на прикладі Чернігівської області)	71
Ковалевич Л.	Вплив сецесійних рухів на територіально-політичну систему західноєвропейського регіону	78
Сегіда К.	Оціночно-прогностична модель геодемографічної системи регіону	85

Ювілеї

Анатолію Івановичу Доценку - 80!	92
--	----

CONTENTS

Scientific Papers

Oliylyk Ya., Shevchuk S.	Human Geography Scientific Schools in Ukraine (Conceptual Approaches to the Study).	3
Guseva N., Zadyesentsev O.	Typological Features of the Severodonetsk-Lysychansk Agglomeration	10
Zayachuk M., Zayachuk O., Zablotovska N.	Economic and Mathematical Modeling of the Efficient Land Utilization in the Farm Culture of Ukraine	19
Grytsevykh V., Senkiv M.	The Geography of the End Consumers of the Logistic Product Flows in Western Ukraine.	25
Kobylin P.	The System of Public Trade Service in Kharkiv Region: Problems and Directions of Improvement.	33
Kamińska W., Mularczyk M.	Significance of Agritourism in Tourist Trips of the Academic Youth in Poland in the Light of Survey Research.	41
Nagirna V.	Contribution of Academician Maksym Palamarchuk to the Research of Agro-Industrial Complex of Ukraine from a Present-Day Perspective.	48
Sosnytska Ya., Makovetska L.	The Role of Individual Farms in Regional Livestock Production (The Case of Volyn Region)	54
Mezentseva N., Trusij O.	Food Security in the Regions of Ukraine: Nature, Indicators, Territorial Differentiation.	61
Shovkun T., Kostiuk V.	Spatial Patterns of Breast Cancer Morbidity (The Case of Chernihiv Region).	71
Kovalevych L.	Impact of Secession Movements on the Territorial Political System of the Western European Region.	78
Sehida K.	Estimate and Predictive Model of Regional Geodemographic System.	85

Anniversaries

80th Birthday of Anatoliy Dotsenko.	92
--	-----------

Наукове видання

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ
EKONOMICHNA TA SOTSIALNA GEOGRAFIYA

Випуск 77

Підписано до друку 11.05.2016 р.
Авт. друк. арк. 8,1. Обл.-вид. арк. 8,5. Наклад: 300 прим.

Надруковано ЦОП “Глобус” ФОП Кравченко Я. О.
03039, м. Київ, просп. В. Лобановського, буд. 119
тел.: (044) 561-95-31, (067) 506-57-55

Відповідальний редактор: Я. Б. Олійник.

Заступник відповідального редактора: К. В. Мезенцев.

Відповідальний секретар: О. М. Гнатюк.

Верстка і художнє оформлення: О. М. Гнатюк, Т. Данилюк

До уваги авторів

Інформацію для авторів, зокрема, вимоги до оформлення та подання статей, процедуру розгляду публікацій, рекомендації для авторів та етичні зобов'язання можна переглянути на офіційному веб-сайті збірника: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

Автори опублікованих статей несуть повну відповідальність за оригінальність та авторську автентичність опублікованих творів і захищеність прав інтелектуальної власності на твір (ст. 14 та 15 Закону України “Про авторське право та суміжні права”, Кримінальний Кодекс України, ст. 176 та Кодекс України про адміністративні правопорушення, ст. 51), за підбір і точність наведених фактів, цифр, цитат, географічних назв, власних імен людей, повноту і достовірність наведених матеріалів, посилань на літературні джерела та інших відомостей. Редакційна колегія збірника може не поділяти думку авторів. Прийняті до друку статті проходять наукове та літературне редагування.